

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Промісія» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 11 від 13 червня 2012 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Ковбаса В. Князь Дмитро Вишневецький і козацтво 3

Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського
Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами
розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) 9

Половець В. Половці: етнічна культура 21

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Рига Д. З історії монастирів Новгород-Сіверської єпархії
(1785-1797 рр.) 30

Верещакіна Н. Літургійні комплекси у вівтарних композиціях
давніх храмів Києво-Чернігівського ареалу 37

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима
сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) 44

Морозова А. «...Чтоб общество сие могло узнать всех таковых
трудолюбивых мужей...» (спроба розповсюдження діяльності
Вільного економічного товариства у Чернігівській губернії) . . . 61

РОЗВІДКИ

Морозов В. Участь дворянства Чернігівської губернії в
редакційно-видавничій діяльності пореформеного періоду . . . 71

Колєватов О. Реформування Слобідсько-Українських
військових поселень наприкінці 20-х рр. XIX ст. 76

Шевченко В. До характеристики категорій земельних власників
України другої половини XIX – початку XX ст.: духовенство та
іноземні піддані 84

Нестеренко Л. Контроль волосних правлінь Чернігівської
губернії в першій пол. XIX ст. за виконанням населенням
натуральних повинностей 90

Герасимчук О. Виступи селянства Чернігівської губернії проти
столипинського землевпорядкування в роки Першої світової
війни (серпень 1914 – червень 1917 р.) 102

Кривошіш О. Поєднання верст та миль: шлях від Одесько-
Балтської до Південно-Західних залізниць через Російське
Товариство Пароплавання і Торівлі (РОПіТ). 111

Гребенюк О. Спроби розв'язання Радою Народних Міністрів
Української Народної Республіки земельного питання у
березні-квітні 1918 року 123

Демченко Т. Софія Русова про революціонерів-
народовольців 129

Коропатник М. Еволюція політичних партій в незалежній
Україні (1991 – 2011 рр.) 134

Єсипенко Д. Повесть Бориса Грінченка «Під тихими вербами»:
історія створення, перші публікації 146

Чухно В. Основні етапи життя та наукової діяльності
Івана Івановича Пантюхова 161

Студьонова Л. Нащадок слабинського сотника 170

Воронко О. Особливості етномовних процесів у сучасній
Україні: регіональний аспект проблеми 176

Міщанин В. Опішнянський гончар Федір Задорожний
(За матеріалами кримінальної справи) 185

Горбатюк О. Потреби в електрифікації сільського
господарства у повоєнне десятиріччя (1940-1950-і рр.) . . . 189

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гегін В. Народні топоніми Буринщини 193

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Ячменіхін К. Шендрикова С. П. Мастера сцени в історії
театрального мистецтва Крима XIX – XX веков. 198

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)

В'ячеслав Ковбаса

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І КОЗАЦТВО

У статті розглядаються скептичні погляди дослідників щодо зв'язків князя Д.І. Вишневецького з козацтвом, показується, на що спирається подібна точка зору. Подаються нові аргументи на користь тісних зв'язків князя з козацтвом.

Ключові слова: Дмитро Вишневецький, козацтво, історіографія, В. Голобуцький, османські документи.

Тісний зв'язок Дмитра Вишневецького з козацтвом, здається, є загальником у сучасній українській історичній науці, річчю багато разів повторюваною, очевидною (Вишневецький – «козацький ватажок», «засновник Хортицької Січі» тощо). Ми хотіли би дещо доповнити це питання, спочатку розглянувши та проаналізувавши скептичну точку зору щодо нього. Виявляється, що насправді не все так просто, бо саме скептичний погляд на цю проблему представлено, наприклад, у одній з останніх серйозних праць з історії українського козацтва [5, с. 534 – 535].

Думка про те, що у військових загонах Дмитра Вишневецького зовсім або майже зовсім не було козаків, поширилася не дуже давно, у 1950-х рр. З'явилася вона як одне з окремих питань у спробі негативного трактування всієї діяльності Д. Вишневецького, але в цьому дослідженні нас цікавить саме це невелике окреме питання про склад військових формувань князя.

Складна, епічна, легендарна фігура князя Дмитра породжувала серед істориків вдосталь і апологетів, і скептиків, і навіть вороже налаштованих до нього дослідників. Але річ у тім, що навіть скептики та критики Вишневецького, піддаючи критиці його діяльність, ніколи не сумнівалися у тісному зв'язку князя з козацтвом і в його великій ролі у процесі розвитку та організації козацької спільноти. Візьмемо, наприклад, одного з найскептичніше налаштованих до Вишневецького українських істориків початку ХХ ст. М. Василенка, до точки зору якого сучасна дослідниця О. Русина вжила термін «мінімізаційний підхід»: *«Такий мінімізаційний підхід (до оцінки князя Дмитра. – В.К.) здається досить виваженим і коректним, принаймні, за сучасного стану історичних джерел; водночас він аж ніяк не знецінює цю колоритну постать української історії, увічнену фольклорною традицією про козака Байду»* [10, с. 262]. І справді, Василенко, полемізуючи з М. Грушевським, трактує Дмитра Вишневецького як авантюриста, котрий не мав якогось задалегідь визначеного плану, ідеї [1, с. 154 – 155, 163 – 164] (правда, і Грушевський називає князя Дмитра авантюристом [4, с. 114 – 115], але Василенко трактує це поняття жорсткіше, присвятивши навіть цілий параграф власне розгляду авантюризму як явища у тогочасному суспільстві). Але при всьому «мінімалізмі» та полеміці з Грушевським, Василенко вважає: *«Но если мы не находим в исторических фактах оснований видеть какую-нибудь идейную сторону в деятельности кн. Вишневецкого, то фактически его деятельность имела большое значение в истории казачества именно теми своими сторонами, на которые*

© Ковбаса В'ячеслав Михайлович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

указывает проф. М.С. Грушевский» [1, с. 164]. У Василенка Вишневецький, без сумніву, козацький ватажок, який з «козацькою ротою» іде до Туреччини, з козаками іде до Молдавії, «збирає козаків» на Хортиці [1, с. 155 – 156, 162 та ін.]. Все це було характерно і для інших істориків, у тому числі і польських.

Становище змінилося у 1950-і рр., коли з різкою критикою діяльності Д. Вишневецького виступив український радянський історик В. Голобуцький. Думка про те, що до загонів князя Дмитра майже не входили козаки, була складовою частиною його абсолютно негативної оцінки діяльності українського князя. Голобуцький пише про магнатські загани: «... магнаты переводили, по необходимости, на положение служебных казаков даже часть своих подданных. Служба таких «казак» носила, как правило, временный характер. После того, как необходимость в них исчезала, паны вновь превращали их в крепостных. В казацкие отряды, или роты, часто назначались, при этом не только на командные должности, но и в качестве рядовых, шляхтичи. Бывали случаи, когда подобные отряды магнатов целиком состояли из шляхты» [2, с. 70]. Отже, і загани Вишневецького, на думку історика, мабуть, формувалися за таким принципом і склалися з служебників князя, найманців, а не справжніх козаків «запорожців» (бо він пише про «служебников-казак» князя або бере слово «козаки» у лапки [2, с. 74 і далі]). Повторюємо, це було частиною точки зору Голобуцького, за якою Д. Вишневецький був ворогом запорожців і навіть замок на Хортиці він побудував не проти татар, а саме проти козаків [2, с. 78]. Насправді все було зовсім навпаки, і від частини цих тверджень Голобуцькому довелося відмовитися ще у радянські часи (дивіться характеристику Д. Вишневецького у 2 томі «Истории Украинской ССР» (1982 р.) [5, с. 368 – 370], яка постала після публікації французькою дослідницею Ш. Лемерсьє-Келькеже аналізу документів з турецьких архівів, які свідчили про активну боротьбу князя з турками та татарами). А ще пізніше історик повністю «реабілітував» Вишневецького, хоч і не змінив думку про призначення Хортицького замку, який нібито все ж був побудований, щоб «стримувати запорожців від самостійних дій проти татар і турків» [3, с. 130].

Щодо питання про зв'язок Д. Вишневецького з козацтвом, точніше, за версією Голобуцького, нібито боротьбу князя з ним, то ще у 1970-і рр. історик Б. Флоря критикував точку зору українського історика: «Нельзя однако согласиться с утверждением В.А. Голобуцкого, что свои планы Д. Вишневецкий осуществлял в постоянной борьбе с украинскими казаками. В реальных условиях русско-литовско-турецкого пограничья лишь при поддержке казачества можно было рассчитывать на осуществление широких политических планов и, несомненно, Д. Вишневецкий не жалел усилий для того, чтобы обеспечить себе хотя бы временную и условную поддержку со стороны казацких атаманов» [11, с. 73]. Голобуцький подає цю цитату у другому виданні своєї праці (1994 р.) і частково погоджується з російським істориком, а частково – ні і зводить питання до того, чи «звичайні козаки», чи «саме запорожці» були у війську Дмитра Вишневецького? [3, 130]. Не заглиблюючись саме у цей аспект, зауважимо тільки, що таке питання є некоректним, бо передбачає існування у 1550-х рр. Запорозької Січі в тому її вигляді, в якому вона існувала трохи пізніше.

Звернемося тепер до поглядів сучасних дослідників. Однією з останніх серйозних узагальнюючих праць з історії козацтва є колективна двотомна «Історія українського козацтва» (2006 р.). Розділ про Вишневецького та Хортицький замок тут дуже невеличкий, і, читаючи його, ми можемо помітити, що погляд авторів на питання, які нас цікавлять, є частково, якщо не зовсім, скептичним! З документів, які стосуються Хортицького замку, подаються лише дві цитати з листа короля Сигізмунда II Августа, які свідчать про «антикозацьку спрямованість збудованого замку»: «Для удержания лихих людей – шkodников... не допуская козаков делать зацепок чабанам и шkodить улусам турецкого царя» (друга цитата – та ж сама, але розлогіша; див. подібне ще у Голобуцького) [6, с. 534 – 535; 2, с. 73, 78; 3, с. 130 – 131]. Начебто й не було татарських нападів на Хортицю й інших подій! Автори розділу вважають: «Прагнення монарха утримувати постійну залoгу на Хортиці для запобігання сутичкам козаків із татарами було б незрозумілим, якби фортеця призначалася суто для запорожців. Отже, її

зведення мало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії та здійснення контролю над діями козацтва» [6, с. 535]. Здається, це дуже схоже на точку зору Голобуцького.

Отже, не дивним є і погляд дослідників на те, наскільки козацькими були військові формування Д. Вишневецького. Спираючись на працю Ш. Лемерсьє-Келькеже, вони пишуть, що, за її свідченням, «у війську Д. Вишневецького навіть «козаки» майже не згадуються, крім фрагмента військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про «січовиків». Натомість війни «Дмитрашки» найчастіше іменуються «руськими» або «невірними» [6, с. 534]. Після прочитання цього може скластися думка, що й справді у війську Вишневецького могло майже не бути козаків... На спостереження з праці французької дослідниці для підтвердження своєї думки спирався ще Голобуцький у вже згаданому другому виданні своєї монографії про козацтво [3, с. 139 – 140]. Цікаво, що джерелом таких аргументів стало саме дослідження Лемерсьє-Келькеже, яке зруйнувало концепцію Голобуцького, унеможливило і спростувало його погляди на Д. Вишневецького як на ворога козаків. Справді, критикуючи Голобуцького, французька дослідниця в одному питанні все ж майже погоджується з ним. Річ у тім, що за аналізом слів, якими характеризується склад військових формувань Вишневецького в турецьких документах, Лемерсьє-Келькеже робить висновки, що слово «козаки» там зустрічається досить рідко, тим більше у значенні «запорозьких» козаків. Воїни Вишневецького, за французькою дослідницею, у цих документах «назывались просто «рускими» (возможно, так называли московских солдат) или же «неверными» (*kufar*), когда речь шла о черкесах», слово ж «козак», «по всей вероятности, применялось для обозначения донских казаков» [8, с. 64] (річ йде про період 1559 – 1560 рр., коли Вишневецький перебував на службі у Івана Грозного). Отже, дослідниця обережно погоджується з Голобуцьким у питанні, чи були козаки у загонах князя Дмитра [8, с. 64].

Не будемо заглиблюватися в тему трактування термінології османських документів, бо це питання, яке заслуговує на окремий розгляд. Можемо тільки зазначити, що застосування терміну «руські» у османських джерелах XVI ст. саме до вихідців з українських земель у багатьох випадках вірогідніше. Про це, наприклад, говорять сучасні російські історики [9, с. 314]). Особливо цікавим з цієї точки зору є одне з досліджень французького орієнталіста Ж. Вайнштейна, в якому велику увагу приділено розгляду цієї термінології. Спостереження та факти з його роботи дозволяють дещо переглянути думки Лемерсьє-Келькеже щодо термінів «Rus» («руські») та «*kufar*» («невірні») у османських документах. Наприклад, у одному з листів кримського хана Менглі-Герєя розповідається про татарський напад на українські й російські землі (1512 р.), під час якого військо хана було розділене на дві частини: одна з них пішла на територію «невірних» Rus («*Rus kāfirine*»), тобто на руські (українські) землі Литовського князівства, а друга частина – на територію «невірних» Mosqov («*Mosqov kāfirine*»), тобто на землі Московського князівства [14, с. 410]. Це яскраво показує значення термінів, їх протиставлення і розрізнення татарами та турками (однак слід підкреслити, що поняття «Rus» не завжди вживалось послідовно і застосовувалось іноді і до підданих Московського князівства). Тобто «Rus» це аж ніяк не обов'язково «московські солдати», як припускала Лемерсьє-Келькеже. Те ж саме з приводу «невірних», яких французька дослідниця ідентифікує виключно з черкесами та іншими язичницькими народами, вважаючи, що турки так не називали християн. Насправді, як ми бачимо з того ж вищенаведеного прикладу, в османських і татарських документах «невірними» називають і християн, у т.ч. і жителів Московії, і жителів Великого князівства Литовського. Отже, і воїни загонів Вишневецького, які у документах названі «Rus» та «*kufar*», це зовсім не обов'язково саме і тільки московські солдати та черкеси. Власне, кожен випадок вживання цих термінів потребує окремого розгляду.

* * *

Отже, ми спробували розглянути скептичні аргументи щодо нашого питання. З багатьма з них можна і треба сперечатись, але ми намагалися цього майже не робити, бо хотіли тільки показати, на що спирається скептична точка зору (якщо ж почати

розбирати всі ці аргументи, могло б вийти досить велике дослідження). І все ж таки насправді аргументів та свідчень про зв'язки Д. Вишневецького з козацтвом набагато більше. Проблема тільки в тому, що ці свідчення досить уривчасті, фрагментарні, не завжди прямі. Слабкість джерельної бази – це справді одна з проблем для дослідників епохи, яку ми розглядаємо. На щастя, для XVI ст. ситуація не така тяжка, як, наприклад, для XIV – XV ст. Джерела все ж є. І ми хочемо звернути увагу на одне дуже цікаве джерело, яке, на нашу думку, дещо прояснює й питання, яке ми розглядаємо.

Мова йде про два листи королівського секретаря Станіслава Бояновського, написані у середині XVI ст., в яких згадується Дмитро Вишневецький. Бояновський був секретарем короля Сигізмунда II Августа, а отже, людиною дуже інформованою. Крім цього, його свідчення дуже цінні як свідчення сучасника, написані безпосередньо під час тих подій, котрі він описує. Обидва листи написані латинською мовою та адресовані пруському герцогу Альбрехту, який був останнім магістром Тевтонського ордена, а після його підкорення Польщею став васалом польського короля. Написані листи у часи поїздки Дмитра Вишневецького до Туреччини у 1553 р. (хоча видавці перший лист датують 1549 р., але зміст уривка, в якому говориться про Вишневецького, може стосуватися тільки саме 1553 р., в усякому разі попередньо треба прийняти саме таку дату, хоч питання датування цього листа має серйозні складнощі). У повному обсязі уривки, які нас цікавлять, були опубліковані у багатотомному збірнику «*Elementa ad fontium editiones*».

Отже, пишучи про від'їзд Д. Вишневецького до Туреччини, Бояновський говорить ось що: «*Один князь Рутенський (тобто «Руский». – В.К.), Вишневецьким званий, хоч ще молодий, але який багато щасливо воював проти Татар та (інших з) цього роду, наслідуючи звичаям відомого Євстахія Дашковича («Eustachii Daszkowicz»), що Остафієм («Ostaffiei») називався, залучив на свій бік більшість ветеранів самого Євстахія, а також інших козаків»* [12, s. 137] (тут і далі переклад наш, Ю. Фарафонова, С. Кондратьєва). Трохи далі ще повідомляється, що Вишневецький «*з 400 кращими козаками*» після того, як не отримав від короля відповіді на деякі свої вимоги, «*до Турків пішов*» [12, s. 137] (про поїздку Д. Вишневецького до Туреччини див., наприклад, нашу статтю у «Київській старовині» [7, с. 3 – 23]). Це безпосереднє свідчення того, що саме козаки були у загонах молодого князя, котрий однак уже встиг багато й успішно повоювати з татарами (ще одним з варіантів перекладу може бути «*вправляється проти Татар*»). Причому свідчення цікаве не тільки цим. Чесно кажучи, до нього навіть автору цього дослідження здавалося, що козацтво тих часів (1-ої половини XVI ст.) було ще роз'єднаним, аморфним, подрібненим на невеликі загони, і тільки десь у часи Вишневецького і пізніше починаються серйозніші об'єднавчі та організаційні процеси, які, врешті-решт, привели до постання на рубежі 1570-х – 1580-х рр. Запорозької Січі та формування нового суспільного стану, амбітного і досить організованого. З листа Бояновського ми дізнаємося про існування досвідчених козаків, «*ветеранів*» («*veteranos*» в латинському оригіналі), які воювали ще під командуванням О. Дашковича, а після його смерті і появи нового визначного військового ватажка Д. Вишневецького перейшли до нього, ще й разом з «*іншими козаками*». З документа постає існування зв'язків, спадку від козацьких загонів О. Дашковича до загонів Д. Вишневецького, який ніби наслідує те, що було розпочато його попередниками, і за досить короткий час своєї активної діяльності переводить на новий рівень організаційні та інтеграційні процеси у козацтві. Зрозумілішим стає і склад загонів князя Дмитра, кістяком яких стали досвідчені «*ветерани*» та «*інші козаки*», яких Вишневецький, за словами королівського секретаря, «*залучив на свій бік*».

Другий лист Бояновського до пруського герцога Альбрехта, датований липнем 1553 р., містить цікаві доповнення до вже розглянутих нами свідчень. Розповідаючи нові чутки про поїздку Вишневецького до Туреччини, Бояновський прямо називає князя Дмитра «*видатним Козаком*» (!): «*Князь Вишневецький, Рутенської релігії видатний Козак*» («*Ducem Wysznyewyczki, ex Rutenica religione praecipuum Kozakum*») [13, s. 189] (можливі варіанти: «славний», «знаменитий», «найкращий»). «*Рутенської релігії*» – тобто православний. Також у цьому листі є доповнення для характеристики

козаків із загону Вишневецького: «Він повів з собою, як кажуть, більше 400 вершників – звичних та найбільш стійких до всіляких воєнних небезпек воїнів» [13, s. 189]. Говорячи про самого Вишневецького, Бояновський пише: «Бо дуже досвідченим він є у спустошеннях стенів, чоловік сміливий та розсудливий, здатний прихилити душі воїнів» («*Peritissimus est enim vastitatum campestrium, homo audax et cordatus, ad tractandos animos militum aptus*») [13, s. 189 – 190]. На відміну від деяких інших характеристик, де підкреслюється свавільність Д. Вишневецького, тут він, серед всього іншого, названий «розсудливою» людиною. Взагалі, цитована характеристика є більш ніж знаковою.

Отже, судячи з наведених джерел, козаки склали основу військових загонів Дмитра Вишневецького (звісно, треба враховувати, що в різні часи, наприклад, після переходу в 1557 р. на службу до царя Івана Грозного, склад військових формувань під командуванням князя міг багато в чому змінюватися). Вищенаведені дані говорять про те, що джерельний потенціал у теми ще є. Хотілося б, щоб навіть «загально визнана» точка зору спиралася на наукову основу, невеличким внеском до чого і є дана стаття.

1. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К. : Изд. Книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1916. – [2], XI, 591 с. – (Русская история в очерках и статьях / под ред. М. В. Довнар-Запольского. [изд. 2-е]; т. 3. Приложение.)

2. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Госполитиздат, 1957. – 462 с.

3. Голобуцкий В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцкий. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. Козацькі часи до р. 1625. – 628 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

5. История Украинской ССР: в 10 т. / ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII – первая половина XVII в.) / ред. кол. : И. С. Слабеев (отв. ред.) и др. – 591 с.

6. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. НДІ козацтва. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.

7. Ковбаса В. М. До біографії Дмитра Байди-Вишневецького: поїздка до Туреччини 1553 року / В. М. Ковбаса // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 3-23.

8. Лемерсьє-Келькеже Ш. Литовський кондотьєр XVI в. – князь Дмитрій Вишневецький и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов / Ш. Лемерсьє-Келькеже // Франко-русские экономические связи : Сборник / ред. кол. : Ф. Бродель и др. – М.; Париж: Наука, 1970. – С. 38-64.

9. Мустакимов И., Сень Д. Три османских документа XVI в. о ранней истории донских казаков / И. Мустакимов, Д. Сень // Україна в Центрально-Східній Європі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9-10. – С. 307-326.

10. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. – (Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій; т. 6).

11. Флоря Б. Н. Проект антитурецкой коалиции середины XVI в. / Б. Н. Флоря // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. / под ред. Б. А. Рыбакова. – М.: Наука, 1979. – С. 71-86.

12. Elementa ad fontium editiones / ed. C. Lanckorońska. – Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. – Vol. 38. Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 8 (a. 1548 – 1549) – XII, 203, VI s.

13. Elementa ad fontium editiones / ed. C. Lanckorońska. – Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. – Vol. 39. Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 9 (a. 1550 – 1553) – VIII, 221, IV s.

14. Veinstein G. Une lettre de Selim II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la

campagne d'Astrakhan de 1569 / G. Veinstein // Wiener Zeitschrift für die Kunde der Morgenlandes. – 1992. – Bd. 82. – P. 397-420.

В статье рассматриваются скептические взгляды исследователей, касающиеся связей князя Д.И. Вишневецкого с казачеством, показывается, на что опирается подобная точка зрения. Представлены новые аргументы в пользу тесных связей князя с казачеством.

Ключевые слова: Дмитрий Вишневецкий, казачество, историография, В. Голобуцкий, османские документы.

The article examines the skeptical views of researchers that relate to ties of Prince D. Vyshnevetsky with Cossackdom, disclose bases of this point of view. Presents new evidences for closer ties of the Prince with Cossackdom.

Keywords: Dmytro Vyshnevetsky, Cossackdom, historiography, V. Golobutsky, Ottoman documents.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ XIII–XV ст.

(за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.)

У статті проаналізовано археологічні колекції, зібрані у ході розвідок середини – другої половини XX ст. Введено до наукового обігу нові дані щодо пам'яток Дніпровського Лівобережжя золотоординського та литовського часів.

Проблема історичного розвитку Південної Русі у золотоординський та литовський часи – не нова. Перші студії, присвячені вивченню окремих аспектів історико-культурного розвитку регіону, з'явилися у другій половині XIX – на початку XX ст. (роботи В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, А.М. Андріяшева, М.Ф.Владимирського-Буданова, П.В. Голубовського, П.Г. Клепатського) і ґрунтувалися переважно на повідомленнях письмових джерел, археологічні ж використовували принагідно [1; 2; 13; 16; 17; 19].

У середині – другій половині XX ст. відбулася інтенсифікація археологічних досліджень середньовічних пам'яток Південної Русі, проводилися масштабні розвідки та розкопки на городищах, сільських поселеннях, могильниках. Саме в цей час більшість науковців усвідомлюють необхідність вивчення історії золотоординської та литовської доби на українських землях. Так, М. Брайчевський констатував, що «склалася парадоксальна ситуація, уже сьогодні про першу половину I тисячоліття нашої ери знаємо більше, ніж про XIV–XV ст.» [11, с.20–31]. Схожу позицію займав Р.О. Юра: «Навряд чи є тепер в археології України більш актуальна і разом з тим менш розроблена проблема, ніж проблема вивчення матеріальної культури монгольської навали, тобто другої половини XIII–XVII ст.» [37, с.31–40]. На необхідність вивчення історії та археології вказував і В.О. Довженок: «Период после татарского нашествия в истории Среднего Поднепровья изучен недостаточно. В археологии долгое время господствовала традиция, согласно которой памятники после татарского нашествия в Среднем Поднепровье не исследовались» [18, с.76-82].

Окрім теоретичних, існував цілий спектр проблем, пов'язаних з недосконалістю методики дослідження пам'яток середини XIII–XV ст. (відсутність чіткої хронології кераміки, складність фіксації комплексів золотоординського та литовського часів у міських культурних шарах, незначна кількість публікацій).

Першим, хто виділив матеріали XIII–XIV ст., був М.П. Кучера, який проаналізувавши керамічні комплекси з городищ біля с. Сокільці Гайсинського р-ну Вінницької обл. та хут. Половецького Богуславського р-ну Київської обл., виокремив специфічну групу середньовічної кераміки, датовану серединою – другою половиною XIII–XIV ст. [22, с.174–181]. Зауважимо, що знахідки так званої «архаїчної» (за М.П. Кучерою) кераміки не поодинокі. Вона виявлена на території Києва, Чернігова, Черкас, Новгород-Сіверського, Озаричів, Комарівки та інших населених пунктів [3, с.36–45; 4, с.75; 14, с.47-57].

Від кінця 1960-х років XX ст. спостерігалася тенденція до зростання кількості

© Капустін Кирило Миколайович – аспірант магістерської програми «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія», лаборант 1 категорії Наукових фондів Інституту археології НАН України.

картографованих пам'яток і досліджених об'єктів післямонгольського часу. Своєрідним компендіумом багаторічних досліджень українських археологів став вихід у 1982 р. монографії С.О. Беляєвої, в якій уперше на основі комплексного аналізу писемних та археологічних джерел зроблено спробу з'ясувати, яким чином відбувався розвиток земель Південної Русі у XIII–XIV ст. [4]. Нині необхідність проведення історичних та археологічних студій із вивчення золотоординського та литовського часів актуальна як ніколи. І хоча кількість спеціалізованих робіт з обраної тематики зростає, проте їх недостатньо для більш-менш об'єктивного розуміння історичних процесів другої половини XIII–XV ст. [4; 14, с.47–57; 27, с.55–63].

Досить перспективним напрямком сучасних досліджень є робота із матеріалами, зібраними в ході широкомасштабних розвідок на території Дніпровського Лівобережжя наприкінці 1940-х – кінця 1970-х рр. У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігається багато колекцій, зібраних під час обстежень території Київської, Чернігівської, Полтавської, Сумської областей України, а також Курської області Росії. Найцікавіші матеріали вдалося отримати під час розвідок 1940-х – 1950-х рр. перед початком спорудження гідроелектростанцій, водосховищ, каналів, меліоративних робіт. Сьогодні більшість цих пам'яток зруйнована або затоплена і недоступна для повторного обстеження [8].

Аналіз керамічних серій, зібраних у ході розвідок середини – другої половини XX ст., дозволив виявити матеріали післямонгольського часу в колекціях: № 35 (розвідки Ф.Б. Копилова), № 56 (розвідки М.М. Самойловського), № 61 (розвідки О.О. Попка), № 63 (розвідки І.І. Ляпушкіна), № 119 (розвідки Д.І. Бліфельда), № 460 (розвідки М.М. Шмаглія та Є.Ф. Покровської), № 479, 480, 527, 593 (розвідки Д.Я. Телегіна), № 545 (розвідки Є.О. Петровської та Д.Т. Березовця), № 611 (розвідки С.С. Березанської), № 908 і 909 (розвідки Є.В. Максимова). Зауважимо, що нами враховані лише ті колекції, в яких матеріали середини XIII–XV ст. раніше не виділяли. Інформація щодо місця та часу знахідки подаватиметься за хронологічним принципом.

Отже, в 1946 р. у ході розвідки Посульської археологічної експедиції обстежено укріплений майданчик у с. Городище Чорнухинського р-ну Полтавської обл. [Рис.1, 1]. Він займає витягнутий мис розміром 500х70 м, утворений злиттям р. Удай та р. Многи [Рис.2, 1]. За повідомленням автора дослідження, нижній культурний шар городища містить уламки посуду роменсько-борщевського типу, вище залягали культурні нашарування ранньофеодального та пізньосередньовічного часів (XVII–XVIII ст.) [21, с.246–247]. Звертаючись до аналізу кераміки, зазначимо, що її можна віднести до трьох хронологічних періодів – давньоруського (X–XIII ст.), післямонгольського та пізньосередньовічного часів. Уламки горщиків золотоординського часу представлені фрагментами вінець, які можна віднести до типів П–2–Б, П–2–В, П–3–Б (за С.О.Беляєвою), І–1–В, І–2–А (за Л.І. Виногородською) і датувати другою половиною XIII–XIV ст. [Рис.2, 2–12].

У наступному – 1947 р. експедицією Ф.Б. Копилова обстежено городище біля с. Олександрівка Лубенського р-ну Полтавської обл. [Рис.1, 2]. Воно розташоване на березі р. Сліпород на великому, досить вузькому й високому останці (розміром 100х60 м) [Рис.3, 1]. Оборонні споруди склалися із невеликого валу (висотою близько 1 м та довжиною близько 50 м) і широкого рову (шириною 23 м, глибиною 6 м), розташованого із напільного боку городища [20, с.16–18]. Підйомний матеріал представлений уламками ліпних горщиків доби бронзи, а також фрагментами гончарної кераміки давньоруського та післямонгольського часів. Останні відносяться до типів П–1–А та П–2–Б (за С.О.Беляєвою) і датуються серединою – другою половиною XIII–XIV ст. [Рис.3, 2–12].

У цьому ж році Чернігівською археологічною експедицією обстежено городище (розміром 180х150 м) в с. Рогоща та поселення поблизу м. Льгів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Укріплений майданчик в с. Рогоща мав форму овала, був оточений кільцевим валом (висотою 5–6 м, шириною в основі 15 м) та ровом (глибиною 1–2 м, шириною 10 м) [10, с.25] і розташовувався на північно-західній околиці села на

лівому березі р. Білоус [Рис.1, 3]. Зібраний за час розвідки підйомний матеріал представлений уламками посуду X–XI ст. У незначній кількості траплялися фрагменти горщиків, що за особливостями профілювання верхньої частини можна віднести до типу II–3–Б (за С.О. Беляєвою) та I–2–А (за Л.І. Виноградською) і датувати XIV ст. [Рис.4, 15–18]. Неукріплене поселення поблизу м. Львів розташовувалося на правому березі р. Львівка в урочищі Гатка [Рис.1, 4]. В колекції, що зберігається у наукових фондах Інституту археології, є уламки гончарних посудин типу II–2–Б, II–2–В, II–3–Б (за С.О. Беляєвою), які датуються кінцем XIII–XIV ст. [Рис.4, 19–24]. На жаль, визначити точну локалізацію поселення неможливо, оскільки звіт є досить поверховим і не подає точної топографічної прив'язки.

Матеріали другої половини XIII–XV ст. зібрані також у ході розвідки І.І. Ляпушкіна територією Київської, Кіровоградської, Полтавської та Чернігівської обл. (1947 р.). Так, за 6–7 км на південь від м. Сосниця Чернігівської обл. на березі озера Буромка обстежено «болотяне» городище розміром 75x20 м [Рис.1, 5]. За повідомленням автора, пам'ятка розташована у важкодоступній місцевості посеред боліт та лісу [Рис.5, 13]. Культурний шар доволі потужний (близько 1 м) і насичений уламками ліпних (роменських) та гончарних (литовських) посудин [23, арк.XIII]. Останні відносяться до типів II–3–Б, IV–1 (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою) і датуються XIV–XV ст. [Рис.5, 14–19]. Городище в с. Брусилів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. займає мис (розміром 100x30 м) правого берега р. Снов у місці її впадіння у р. Десна [Рис.1, 6]. У північно-західній частині майданчика простежено залишки невеликого валу та рову [Рис.5, 1]. Підйомний матеріал представлений уламками гончарного посуду (X–XI ст. та XIII–XV ст.), амфор із рифленням та рожевого пірофіліту [23, арк.VIII]. Зібрані у ході розвідки фрагменти кераміки належать до типу II–2–А, II–3–Б, IV–1 (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою) і датуються другою половиною XIII–XV ст. [Рис.5, 2–12]. Наступним оглянули укріпленний майданчик в с. Старгородка [Рис.1, 7]. Він круглої форми (діаметром близько 100 м) і розташований на високому останці правого берега р. Остер (слідів оборонних споруд не виявлено). Із культурного шару (потужністю до 1 м) походить велика кількість кераміки великокнязівського часу, а також доби Пізнього Середньовіччя [23, арк.II]. Тут же віднайдено уламки посуду, що відносяться до типів II–2–А та II–2–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються серединою XIII–XIV ст. [Рис.4, 9–14]. Ще одне городище (розміром 150x60 м) розташовувалося на мисі правого корінного берега р. Сейм і було віддалене від центру м. Рильськ на 4 км на північ [Рис.1, 8; 4, 1]. На заході від плато корінного берега воно відділялося глибокою балкою, із півдня – ровом та валом (висотою 10 м) [23, арк.XXX]. Віднайдені фрагменти керамічних посудин відносяться до типів II–2–Б, IV–I (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою) і датуються XIII–XV ст. [Рис.4, 2–8]. Укажемо також на присутність у колекції фрагментів горщиків так званого «архаїчного» вигляду (за М.П. Кучерою). Вони виготовлені з коричневої глини із домішкою середньозернистого піску та жорстви у тісті. Вінця відхилені назовні і косо зрізані по краю [22, с.175–176]. Аналогічні вироби зафіксовано під час розкопок середньовічних пам'яток Середнього та Нижнього Подніпров'я, межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра, Галичини тощо [4, с.76–77; 14, с.47–57; 15, с.228; 26, с.70–74].

У 1949 р. Д.І. Бліфельд обстежив неукріплене поселення на південній околиці с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл. [Рис.1, 9]. Воно розташовувалося на схилі надзаплавної тераси, підйомний матеріал зібрано на площі 250–300 м вздовж берега та 100 м в глибину плато. На поверхні зібрано уламки ліпної кераміки ранньослов'янського та давньоруського (XI–XIII ст.) часів [9, с.10–11]. Серед матеріалів, які зберігаються у фондах Інституту археології, цікавим видається уламок вінця гончарного горщика із масивним валиком та борозенкою на зовнішньому краї (тип II–2–Г, за С.О. Беляєвою) [Рис.5, 1–3]. Керамічні вироби цього типу добре відомі за результатами розкопок середньовічних пам'яток Середнього Подніпров'я і датуються другою половиною XIV–XV ст. [4, с.76].

Артефакти золотоординського та литовського часів вдалося зібрати під час розвідки Д.Я. Телегіна, В.І. Чуприни та Л.О. Клевцова територією Чернігівської та

Київської обл. (1960 р.). На жаль, звіту про неї немає, тож ми змушені обмежитися лише констатацією самого факту знахідки кераміки післямонгольського часу на території с. Надинівка Козелецького р-ну Чернігівської обл. та с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. Так, з території Надинівки походить кілька уламків вінець типу II-3-Б (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою), що датуються XIV-XV ст. [Рис.1, 10; 7, 1-2]. У Гнідині зібрано гончарну кераміку типів II-2-Б, II-2-Г і II-3-Б (за С.О. Беляєвою), типу I (за О.В. Оногдою), що датується серединою XIII-XV ст. [Рис.1, 11; 7, 3-9]. Синхронні матеріали виявлені у 1976 р. розвідкою О.М. Приходнюка та С.О. Беляєвої на південно-західній околиці села [30, с.13-14].

У цьому ж році експедицією Д.Я. Телегіна, Є.В. Махно, І.Н. Шарафутдинової обстежено неукріплене поселення біля с. Радянське Кишенківського р-ну Полтавської обл. [Рис.1, 12]. Розташоване воно за 400-500 м на південь від західної околиці кутка Кабаки, за 1 км на захід від р. Орель та 1,5 км на схід від р. Дніпро в урочищі Чернечино. На поверхні зібрано велику кількість ліпної та гончарної черняхівської кераміки, а також посуду давньоруського часу [32, с.66-67]. В колекції з поселення є також уламки гончарних посудин [Рис.6, 6-14], які, згідно з типологією С.О. Беляєвої, відносяться до типу II-2-Б і датуються кінцем XIII-XIV ст. [4, с.77].

Надзвичайно цікаві матеріали вдалося отримати на поселенні біля с. Ошитки Вишгородського р-ну Київської обл. (нині затоплене Київським водосховищем) [Рис.1, 13]. Воно розташовувалося на захід від села, в заплаві біля р. Матчева, в урочищі Бойківщина (знахідки зібрані на площі 250 м² біля самого берега річки). Д.Я. Телегін відзначив значну товщину стінок посуду і датував його давньоруським часом [33, с.76]. Насправді, зібрані фрагменти кераміки відносяться до типів II-2-Б, II-2-Г, II-3-А, II-3-Б і IV-1 (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIII-XV ст. [Рис.11, 1-22]. Кількісне переважання кераміки XIV-XV ст. дозволяє датувати поселення литовським часом. Уламки горщиків XIV-XVI ст. зібрано Д.Т. Березовищем в урочищі За Діденом (неподалік с. Ошитки) [Рис.1, 14; 11, 23-26]. Найпізнішим є уламок вінця горщика із ромбоподібним профілем верхнього краю, що датується другою половиною XV - серединою XVI ст. [27, с.57]. Точніших даних щодо місця розташування поселення не збереглося, оскільки звіту немає.

У 1963 р. Є.О. Петровська оглянула поселення в с. Жовтневе (с. Жеребятин) Бориспільського р-ну Київської обл. в урочищі Церковщина на піщаному останці першої низької борової тераси над озером та річкою [Рис.1, 15]. Підйомний матеріал поширений на 200-300 м уздовж берега. Тут виявлено уламки кераміки давньоруського часу, а також стінка ліпного багатоваликового горщика [29, с.2-3]. Насправді, кераміка з цього поселення відноситься до типів I-1-Б, II-1-Б і II-3-Б (за С.О. Беляєвою), I, II і IV (за О.В. Оногдою) та датується XIV - серединою XVI ст. [Рис.10, 1-12]. Окрім того, у 1960 р. М.П. Кучера в західній частині села на дюнному підвищенні у заплаві Дніпра зібрав уламки кераміки XII-XIV ст. [28, с.29-30].

Було також оглянуто поселення біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (хутір Чаплин, урочище Васильків) [Рис.1, 16] і зібрано уламки кераміки давньоруського часу та фрагмент червоноглиняного горщика (глека?) з прокресленим зображенням у вигляді птаха (?) [29, с.6-7]. Частина кераміки датується другою половиною XIII-XIV ст. (тип II-2-Б (за С.О. Беляєвою) [Рис.10, 13-15]. Протягом 1964-1968 рр. на поселенні проводилися стаціонарні розкопки під керівництвом А.І. Кубишева. Вдалося дослідити близько 3,5 га площі пам'ятки, на якій зафіксовано численні житлові та господарські споруди другої половини XIII-XIV ст. [6].

У 1966 р. розвідкою Д.Я. Телегіна від гирла р. Сож до м. Любеч обстежено городище біля с. Радуль [Рис.1, 17]. Воно було розташоване на південний схід від села на болоті Боблово та займало дюнний останець розміром 125x70 м, який здіймався над прилеглою територією на 8,0 м. У шурфах виявлено уламки кераміки милоградського типу, а також доби бронзи та Київської Русі [34, с.19]. Аналіз колекції показав, що так звана «давньоруська» кераміка відноситься до типів I-1-А, II-1-Б, II-3-А і

IV-1 (за С.О. Беляєвою), I, IV і Va (за О.В. Оногдою) і датується XIV – серединою XVI ст. [Рис.9, 15–25].

Окрім того, експедиція обстежила поселення на північний захід від м. Любеча Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. [Рис.1, 18]. На північно-західній околиці підвищення біля озера Посеред, у вимоїні (40 x 20 м), зібрано кераміку пізньонеолітичного часу, середньодніпровської культури та доби Київської Русі [34, с.25]. На глибині 0,2 м від сучасної поверхні зафіксовано обриси великої плями, заповненої чорним вуглигим ґрунтом, датованої давньоруським часом. На площі плями зафіксовано потужний шар печини діаметром 1,0 м та зібрано значну кількість гончарної кераміки «києворуського» часу, уламки товстостінних горщиків червоного кольору, виготовлених на повільному гончарному колі [34, с.29–30]. Матеріали, які зберігаються у фондах Інституту археології, представлені фрагментами вінець посуду післямонгольського часу, що відноситься до типів II-2-B, II-3-A і IV-1 (за С.О. Беляєвою), I-1-в, II-1-а (за Л.І. Виногородською), Vб (за О.В. Оногдою) і датується XIV–XVI ст. [Рис.9, 26–30]. Цікаво, що з одного об'єкта (?) походять уламки кераміки другої половини XIII ст. і другої половини XV–XVI ст., це може свідчити про співіснування різних технік виготовлення кераміки (застосування швидкого та повільного гончарного кіл) у XV–XVI ст.

У 1967 р. експедицією С.С. Березанської на західній околиці с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл. було обстежено багатопарове поселення розміром 800x200 м [Рис.1, 19]. На поверхні зібрано велику кількість різночасової кераміки (середньодніпровської культури, ранньозалізного часу, а також слов'янської) [7, с.17–18]. Остання, згідно з типологією С.О. Беляєвої, належить до типу II-3-B і датується XIV ст. [Рис.6, 4–5].

У 1975 р. Є.В. Максимов оглянув поселення за 1,5 км від с. Іванівка Чернігівського р-ну [Рис.1, 20]. Воно розташовувалось на піщаному пагорбі у заплаві Десни (урочище Обірок) і було оточене з півдня, південного заходу та південного сходу старицею р. Вздвиг [24, с.5]. Кераміка із поселення відноситься до типів II-2-B і II-3-B (за С.О. Беляєвою), I-1-B (за Л.І. Виногородською), I (за О.В. Оногдою) і датується XIII–XV ст. [Рис.9, 11–14].

У наступному році Є.В. Максимов обстежив поселення біля с. Макишин Городнянського р-ну Чернігівської обл. [Рис.1, 21]. Воно розташоване в урочищі Журавлеве поле на ділянці високої (20 м) тераси правого берега р. Снов, завдовжки близько 2,0 км і розділене старими ярами [25, с.5]. Тут зібрано матеріал, який відноситься до типів II-2-A, II-3-A, II-3-B і IV-1 (за С.О. Беляєвою), I та II (за О.В. Оногдою) і датується XIV–XVI ст. [Рис.9, 1–10].

У 1979 р. Д.Я. Телегін розвідав пам'ятки, розташовані в зоні Канівського водосховища, в пониззі Десни та Надпоріжжі. Найбільше інформації здобуто розвідками, які проводились на лівому березі Дніпра. Матеріали XIII–XV ст. зафіксовано на 5 поселеннях. Так, на північний схід від с. Вишеньки Бориспільського р-ну, біля озера Гапониха в заплаві Дніпра зібрано уламки кераміки дніпро-донецької культури та пізнішого часу (Вишеньки 1, за Д.Я. Телегіним) [35, с.12]. З колекції походить фрагмент вінця горщика кінця XV–XVI ст. (тип Va, за О.В. Оногдою) [Рис.1, 22; 8, 5]. Далі було обстежено селище на північно-східній околиці села, розташоване вздовж старого річища Дніпра (Вишеньки 3, за Д.Я. Телегіним) [Рис.1, 23]. На поверхні високої заплави зібрано кераміку давньоруського часу [35, с.13]. Уламки «давньоруського» посуду відносяться до типів II-3-B (за С.О. Беляєвою) та II-1-б (за Л.І. Виногородською) і датуються кінцем XIII–XV ст. [Рис.8, 6–7]. Два фрагменти горщиків другої половини XIII–XIV ст. (тип II-2-B, за С.О. Беляєвою) знайдено на поселенні в урочищі Селище (Вишеньки 6, за Д.Я. Телегіним) [Рис.1, 24; 8, 8–9]. Воно розташоване на південний схід від села, на березі давньої стариці Дніпра, на піщаному підвищенні вздовж дамби водосховища [35, с.14]. Зазначимо, що матеріали післямонгольського часу, зібрані біля с. Вишеньки, непоодинокі. Вони зафіксовані також в урочищі оз. Баклажне та Княже [28, с.8–22].

Ще один пункт з керамікою XIII–XV ст. зафіксовано за 1,5 км від с. Погреби

Броварського р-ну Київської обл. [Рис.1, 25]. Поселення знаходилося в урочищі Лани на березі невеликого струмка. Тут зібрано матеріали неолітичного та енеолітичного часів, доби бронзи та скіфського часу [35, с.33]. Звідси ж походять уламки посуду, що відноситься до типів П-3-Б (за С.О. Беляєвою), І (за О.В. Оногдою) і датуються XIV–XV ст. [Рис.8, 1–4].

У ході обстеження поселення біля с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. (урочище Гаї) Д.Я. Телегін зібрав фрагменти кераміки, які відносяться до типів П-2-Б, П-2-В і П-3-Б (за С.О. Беляєвою) і датуються кінцем XIII–XV ст. [Рис.1, 26; 8, 10–16]. Поселення розташоване на піщаному мисі заввишки 3,0–4,0 м над заплавою річки [35, с.17]. Підйомний матеріал зібрано на незначній площі (50,0 x 5,0 м), що може вказувати на існування тут у XIII–XV ст. невеликого поселення, можливо, хутора.

Таким чином, аналіз керамічних колекцій, що зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ, дозволив реінтерпретувати та ввести до наукового обігу інформацію щодо 26 пам'яток золотоординського та литовського часів на території Київської, Чернігівської, Полтавської та Сумської обл. Городища зазвичай розташовувались на мисах (Городище, Брусилів, Рильськ), природних останцях (Олександрівка, Старогородка), незначних узвишсях посеред боліт (озеро Буромка, Радуль) і мали розміри від 0,15 га до 3 га. Що стосується неукріплених поселень, то їх топографічне розміщення, як правило, залежало від природно-географічних і кліматичних умов певного регіону. Найчастіше їх фіксували на незначному підвищенні у заплаві річки або болота (Ошитки, Комарівка, Любич, Іванівка, Вишеньки 1 та Вишеньки 6), на першій або другій надзаплавній береговій терасі (Льгів, Н. Білоус, Вишеньки 3, Погреби) або високому корінному березі (Макишин). Такі висновки узгоджуються із результатами історико-археологічних досліджень у відповідних регіонах Південної Русі [5, с.396–404; 12, с.51–65; 31, с.91–95; 36, с.4-26].

Щодо розмірів неукріплених поселень, то здебільшого дослідники не вказували ані точного місця локалізації пам'ятки, ані площі поширення підйомного матеріалу. Тож робити будь-які висновки щодо площі поселень золотоординського та литовського часів слід дуже обережно. Цілком ймовірно, що більшість поселень були малодвірними селами і лише деякі, зважаючи на їхні незначні розміри, можна назвати хуторами (Ошитки, Кийлів).

Необхідно також зазначити, що всі пам'ятки можна розділити хронологічно на три групи: до першої відносяться 15 поселень (друга половина XIII–XIV ст.), до другої – 10 (XIV–XVI ст.), а до третьої – лише 1 (кінець XV–XVI ст.). Результати археологічних досліджень можна зіставити з розробками істориків-медієвістів щодо проблем історичного розвитку Східної Європи в XIII–XVI ст. Як відомо, монгольська інвазія спричинила істотне зменшення кількості поселень порівняно із початком XIII ст. (за різними підрахунками ця цифра коливається у межах 75–90%). Своєрідний демографічний «вибух» відбувся лише після стабілізації військово-політичної ситуації у другій половині XIV ст., коли литовсько-руські війська, очолювані литовським князем Ольгердом, розбили трьох татарських беїв у битві на Синіх Водах. Наприкінці XV – на початку XVI ст. відбулося перегрупування політичних сил в Європі. Агресивна зовнішня політика Кримського ханства та Московської держави призвела до сповільнення темпів економічного та культурного розвитку Дніпровського Лівобережжя і, як наслідок, до зменшення кількості пам'яток з матеріалами відповідного часу.

Насамкінець зазначимо, що подальший аналіз фондів колекцій дозволить картографувати нові археологічні пам'ятки, з'ясувати особливості мікро- та макро-регіонального розвитку окремих територій та розширити наші уявлення щодо пізньосередньовічної історії Південної Русі середини XIII–XV ст.

1. Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. / А.М. Андрияшев. – К., 1887 – 369 с.

2. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885 – Т.1. – 351 с.

3. Беляева С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляева // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С.36–45.
4. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева – К.:Наук. думка, 1982 – 119 с.
5. Беляева С.А. Селища / С.А. Беляева // Археология УССР. – К.:Наук. думка, 1986 – Т.3. – С.396–404.
6. Беляева С.О. Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. / С.О. Беляева, А.І. Кубишев – К.: Наук. думка, 1995. – 111 с.
7. Березанская С.С. Отчет об археологических работах на осушительных системах Северной Украины в 1967 г. / С.С. Березанская // НА ІА НАНУ. – 1967/28а.
8. Блажевич Н.В. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон – К.: Академперіодика, 2007 – 356 с.
9. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Деснінської археологічної експедиції 1949 р. / Д.І. Бліфельд // НА ІА НАНУ. – 1949/7.
10. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАНУ. – 1947/20б.
11. Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV – XVIII ст. / М.Брайчевський // Середні віки на Україні. – К.:Наук. думка, 1971. – Вип.1 – С.20–31.
12. Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX–XIII ст. / О.М. Веремейчик // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С.51–65.
13. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Ч.7, Т.2. – К.1890 – С.1-210.
14. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського / Л.І. Виноградська // Археологія. – К., 1988. – № 61. – С.47–57.
15. Возний І. П. Историко-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Частина 1. Поселення. / І.П. Возний – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – 592 с.
16. Грушевський М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк / М.С. Грушевський // Университетские известия. – К., 1890. – №2.– С.1–33.
17. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – К.:Наукова думка, 1991 – 541 с.
18. Довженко В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия / В.О. Довженко // Древняя Русь и славяне. – М.:Наука, 1978. – С.76–82.
19. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2007. – 480 с.
20. Копилов Ф.Б. Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1947 р. / Ф.Б. Копилов // НА ІА НАНУ. – 1947/31.
21. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945-1946 рр. / Ф.Б. Копилов // АП УРСР. – К., 1949 – Т.1. – С.246–253
22. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності. – К.:Наук. думка, 1969 – С.174–181.
23. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) / И.И. Ляпушкин // НА ІА НАНУ – 1947/29.
24. Максимов Е.В. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская, М.А. Попудренко, Р.В. Терпиловский, Л.А. Цындровская, Н.В. Юркова // НА ІА НАНУ. – 1975/24.
25. Максимов Е.В. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г. / Е.В. Максимов, Р.В. Терпиловский, Л.А. Цындровская // НА ІА НАНУ. – 1976/21.

26. Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу / О.В. Оногда // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2007 – Вип.27. – С.70–74.
27. Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. / О.В. Оногда // Археологія: – К., 2008. – №4. – С.55–63.
28. Петрашенко В.О. Звіт Канівської експедиції про розвідку Лівобережжя Канівського водосховища / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба // НА ІА НАНУ.– 1994/7
29. Петровская Е.А. Отчет об археологической разведке на территории Каневского водохранилища по левому берегу р. Днепра в 1963 г. / Е.А. Петровская // НА ІА НАНУ. – 1963/3а.
30. Приходнюк О.М., Беляева С.А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – 1976/16.
31. Ситий Ю.М. Поселення Х–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення. / Ю.М. Ситий // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.», Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91–95.
32. Телегин Д.Я. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-1961 гг. / Д.Я. Телегин, В.В. Махно, И.Н. Шарафутдинова // НА ІА НАНУ. – 1961/4.
33. Телегин Д.Я. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г. / Д.Я. Телегин, С.С. Березанская, В.И. Митрофанова, В.А. Круц // НА ІА НАНУ. – 1962/15.
34. Телегин Д.Я. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. / Д.Я. Телегин, В.А. Круц // НА ІА НАНУ. – 1966/1.
35. Телегин Д.Я. Отчет о работе археологической экспедиции Славутич в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье / Д.Я. Телегин, В.А. Круц, Д.Ю. Нужный // НА ІА НАНУ. – 1979/18.
36. Томашевський А.П. Правобережне Полісся / А.П. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003 – С. 4–26.
37. Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. / Р.О. Юра // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип.1. – С.31–40.

В статье проанализированы археологические коллекции, собранные за время разведок середины–второй половины XX в. Введено в научный оборот новые данные про археологические памятники Днепровского Левобережья золотоордынского и литовского времени.

The article is devoted to the problem of analysis of the archaeological collections of the XIIIth-XVth centuries obtained during the archaeological prospecting on the territory of the Left bank of the Dnipro River in the middle and the second half of the 20th century.

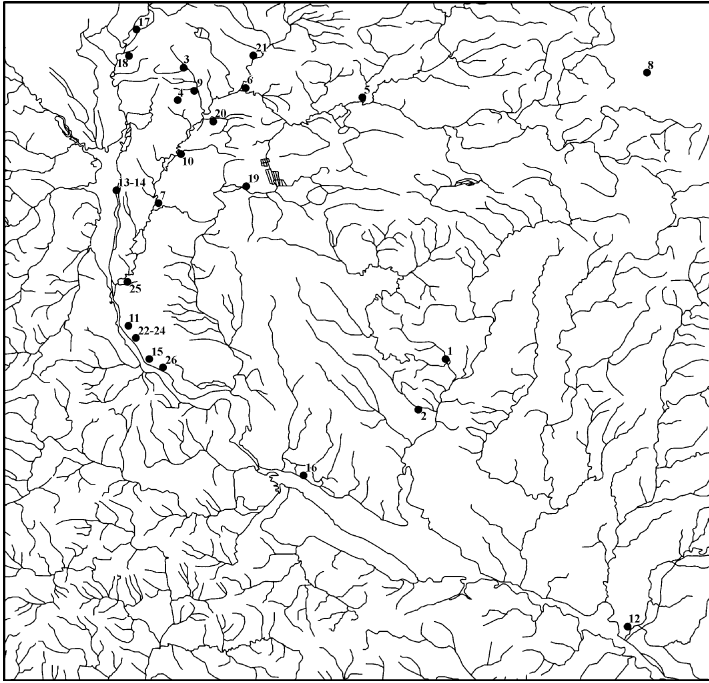

Рис.1. Археологічні пам'ятки середини XIII-XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.): 1. Городище; 2. Олександрівка; 3. Рогоща; 4. Льгів; 5. Сосниця; 6. Брусилів; 7. Старогородка; 8. Рильськ; 9. Новий Білоус; 10. Надинівка; 11. Гнідин; 12. Радянське; 13-14. Ошитки; 15. Жовтневе; 16. Комарівка; 17. Радуль; 18. Любеч; 19. Мрин; 20. Іванівка; 21. Макишин; 22-24. Вишеньки; 25. Погреби; 26. Київлів.

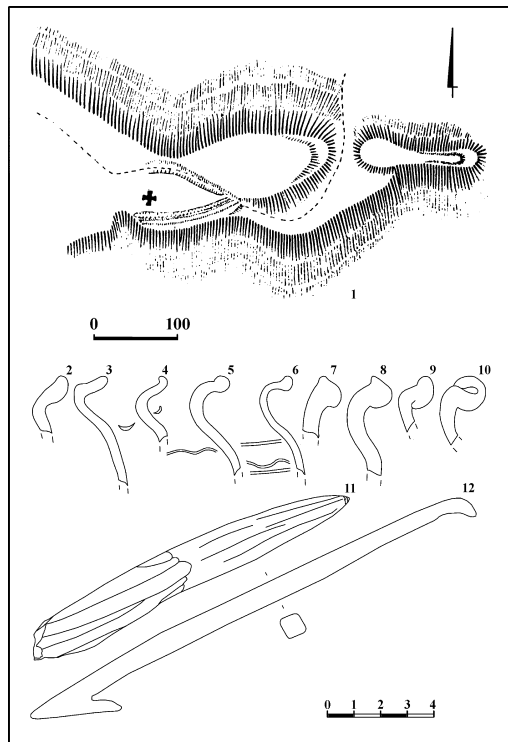

Рис.2. План (1) та знахідки (2-12) з городища Замок в с. Городище Чернукхинського р-ну Полтавської обл.

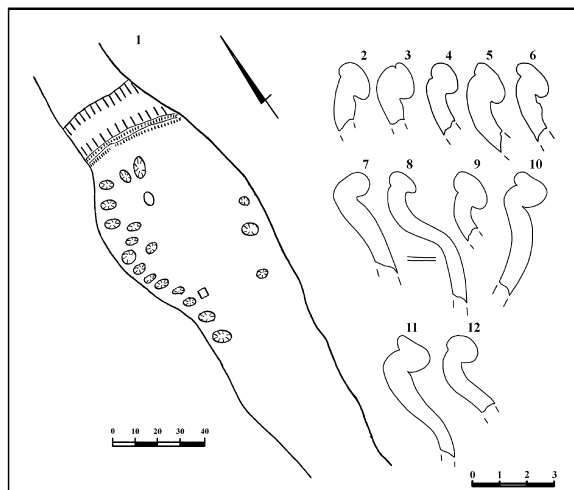

Рис.3. План (1) та кераміка (2-12) з городища в с. Олександрівка Лубенського р-ну Полтавської обл.

Рис.4. План (1) та знахідки з городищ Рильськ (2-8), Старогородка (9-14), Рогоща (15-18), Льгів (19-24).

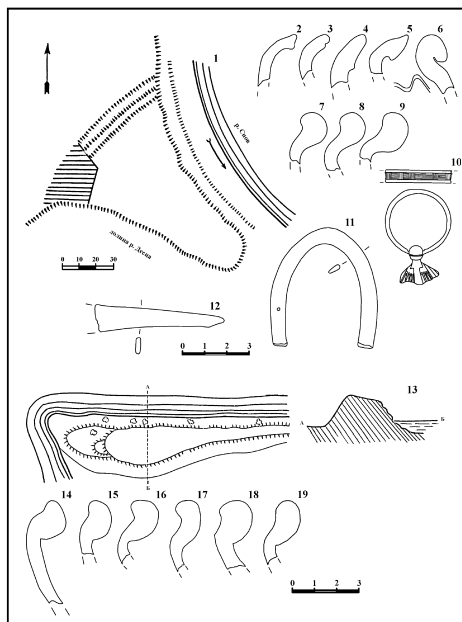
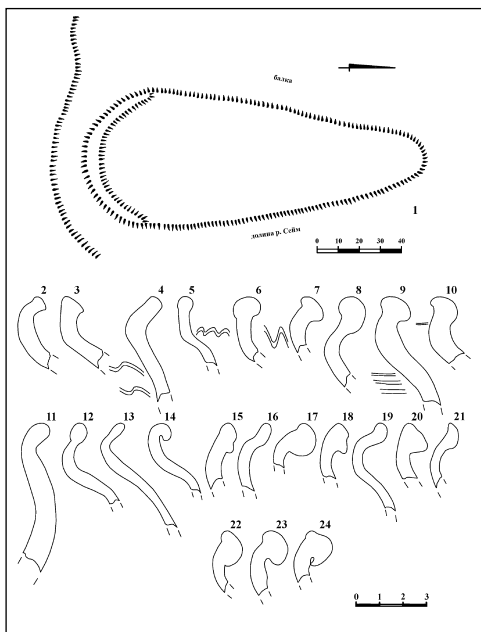

Рис.5. Плани (1, 13) та знахідки з городищ Brusiliv (2-12) та Sosnitsia (14-19).

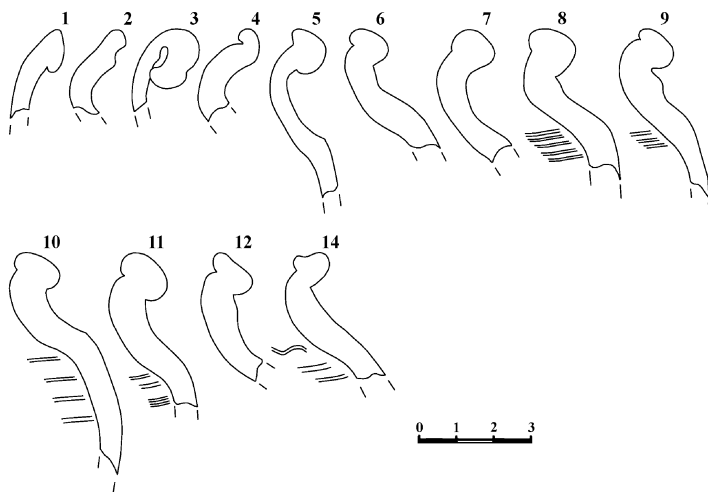

Рис.6. Знахідки кераміки з розвідок Д.І. Бліфельда, С.С. Березанської, Д.Я. Телегіна: 1-3. с. Новий Білоус; 4-5. м. Мрин; 6-14. с. Радянське

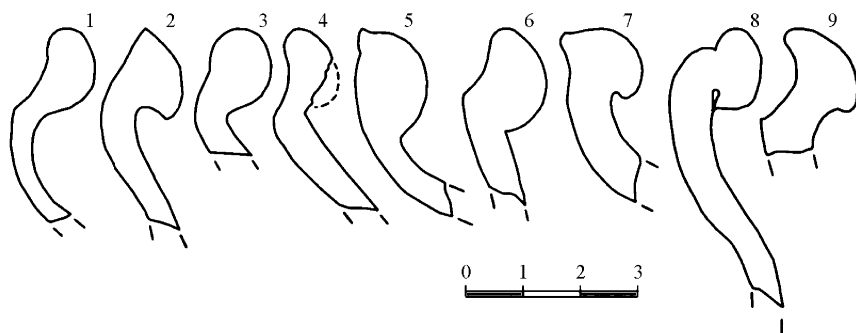

Рис.7. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1960 р.: 1-2. с. Надинівка; 3-9. с. Гнідин.

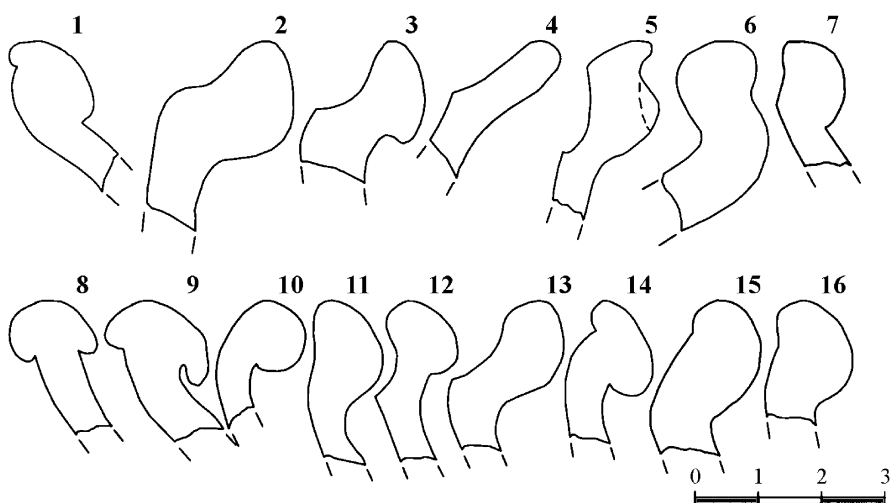

Рис.8. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1-4. с. Погреби; 5-9. с. Вишеньки; 10-16. с. Київлів.

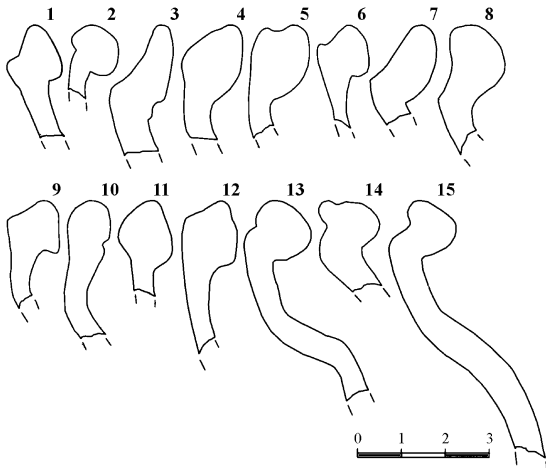

Рис.9. Матеріали розвідок Є.В. Максимова 1975 р. та Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1-10. с. Макишин; 11-14. с. Іванівка; 15-25. с.Радуль; 26-30. м. Любеч.

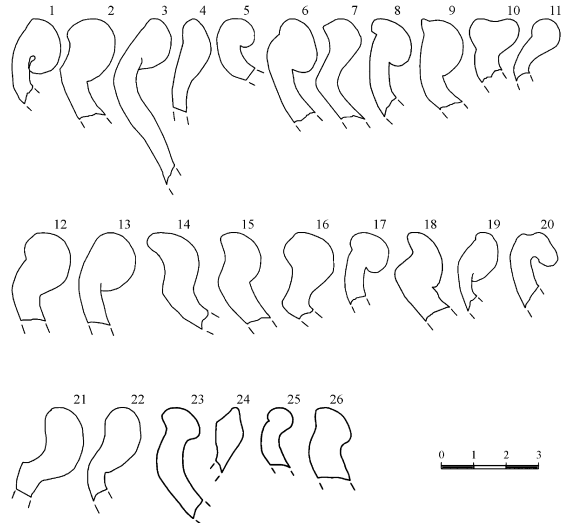

Рис.10. Кераміка з розвідок Є.О. Петровської 1963 р.: 1-12. с. Жеребятин; 13-15. с. Комарівка.

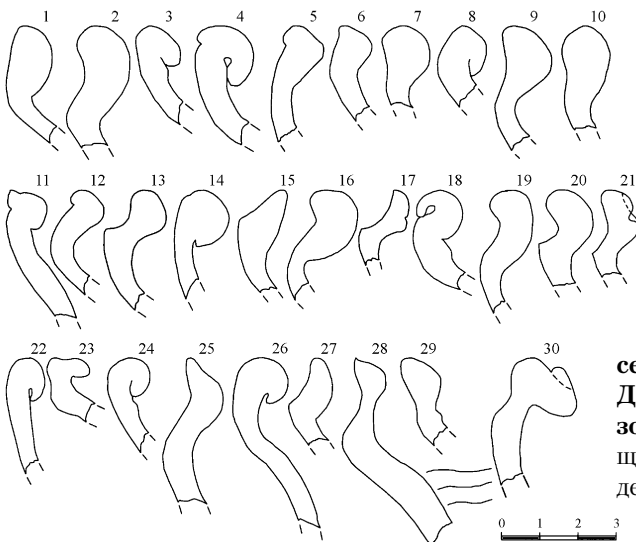

Рис.11. Кераміка з поселення Ошитки (розвідки Д.Я. Телегіна, Д.Т. Березовця): 1-22. уроч. Бойківщина; 23-26. уроч. За Діденом.

ПОЛОВЦІ: ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА

У статті розглядаються структурні складові етнічної культури, формування якої відбувалося у процесі синтезу первинних і вторинних генеруючих чинників ретроспекції життєдіяльності номадів.

Ключові слова: культура, етнос, мова, територія, клімат, релігія, господарство, побут, традиції.

Етнічна культура кожного номаду – це творча форма життєдіяльності по відтворенню та оновленню свого буття. Формування етнічної культури відбувається у процесі синтезу первинних чинників, до яких належать мова, освоєння території, місцезнаходження, кліматичні умови, особливості ведення господарства та побуту. До синтезу вторинних генеруючих чинників, як правило, відносяться системи міжособистісних комунікацій, еволюція міст, переважання тієї чи іншої релігії, становлення певного господарсько-культурного типу в економіці, запровадження освіти, вплив політичних факторів, а також психологічні особливості, поведінка, звички, ментальні установки, зовнішні взаємодії з іншими етносами в рамках національних об'єднань та історична пам'ять. Звичайно, не всі складові визначення етнічної культури номадів можна дослідити у зв'язку з відсутністю достатніх історичних джерел, але вивчення навіть наявних, доступних писемних та речових з них дає можливість підготувати об'єктивну наукову розвідку.

Серед синтезу первинних чинників перше місце належить мові етносу. Більшість дослідників цієї проблеми вважають, що половецька мова належить до кипчакської групи тюркських мов (на відміну від мов печенігів і торків - гузів, які відносяться до огузької групи). В цю групу також входять сучасні казахська, татарська, ногайська, кумикська, карачаєво-балкарська, караїмська, північний діалект кримсько-татарської мови та інші¹.

Відомою пам'яткою половецької мови є словник Codex Cumaniens, написаний в кінці XIII – першій половині XIV ст. Він складається з двох частин: італійської і німецької. Італійська називається «Книга перекладача» і фактично є словником, а німецька – «Книга місіонера» – є перекладом релігійних текстів. Підготовлений словник в одному із францисканських монастирів в Криму, його остання копія вивчена в 1330–1340 рр. На основі дослідження лексики словника було встановлено, що найближчими до половецької мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська². Писемні джерела половецької мови дають можливість простежити особливості соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у суспільстві. Так, Codex Cumaniens, подаючи переклад титулу «хан», означає його поняттям «імператор», «шах». Крім титулу «хан», у словнику дається пояснення слів «султан», «бек», «бей», які свідчать про доволі розгалужену ієрархію верхівки половецького суспільства. Про розвинуті торговельні відносини свідчить група слів, пов'язаних з потребами купців та ремісників, які проживали в приморських центрах. До них відносяться слова «базар», «торгівля», «продавець», «уплата», «борг», «ціна», «монета», «меняла», а також назви тканин та східних прянощів.

Є всі підстави вважати, що в становленні літературної мови Золотої Орди важливу роль відіграла мова половецького етносу. Г.А. Федоров-Давидов наголошував, що вона стала її основою. І хоча офіційні папери писалися й іншими мовами, у

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ ім.Т.Г.Шевченка.

цілому в державі домінувала мова кипчакська. Як свідчать археологічні знахідки, у більшості золотоординських міст значна частина населення користувалася якщо не кипчакською, то тюркськими діалектами, близькими до неї³. Та це й зрозуміло, адже більшість асимільованого монголами населення була кипчакським етносом: планомірне завоювання Дешт-і-Кипчак, що привело до утворення в Половецькому степу центру Золотої Орди, розпочалося з 1236 року.

Щодо наступного поняття синтезу первинних чинників етнічної культури – освоєння території половецьким етносом, то зазначимо, що предки номадів кочували в степах між відрогами Монгольського Алтаю та Східного Тянь-Шаню і були відомі в китайських джерелах під іменем «сеань-то». Незабаром під тиском уйгурів і сусідніх етносів вони змінили свою назву на «кипчаки» і відкочували у верхів'я Іртиша. На той час від Іртиша до Каспію, від тайги до казахських напівпустель у тисячокілометрових степах розкинув свої поселення і кочів'я відомий з X ст. Кимакський каганат. Він був міцним державним утворенням, основу якого становили кимаки, що розселилися на берегах Іртиша, та кипчаки, що поселилися на західній території каганату.

Сусідами кимако-кипчаків були прабашкири, з якими орди кочівників мали тісні контакти. Орди кимакських племен кочували по берегах Каспійського моря, яке називали Кимакським. У степах північніше Аральського моря кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами. В центральних областях Кимакського каганату відбувся звичайний для того часу процес осілости та переходу частини населення до землеробства і ремісництва⁴.

Окремі етноси продовжували вести звичну для них форму існування – кочового тваринництва. Особливо прихильними до кочового способу життя виявилися кипчакські орди, але для випасу табунів, що збільшувалися з кожним роком, необхідні були нові пасовища. У кінці X ст. мирний період, забезпечений центральною владою каганату, закінчився. Аристократія захопила кращі кочові маршрути та випаси. Кипчаки вирушили на Захід, витісняючи слабших сусідів. На початку XI ст. вони вже були біля кордону Хорезма, а всі приаральські степи відтоді стали називатися кипчакськими⁵. То був період, коли шлях у донські й дніпровські степи звільнили печеніги, які відійшли до візантійських кордонів. Перед кипчакськими ордами відкрилися неосяжні пастівні та багаті мисливські угіддя. Так на початку XI ст. кипчакські та кимакські орди, об'єднавшись із залишками племен, що кочували до них, утворили новий етнічний масив – половців, як називали їх на Русі.

Окремі дослідники вважають, що у цей час у південноруських степах утворилося два родинно-близьких етноси: куманів і половців, що об'єднали навколо себе кипчакські орди. Землі на захід від Дніпра займали кумани, де вони частіше від половців контактували з Візантією та іншими західними державами, а на схід від куманів, у басейні середньої і нижньої течії північного Донця і в північному Приазов'ї, розміщалися половці⁶. Іншої точки зору дотримується професор І. Н. Ундасинов. На його думку, на території нинішнього Казахстану, яка входила до складу Кимакського каганату, номади розділилися на дві групи – східну і західну. Східна залишилася на місці, започаткувавши казахську народність, а західна перекочувала до кордонів з Київською Руссю⁷.

Як відомо, етнічна культура, окрім мови, освоєння території і місцезнаходження, включає таке поняття, як кліматичні умови. Так, головне плем'я кимаків розселилося в основній своїй масі по південному березі Іртиша, а кипчаки займали окрему територію, поселяючись у південно-східній частині Південного Уралу. Про гористість кипчакської землі писали також китайські літописці, називаючи ці гори Юйлі-болі, а самих кипчаків – «цінь-ча». На північ від кипчаків і кимаків простягалися неозорі лісові простори. Арабський історик Ібн-Хаукаль у своїх творах зазначав, що кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами в степах північніше Аральського моря, а ал-Масуді писав, що бували вони і по Ельбі та Уралу, де розміщалися зимівники і літні кочів'я кимаків та огузів. Окремі орди кимакських племен кочували на берегах Каспійського моря, яке в арабських джерелах називається Кимакським⁸.

У перше десятиріччя XI ст. кочова маса кипчакських орд піднялася з насиджених

місць у довгий і тотальний похід. Метою було зовсім не мирне переселення частини кипчакського населення на нові землі, а захоплення пасовищ у далеких західних краях. То були південноруські степи з багатими випасами, необхідними для коней і великої рогатої худоби, райони донецьких, нижньодонських і приазовських степів⁹.

У кінці XI ст. процес консолідації половецьких орд завершився. Землі були строго розподілені між ордами. Кожна з них володіла великими ділянками, що простягалися в меридіальному напрямку на сотні і тисячі кілометрів. Як правило, зимовища орд розташовувались на берегах Азовського і Каспійського морів. Оскільки половці на зиму не запасали сіна, то вони змушені були регулювати свої перекочів'я так, щоб зимою стояти у місцях, де б худоба могла добувати з-під снігу суху траву. Не тільки кожна орда, але й кожний її підрозділ наділявся певною ділянкою землі, що обов'язково включала в себе зимовище, літник і маршрут кочівлі між ними¹⁰.

Упродовж тисячоліть східноєвропейські степи були колискою кочівництва. Пограпивши в таке царство багатотрав'я після зауральсько-заволзьких убогих сухих просторів та азійських напівпустель, кочівники всіма силами старалися закріпитися на цих землях, котрі давали можливість максимально повного розвитку для кочового тваринництва¹¹.

Філософи, історики, географи, починаючи зі стародавнього світу, немало праць присвятили впливу природи на поведінку етносу. У XV ст. існувала навіть така «географічна шкала», прихильники якої, в тому числі французький філософ Шарль Монтеск'є, вважали, що у південних широтах спека, як правило, знесилоє людей, робить їх схильними до неволі, втрати власної свободи і незалежності, а в сурових умовах, у холоді й голоді, люди загартовані в битвах за життя. Вони значно організованіші, роботящі і войовничі¹².

Відомі російські історики С.М. Соловйов, В.Й. Ключевський неодноразово підкреслювали значення географічного чинника і його вплив на формування характеру людини та її поведінки в суспільстві. В.Й. Ключевський у своїй ґрунтовній праці «Курс русской истории» зазначав, що «клімат, напрямок вітрів, ґрунти, рослинність, води – все це впливає на розвиток країни, різні сторони життя й побуту населення, поділ праці, спілкування тощо»¹³. Географ, соціолог і публіцист Л.І. Мечніков, брат видатного російського біолога, у своїй праці «Цивілізація та великі історичні ріки» наголошував, що «географічний чинник є своєрідним фокусом, в якому переплітаються і зосереджуються усі інші елементи природного середовища. Вони є фактором, навколо якого відбувається розвиток людської історії»¹⁴. Отже, якщо говорити про кліматичні умови і їх вплив на формування половецького етносу, то вони, безумовно, позначалися на характері і поведінці кожної особи, яка інколи упродовж одного року додала відстань до тисячі кілометрів з півночі на південь по меридіану.

До первинних чинників формування етнічної культури належать також особливості ведення господарства та побуту. Вони пов'язані з відсутністю стабільних кордонів у Половецькій землі (Дешт-і-Кипчак). Пояснюється це економікою номадів: кочові орди з великими отарами займали всі зручні для кочування слабо захищені або малочисельні землі і трималися на них доти, поки сильніший противник не витісняв їх з цих земель. Економіка такого суспільного ладу характеризувалася так званим «табірним» способом кочування, при якому кочував увесь етнос, пересуваючись у степу разом зі стадами цілий рік – і влітку, і взимку.

За таких умов ведення господарства навіть кордони з сусідніми хліборобськими, сильними феодалними державами не могли бути постійними – щоразу, коли випадала нагода, кочівники захоплювали окраїнні території, витопували поля, брали в полон населення, включали його в свою орду, забирали худобу. Як правило, від такого кочового способу життя номадів потерпало не тільки південноруське порубіжжя, але й північні кордони Візантійської імперії¹⁵.

Етнічно Половецька земля не була тільки половецькою. У складі кочових орд, окрім власне свого етносу, були печеніги, торки-гаузи, алани, болгари, хозари, яси, косогори та інші народності. Втім, поліетнічність завжди ставала характерною особливістю майже для кожного номаду. Сталося це тому, що на початку XI ст. кипчакські

племена, які тривалий час займали західні схили Алтаю, не відчували кліматичних негараздів: алтайські степи були вкриті пишними травами, що давало можливість швидко нарощувати кількість табунів та отар. З розвитком кочового господарства зросло кипчакське населення, яке поступово мігрувало в напрямку «захід-схід». Водночас посушливі умови причорноморських степів викликали значні зміни в економічному становищі печенігів, до складу яких входили на той час зазначені нами етноси. Розпочалася міжплемінна боротьба серед печенігів. До того ж у 1036 р. вони зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого і втратили панівне становище в Причорномор'ї. В середині XI ст. половці, витіснивши та асимілювавши печенігів, а разом з ними й інші етнічні групи, підійшли до рубежів Русі. З цього часу і розпочалася складна, насичена важливими подіями нова історія відносин народів, яка дійшла до нас в основному в давньоруських літописах та інших джерелах¹⁶.

На стадії табірною кочування для економічного становища половців у суспільних відносинах був характерний військово-демократичний лад, що визначав їх побутові умови. З'явилися об'єднання на кшталт союзів племен-орд, які закріплювали за племенами певні частини степу. Тепер сезонні перекочів'я велися тільки на території кожної орди, що відрізняло другий спосіб кочування від першого. Втім, як для першого, так і для другого способу кочування кожній половецькій сім'ї було характерне натуральне ведення домашнього господарства з чітким розподілом обов'язків між чоловіками і жінками.

Постійно займаючись обробкою продуктів, які отримувалися від тваринництва та мисливства, половці мали і ремісничий промисел. Його представники жили переважно в містечках і, як виняток, у становищах. Зустрічалися також бродячі майстри, які працювали на замовлення¹⁷. Ремісничими містами, які належали до Половецької землі або перебували в залежності від половців, були Шарукань, Бугров, Балін на Донці, Саксин на Волзі, Корсунь і Сурож в Криму, Тмутаракань на Тамані і Шарукан – недалеко від сучасного Харкова. Деякі з міст, що існували раніше (наприклад, Біла Вежа), були розгромлені і перетворені у половецькі зимівники¹⁸.

До синтезу вторинних генеративних чинників визначення етнічної культури, як правило, відноситься також переважання тієї чи іншої релігії. Панівною формою релігійного вірування у половців був культ предків. Специфічним прошарком суспільства були шамани, факт існування яких говорить про те, що світ навколо половців був заповнений різними «таємничими силами», з якими міг спілкуватися лише шаман. Тому є всі підстави вважати, що вірування половців мало чим відрізнялись від язичницьких уявлень інших кочівників. Історичні джерела свідчать, що тісне спілкування з сусідніми християнськими державами (Візантією, Руссю, Болгарією, Грузією, Угорщиною) і мусульманськими (Азербайджаном, Волзькою Булгарією, середньоазійськими державами) привело до проникнення обох релігій в кочові племена. Конкретних прикладів прийняття половецями мусульманства в літописах не збереглося, зате добре відомо, що ця релігія стала панівною у кипчаків, які залишилися в Середній Азії. Східноєвропейські половці перебували під сильним впливом християнських країн, у першу чергу Русі. Монахи Києво-Печерської лаври залишили спогади про перехід половців у християнство цілими ордами. Приймаючи нову віру, половці не відмовлялися від своїх давніх звичаїв, продовжували шанувати своїх богів та свої святині¹⁹.

Основу для вивчення політичних факторів етнічної культури половецького етносу становлять як скупі та уривчасті археологічні пам'ятки, так і в більшості достатньо поверхові відомості з цього питання писемних джерел. Разом з тим етапи розвитку кочових племен, зміна одних етнополітичних спільнот іншими, територія їх розселення, характер взаємин між окремими ордами та їх очільниками – далеко не повний перелік питань, які мають важливе значення при висвітленні цієї проблеми. Відповідь на них можна знайти лише при ретельному аналізі історичних джерел. Масовий рух кочівників на захід припадає на період з середини IX до середини XI століття, коли по євразійському степу прокотилося декілька кочових хвиль: печеніги, торки (огузи), кипчаки (половці). Сучасники тих подій вважали, що переміщалися

кочівники за ланцюговою реакцією, коли одні племена у боротьбі за виживання захоплювали території з кращими травами сусідів, змушуючи останніх відкочовувати на інші пасовиська. То була одна із форм військово-політичної міграції.

Про таку форму міграції Л.М. Гумільов писав, що вона пов'язана не тільки з тимчасовим піком загального росту населення степу, але й зі зміною кліматичних умов. Багаті різнотрав'ям і надійно забезпечені водою південноруські землі стали притулком для кочівників у період висихання степів від Иртиша до Волги, де гідромережа була розвинута значно гірше²⁰. Саме за таких умов між окремими етносами розпочиналася боротьба, яка, з точки зору сучасної термінології, носила зовнішньополітичний характер. Водночас номади, пройшовши шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань у соціально-економічному плані і від військової демократії до феодалізму, внаслідок міжусобної боротьби між окремими ордами не змогли утворити єдиної кочівницької держави. На жаль, про цю боротьбу нам майже нічого не відомо з історичних джерел, немає безпосередніх доказів літописних свідчень, тим більше мовчать археологічні знахідки.

Разом з тим, захоплюючи нові території, кожна орда, на чолі якої стояв курінь (провідний рід), а в ньому виділявся кіш (сім'я) хана, намагалася зайняти собі кращі пасовиська. Тоді у конфліктну ситуацію мав втручатися найвпливовіший і найвідважніший у військовій справі головний хан – військовий очільник. Такими у різні часи стали Селук, Боняк, Башкард, Шарукан, Тугоркан, Кончак, Газаан, Котян та інші²¹. При цьому були випадки, коли навіть провідні половецькі хани не могли знайти спільної мови, якщо справа стосувалася їхніх орд. Так, коли Ігор Святославович зі своєю дружиною потрапив у полон до хана Газаака, про що ми дізнаємося зі «Слова о полку Ігоревім», хан Кончак, прихильник князя Ігоря, перебувши із запізненням, не зміг домовитися про звільнення русичів. Гаазак погодився лише відпустити Ігоря з його сином Володимиром в орду Кончака. Отже, ми можемо вважати, що політика половецького етносу була продовженням традицій кочівницької зовнішньої і внутрішньої політики східноєвропейських етносів XI – XIII ст.

Щодо психологічних особливостей номадів як важливої складової етнічної культури зазначимо, що як у всіх кочівників, у половців вони визначалися основою суспільної організації – патріархальним родом, який входив до складу племені (орди). Тому їх суспільний устрій, як і психологічні особливості, не відрізнявся від соціальної структури інших номадів і мав чітко виражений та усталений родоплемінний поділ. Як і інші кочівники, вони мали рабів, челядь та інші категорії соціально принижених людей, що й визначало характерні особливості їх домашньо-побутових відносин.

Циклічні темпи і засушливо-прохолодні та вологі періоди в степах Азії змінювали природні умови проживання кочівників, змушували їх до масового переселення в прикаспійсько-причорноморські степи. До об'єктивних чинників такого руху належали також високий приріст народонаселення та тиск його надмірності на виробничі відносини. Так, до історичних факторів додавалися ще й географічні, що формували бойовничі стереотипи степовиків, на поведінку та агресивність яких особливо впливали вигорілі від сонця трави, пересохлі озера й ріки, після чого кочівники, аби прогодувати свої отари, наступали на райони, зайняті землеробами.

Для кочівників-половців нашестя монголо-татар несло тяжке поневолення, зменшення поголів'я табунів, руйнування родоплемінних відносин і поділу орд, загрожувало підривом самих засад суспільного виробництва. Психологічні наслідки монголо-татарського завоювання були надто тяжкими і для Східної Європи. Монголи намагалися перетворити завойовані землі у пасовиська для своїх стад.

Далі про поведінку номадів як складову етнічної культури. Поведінка, як відомо, визначається ступенем взаємодії людей з навколишнім середовищем, опосередкованою їх зовнішньою і внутрішньою активністю. Архетип кочівника – переїзди з місця на місце, рух у просторі від одного використаного пасовиська до іншого, не завжди кращого, але зі свіжими травами і обов'язково – водою. Суттєвим при цьому було те, що самі номади не трудилися над відновленням ресурсів зайнятої ними території. За них це виконувала сама природа. Так століттями виховувався споживацький характер

кочівника, визначаючи його поведінку як особистості, утвореної індивідуально-своєрідним комплексом усталених соціальних особливостей. Кочовий спосіб життя визначав притаманні особі як типові форми і методи досягнення поставленої мети, так і її самовизначення у спілкуванні з іншими людьми. Поведінку і навіть зовнішній вигляд номадів визначали також найсуттєвіші властивості й особливості етносу, здатного у процесі свого розвитку до адаптації у відповідних кліматичних умовах.

Важливу роль у поведінці кочівників відігравав характер особи як індивідуальна форма прояву готовності виконувати свої обов'язки у більш чи менш складній ситуації, пов'язаній з тривалими переїздами на далекі відстані. Характер проявлявся у поведінці як захисна оболонка, котра опосередковано впливала як зовнішнім оточенням на особу (пом'якшуючи чи загострюючи її поведінку), так і впливом особи на середовище, надаючи діям суб'єкта ті чи інші інструментальні чи експресивні, як вважають психологи, якості (напористість, м'якість, імпульсивність, відкритість, обережність тощо). Отже, поведінка номадів, залежачи від зовнішніх і внутрішніх чинників, визначалася сукупністю усталених особистісних рис, притаманних членам певної соціальної групи і набутих у результаті соціального досвіду та кочового способу життя, характерного для даної орди.

Етнічна культура кочівників – це і звичаї, обряди та традиції. Якщо звичаї розглядаються як стереотипний спосіб поведінки, котрий відтворюється у певному суспільстві чи соціальній групі і є звичним для їх членів та змінюється в процесі історичного розвитку, то обряди є традиційними діями, які супроводжують важливі моменти життя та виробничої діяльності людського колективу. При цьому обряди, пов'язані з народженням, одруженням, смертю, називаються сімейними, а сільсько-господарські та інші обряди – календарними. Щодо традицій – то ними, як відомо, вважаються елементи соціального та культурного наслідування, що передається з покоління в покоління і зберігаються в певних суспільствах, класах і соціальних групах упродовж тривалого часу. Традиціями вважаються визначені суспільством установки, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, обряди тощо. Ті чи інші традиції діють у кожному суспільстві і в усіх галузях суспільного життя. Найрозповсюдженішими традиціями є релігійні.

Що ж із зазначеного ми знаємо про половців? Підкреслимо, що, як і в кожного етносу, їхні звичаї, обряди і традиції пройшли складний шлях історичного розвитку. Як свідчать джерела, формування основних характерних ознак відбувалося у тісному взаємозв'язку з тюркомовним етнокультурним середовищем. У пошуках кращих пасовищ і водних джерел разом зі своєю сім'єю і своєю ордою кочівник переходив з одного місця на інше, вступаючи при цьому у господарські, торгові, сімейно-шлюбні відносини як зі спорідненими, так і з представниками інших етносів. Разом з тим завжди відбувався обмін інформацією, культурними цінностями, трудовими навичками, здійснювалося взаємне збагачення культури господарсько-побутовими речами. Діяльність кожного кочівника і його сім'ї була спрямована на забезпечення матеріальних статків і повсякденної безпеки. Ці процеси відбувалися у постійній боротьбі зі стихійними силами природи, що формувало характер номадів, сприяли міжпоколінній передачі історичних традицій, котрі мали особливе значення у справі етнізації молодого покоління.

Традиції, звичаї та обряди у кочівників перш за все пов'язані з юртою – вершиною кочової архітектури і народно-прикладного мистецтва. Юрта була переносним житлом, в якому народжувалися, жили і відходили в інший світ номади. Простота конструкції, зручність у перекочів'ї на нові місця, всесезонність зробили її незамінною у житті кочівників. Юрта складалася з дерев'яних конструкцій. Остов збирався з певної частини (залежно від величини юрти) складних решітчастих стінок, що надавали їй округлої форми. На жердинах піднімали купол юрти. Між ними з одного боку майбутньої юрти встановлювали дверну раму, на яку навішували двостулкові двері. Навколо стінок ставилися циновки, обшиті повстю, а весь остов юрти покривався різної форми і розмірів повстю та шкурами. Розмір юрти залежав від кількості стінок («канат»). Були шестиканатні, десятиканатні і більші кочові споруди²².

Кожна юрта – це осередок найдавніших рис етнічної культури номадів, їх соціальних і суспільних відносин. Як на наш погляд, заслуговує на увагу організація житлового простору. Він ділиться на чотири частини. Найпочеснішим вважається місце, протилежне входу в юрту. Там завжди сиділи гості і старші чоловіки. Тут же на скринях та інших предметах складали ковдри, повсть, хутровий та верхній одяг. Чоловіча сторона – ліва від входу частина юрти. Там розміщалися чоловіки середнього і молодшого віку. Права сторона від входу належала жінкам. Тут же за циновками були домашній посуд та харчові продукти. Зліва, ближче до входу, складали кінську зброю, предмети побутового призначення. В центрі юрти було місце, на якому розводився вогонь. До юрти ставилися бережно. Майстри-юртівники користувалися особливою повагою. Існував навіть звичай новосілля. Через димохід юрти викидали голову жертвовної тварини, а на двері пришивали шматочок старого войлоку – оберіг. Щодо вогню у кочівників склалися свої звичаї. Не можна було ходити навколо нього, заливати водою, перескакувати через вогонь. Якщо помирав хтось із членів сім'ї, то покійника упродовж трьох днів тримали в юрті. У таких випадках у юрті залишали лише килими²³.

Важливою складовою етнічної культури номадів був їхній традиційний одяг. Він мав характерні своєрідні риси, типові для кочівників і які відповідали усталеному способу життя, пов'язаному зі скотарським господарством. Кліматичні умови впливали на вимоги щодо одягу. Кочівники віддавали перевагу вбранню на ватній основі чи з хутра, здебільшого зі свійських тварин. У зв'язку з тим, що основні торгові напрямки великого Шовкового шляху проходили через Дешт-і-Кипчак, половці були втягнуті у міжнародну торгівлю і добре розумілися на якості текстильних виробів. Незважаючи на наявність коштовних тканин, одяг з яких носили багаті, основна маса кочівників ходила в грубому шерстяному одязі з поясом із полотна та взутті із сиром'ятної шкіри.

Чоловіче вбрання складалося з натільного і верхнього. Натільний – це сорочка нарозхрист і шаровари. Верхнім одягом був повстяний халат з підкладкою чи без неї, а також халати з верблюжої чи овечої вовни. Взимку вдягали кожухи з коміром чи без нього. Особливо цінувалися кожухи з хутра вовка, лисиці чи рисі. До ансамблю верхнього одягу чоловіків обов'язково належали теплі шкіряні штани і пояс-ремінь. Чоловіче взуття – в основному чоботи, зшиті із сиром'ятини, з підошвою, коротенькими халявами і з трохи загнутими догори носами. Жіночий одяг теж складався з натільного і верхнього. Натільним було плаття (сорочка і шаровари), на яке одягали коротку чи довгу безрукавку і халат. Зимовий одяг обов'язково включав кожух (кожушок) чи шубу, головний убір – тюрбан. Популярними у жінок були різні прикраси та амулети²⁴.

Щодо їжі і пов'язаних з нею традицій, зазначимо, що вона становила важливе етнокультурне явище кочівників. Тваринницьке господарство було визначальним у формуванні меню. У раціоні номадів переважали м'ясо і молочні продукти. Половці вживали баранину, конину, яловичину, верблюжатину, козлятину та м'ясо яків. На великих тризнах подавалася в основному конина. М'ясо вживалося в основному у вареному вигляді, смаження майже не практикувалося. Велика увага приділялася молочним продуктам. Виготовляли кисле молоко, сир із кип'яченого молока, кульки із засушеного сиру, сир із овечого і козячого молока. З кобилячого молока шляхом бродіння отримували популярний напій – кумис. У кочівників існувала практика заготівлі харчів про запас. Заготовляли в основному м'ясо в сушеному, копченому і в'яленому вигляді²⁵.

І наостанок. Історична пам'ять – теж має важливе значення для характеристики етнічної культури кочівників. Вона складалася упродовж тисячолітнього існування номадів. Як один із видів соціальної пам'яті історична пам'ять завжди зберігає характерні особливості кожного етносу. Ці особливості половців, як і кожного народу, включали набутий суспільний досвід, норму поведінки, усталені звичаї, смаки та погляди і передавалися з покоління в покоління. Відносно поведінки, то вона теж складалася на основі людських стосунків у результаті багаторазового здійснення

одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільного значення. Мали кочівники і свої символічні дійства, приурочені до відзначення найважливіших подій у житті людей.

Вчені виділяють дві діаметрально протилежні тенденції у визначенні історичної пам'яті номадів. Перша з них – ідеалізаторська, пов'язана із захопленим висвітленням «дітей степу», їх тісного спілкування з природою, тваринами, особливо з одним із найкрасивіших і найблагородніших з них – конем, мистецтва наїзництва, віртуозності військових навичок, звичаїв побратимства, поваги до старших і пам'яті предків, смертної кари за крадіжку і перелюбство, особистої свободи та участі рядових воїнів, прославлених у бойових походах, в обранні разом з багатою аристократією великого хана тощо. Автори другої групи до кочівників ставляться вкрай критично, підкреслюючи у своїх творах неприємні риси степовиків: жорстокість до ворогів, безпощадність до переможених, крайню невибагливість у побуті, хворобливу схильність до подарунків, надмірне вшанування сильного та ін.²⁶

Усі ці характеристики як першої, так і другої групи ознак номадів, на наш погляд, справді мали місце, передавалися з покоління в покоління і визначалися кочовим способом життя, пов'язаним з особливостями господарської діяльності, при якому окремих етнос пересувався з одного місця на інше. Кочівників вважають першо-прохідцями, а їхнє життя – ризикованим і дискомфортним. Воно виховувало особу степовика мужньою, міцною, здатною до згуртованості. На кожній новій території – нові умови життєдіяльності, в яких потрібні сила і гнучкість, щоб вижити, а виживши, готуватися до зустрічі з майбутніми обставинами нового місцезнаходження.

Таким чином, не маючи необхідної кількості відповідних джерел з етнічної культури половців, ми досліджували цю проблему на основі методу ретроспективного аналізу послідовного проникнення в минуле з метою вивчення історичних подій і явищ в історіографії інших номадів та розглядали визначену проблему як успадкування ними тисячолітніх традицій, звичаїв та обрядів попередніх поколінь кочівників. Переконані, що історико-ретроспективний метод дозволив нам показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку минулих подій, тому що саме він полягає в глибокому проникненні в минуле з метою з'ясування причин та явищ історичного характеру і саме він активно застосовується для вивчення діяльності окремої особи, спільноти чи етносу в цілому в далекому минулому історії людства.

1. Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. – Отделение литературы и языка. – Т. XI. – Вып. 2. – М., 1952. – С. 127–128.

2. Караимо-руско-польский словарь / Под ред. Н. А. Баскакова А. Зайончковского, С. М. Шашала. – М., 1974. – С. 6.

3. Фёдоров–Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966. – С. 206.

4. Плетнёва С. А. Половцы. – М., 1990. – С. 28–29.

5. Ахинжанов С. М. Из истории движения кочевых племён европейских степей в первой половине XI в. // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1980.

6. Кумекон Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – С. 58.

7. Ундасынов И. Н. История казахов и их предков. – Ч. I. – М., 2002. – С. 15–17.

8. Кумекон Б. Е. Вказана праця. – С. 63.

9. Плетнёва С. А. Вказана праця. – С. 37.

10. Там само. – С. 44–45.

11. Там само. – С. 110.

12. Мир политической науки. Книга II. Персоналии. – М., 2005. – С. 286.

13. Історія соціології. Від античності до початку XX ст. – К., 1993. – С. 211.

14. Там само. – С. 207.

15. Половец В. М. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 27.

16. Иловайский Д. Становление Руси. – М., 2003. – С. 117–119.

17. Половецъ В. М. Вказана праця. – С. 52, 53.
18. Кудряшов В. К. Половецкая степь. – М., 1978. – С. 147.
19. Половецъ В. М. Вказана праця. – С. 66–68.
20. Гумилёв Л. Н. Открытие Хазарии. – М., 2003. – С. 228.
21. ПСРЛ, II. – М., 1998. – С. 677.
22. http://scout-kg.narod.ru/library/1_tradicii.obichii.html. – С. 20–22.
23. Там само. – С. 25 – 26.
24. Там само. – С. 29 – 30.
25. <http://www.likebook.ru/books/view/99554/>

В статье рассматриваются структурные составные этнической культуры, формирование которой осуществлялось в процессе синтеза первичных и вторичных генерирующих факторов ретроспекции жизнедеятельности номадов.

Ключевые слова: культура, этнос, язык, территория, климат, религия, хозяйство, быт, традиции.

Structural components of ethnic culture, formation of which was realized in the process of synthesis of primary and secondary generating factors of retrospection of nomads' life activities are considered in the article.

Key words: culture, ethnos, language, territory, climate, religion, economy, way of life, traditions.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51).

Данило Рига

З ІСТОРІЇ МОНАСТИРІВ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1785-1797 рр.).

У статті йдеться про господарську та культурно-просвітницьку діяльність монастирів Північного Лівобережжя, які увійшли до складу Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797).

Ключові слова: Новгород-Сіверська єпархія, монастирі, Православна церква.

В останній чверті XVIII ст. відбулися суттєві зміни у суспільно-політичному та релігійному житті Чернігівщини.

У зв'язку із запровадженням нового адміністративно-територіального поділу у березні 1785 р. було створено Новгород-Сіверську єпархію, до складу якої увійшла територія одинадцяти повітів Новгород-Сіверського намісництва: Глухівського, Конотопського, Коропського, Кролевецького, Мглинського, Новгород-Сіверського, Новомістського, Погарського, Сосницького, Стародубського, Суразького.

Очолив новостворену єпархію Переяславський єпископ Іларіон, якого імператриця Катерина II наказала «перевести Єпископом в Новгород-Северский именовать его Новгородско-Северским и Глуховским» [1, Арк.1].

Невдовзі, 6 червня 1785 р., була утворена Новгород-Сіверська духовна консисторія [2, С.244]. Указ також зобов'язав єпископа Іларіона «по наместничеству все монастыри и церкви в свою паству принять со всем имуществом по прежним описным книгам» [3, Арк.15].

Відтак на території новоствореної Новгород-Сіверської єпархії опинилися п'ятнадцять чоловічих монастирів (кафедральний Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський, Глухівський Петропавлівський, Гамаліївський Харлампіївський, Батуринський Миколаївський, Каташинський Миколаївський, Максаківський Миколаївський, Пустино-Рихлівський Миколаївський, Новомістський Миколаївський, Ромашківський Спаський, Брецький Андрониківський Троїцький, Каменський Успенський, Погарський Троїцький, Рябцевський Успенський, Ключовський Спаський, Стародубський Миколаївський) та шість жіночих (Глухівський Успенський, Погарський Златоустівський, Новомістський Успенський, Макошинський Покровський, Миронівський Богословський, Стародубський Покровський).

Становить інтерес господарська діяльність монастирів Новгород-Сіверської єпархії. У кінці XVIII століття у монастирських вотчинах переважало сільськогосподарське виробництво.

Монастирі вели власне господарство. Однак головний дохід приносив продаж свічок, ікон, збори, плата за виконання обрядів. Великі прибутки монастирям давало рибальство. Ним займалися практично всі монастирі. Господарське виробництво в монастирських господарствах Лівобережної України задовольняло передусім внутрішні

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

потреби самих монастирів, проте упродовж вісімнадцятого століття зростав також його товарний характер. Традиційні промисли посідали чільне місце в господарській практиці монастирів Лівобережної України. Одним із найпоширеніших промислів у монастирських вотчинах було гуральництво та пивоваріння. Основною сировиною для виробництва напоїв служили жито, ячмінь, гречка, овес та пшениця [4, С.179].

Займалося маєтне духовенство також птахівництвом, рибальством. Взагалі сільськогосподарське виробництво у монастирських господарствах задовольняло передусім внутрішні потреби самих монастирів, проте зростав і його товарний характер. У монастирських гуральнях і броварнях широко використовувалась наймана праця. Наявність на Лівобережжі густої річкової мережі дозволяла місцевим монастирям у широких масштабах займатися прибутковим млинарством. Використовувалися млини трьох видів: водяні, вітрові та лодейні, які були змонтовані на човнах. Найбільше млинів на кінець вісімнадцятого століття мала Києво-Печерська лавра. Вона, як і інші монастирі, повною мірою використовувала монопольне право здійснювати помол зерна у своїх вотчинах для того, щоб стягувати високу плату за помол і наживатися на цьому.

Існування на Чернігівщині великих запасів болотних руд спонукало монастирі займатися прибутковим рудницьким промислом.

Київська лавра мала на середину 80-х років XVIII століття сім рудень на Правобережжі та п'ять рудень на лівому березі Дніпра. Свої рудні мав Новгород-Сіверський Спаський монастир. Монахи здавали копальні кваліфікованим майстрам, які платили їм орендну плату грошима чи залізом. Тут існував розподіл праці. Крім майстрів рудників, підприємство обслуговували чорнороби, які копали руду, плугарі промивали руду, рубачі заготовлювали дерево та інші робітники [5, С.182].

Ряд монастирів займався виробництвом цегли і вапна. Поблизу Новгород-Сіверського, у селі Чулатове, була побудована вапнярня, яка обслуговувала потреби новоствореної Новгород-Сіверської єпархії.

В умовах розвитку в Україні торговельно-грошових відносин церква, передусім монастирі, дедалі більше втягувалась у ринкові зв'язки, збуваючи як лишки своєї сільськогосподарської та промислової продукції, так і її товарну частину, призначену на продаж. Основна торгівля наприкінці XVIII століття здійснювалась на ярмарках. Участь у ярмарках брали також і монастирі, які були підпорядковані Новгород-Сіверській єпархії, зокрема Спасо-Преображенський монастир.

Найбільші монастирі з метою налагодження регулярної торгівлі обзавелися в ряді українських міст і навіть за кордоном своїми господарськими дворами, так було і з монастирями Новгород-Сіверської єпархії.

Монастирі підтримували торговельні зв'язки не лише з Правобережною Україною, а і з Росією. Характерно, що монахи Києво-Печерської лаври купляли у Новгород-Сіверському намісництві велику кількість вапна, хоча мали свої вапнярки [6, С.186-187].

Монастирські кошти йшли на купівлю свічок, цукру, сукна, шкіри, паперу, солі, заліза та іншого. Своєю господарською діяльністю монастирі вносили вагомий вклад у загальний економічний розвиток регіону.

Заслуговує на увагу життя монастирських селян на Лівобережній Україні. Хоча церква в Україні мала різні джерела прибутків, у тому числі пов'язані з її специфічною роллю у суспільстві, все ж основним із них була земельна власність у її середньовічній формі (базована на використанні примусової праці залежних селян). Це передусім стосувалося монастирів, маєтки яких рясніли на Лівобережжі. Примусовий характер праці монастирських підданих забезпечувався продуманою системою управління монастирськими вотчинами, орієнтованими на використання общинного устрою села. Сільська громада, таким чином, служила не лише інтересам самих селян, а й задовольняла соціально-економічні запити монастиря – колективного вотчинника.

До заснування намісництва Києво-Печерська лавра була найбільшим церковним землевласником (лавра володіла на Лівобережжі у 60-70 х роках XVIII ст. 174 селами, слободами, містечками та містами, на неї працювали понад 64 тис. селян приписних монастирів) [7, С.188].

Втім, невдовзі, у 1786 р., уряд Катерини II провів секуляризацію церковної земельної власності, в ході якої 15 монастирів було закрито.

Завдяки своєму привілейованому становищу в автономній тоді Гетьманщині українські монастирі unikнули імперської церковної секуляризації 1764 р. Тепер Катерина намагалася виправити становище [8, С.121]. В указі від 10 квітня 1786 р. вона вказувала: «Съ устроєніємъ ныне трехъ Наместничествъ Малороссійскихъ Кіевскаго, Черниговскаго и Новгородскаго-Северскаго на равне съ прочими Губерніями Имперіи Нашей, приобретаемъ мы удобность ввести надлежащее единообразіе, и относительно содержания Архіерейскихъ домовъ и монастырей тамошнихъ».

Тобто цей указ впроваджував секуляризацію церковних та монастирських маєтностей і монастирів тодішніх єпархій Лівобережної України – Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської. Можна впевнено констатувати, що секуляризація маєтностей українських монастирів, церков, архіерейських домів була спрямована на переведення українських церковних структур, у тому числі монастирів, у жорстку матеріально-фінансову залежність від російської столиці. Вона була остаточним актом підпорядкування православної церкви в Україні. Ці зміни важко назвати еволюційними: спрацьовував не внутрішньоцерковний механізм розвитку церкви, а позацерковні, позарелігійні фактори, насамперед ті, що прагнули перетворити церкву у складову частину самодержавного устрою і порядку, піддати її, як і державу, централізації, а на верхині не лише світської, а й церковної влади поставити государя у ранзі єпископа.

Логічно, що у такій уніфікованій, централізованій державі не могло бути місця для церкви, відмінної від великоросійських зразків, тієї церкви, яка б зберегла у собі національні особливості, історичну пам'ять про своєрідний шлях розвитку. Етноконфесійна специфіка України об'єктивно була перешкодою планам створення єдиної, уніфікованої імперії і тому була приречена на ліквідацію.

В указі йшлося, звичайно, не про впровадження якоїсь нової моделі суспільства, більше того – в Україні. Про це не могло бути й мови – надто потрібним державі інститутом була церква, але церква не самодостатня, не економічно і духовно автономна, а поставлена своєю несамостійністю, ослабленістю у підпорядковане становище щодо самодержавної влади. Секуляризація не була якоюсь державною акцією, запровадженою лише у Росії, – вона здійснювалася слідом за аналогічними заходами у Європі. Відмінність була тільки в тому, що там прибутки від секуляризованих земель, як правило, направлялися на суспільно-корисні справи – розвиток освіти, культури, а у Росії все звелось до тривіального перерозподілу.

Вилучені монастирські маєтки з селянами роздавалися Катериною II направо і наліво – придворній знаті, впливовим особам. У руках церкви та монастирів, були зосереджені значні багатства. Зокрема, у власності українських монастирів Київської єпархії та митрополичого дому було 42086 селян-чоловіків і слуг у Київському намісництві, 20396 – у Новгород-Сіверському, а всього – 62482 чол. (причому рахувалися лише особи чоловічої статі) [9, С.52-53].

Хоча підкорення церкви було, напевне, першопричиною запланованої секуляризації, Катерина повинна була також бачити ті вигоди, що їх отримає держава від цього процесу.

Селяни, які жили на церковних і монастирських землях, стали державними селянами, зобов'язаними сплачувати усі державні податки і виконувати військові повинності. З колишніх монастирських селян був сформований спеціальний гренадерський підрозділ. Чітке уявлення про розміри нових надбань держави дає перепис населення, проведений у 1780-х рр., – якраз напередодні секуляризації [11, С.167-168].

В основному указі про секуляризацію перелічувалися суми, виділені на утримання кожної школи, єпископської резиденції та монастиря, а також розміри платні українських єпископів [12, С.575-576].

Серед закритих монастирів Новгород-Сіверської єпархії інтерес становлять такі великі, як: Печенізький Стародубський, станом на 27 листопада 1724 рік, мав монастирські ґрунти та маєтності у селах Печеніги та Жаварки. 23 квітня 1786 р. був ліквідований [13, Арк.97];

Рябцевський Успенський на час спрощення володів маєтностями: с. Рябцев, с. Гаськов, с. Пестриков, на які мав підтвердження від гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського. Був ліквідований 23 квітня 1786 р. [14, Арк.123];

Макошинський Свято-Покровський. Був ліквідований 23 квітня 1786 р. [15, Арк.119];

Каташинський Свято-Миколаївський, згідно з універсалом гетьмана І. Скоропадського від 8 січня 1709 р., володів маєтностями Слободка Каташинка, млином Маньковський, озером Казановка, ґрунтом у селі Кожанах. Монастир був ліквідований 23 квітня 1786 р. [16, Арк.131].

На утримання монастирів й архієрейських будинків держава надалі виділяла, згідно з нормативами, відповідні кошти. Монастирі поділялись на три класи або ж підлягали виведенню за штат і перетворювались у парафіяльні церкви, навчальні, лікувальні заклади тощо [17, С.210-211]. Опісля цих перетворень у складі Новгород-Сіверської єпархії залишилось тільки 4 монастирі.

Глухівський Петропавлівський монастир був розташований поблизу с. Будищі (нині Глухівського району Сумської області), на правому високому березі р. Клевень. Час заснування невідомий (за деякими даними – 1230 р.). У 1695 р. на замовлення Данила Туптала «записний государів майстер кам'яної справи Матвій Єфимов» розпочав тут будівництво мурованого Петропавлівського собору, освяченого в 1697 р. На початку XVIII ст. в обителі споруджено трапезну з теплою церквою Успіння Богородиці (на кошти полковника М. Миклашевського), у 1712 р. – надбрамну Михайлівську церкву, 1795 р. – корпуси братських келій та огорожу. У 1769-1772 рр. архімандритом монастиря був Давид Нащинський – професор Київської академії, який познайомив Європу з творами Феофана Прокоповича.

У 1781 р. настоятелем Глухівського Петропавлівського монастиря став архімандрит Мельхиседек Значко-Яворський. Саме йому довелося передавати монастирські володіння у державне відомство [18, С.51-52]. Головне майно монастиря на той час складало: 3 сади у Богдановці, один – у Мутині, 4 озера і 4 перевози, селян близько 20 душ чоловічої статті. Монастирю залишено до 130 десятин паханої землі і до 300 десятин лісу, на річці Клевені – два млини [19, С.215-216]. Після секуляризації Глухівський Петропавлівський монастир було віднесено до другого класу й призначено річну субсидію у розмірі 1511 крб. 90 коп. [20, Арк.2]. У 1793 р. монастир був сильно пошкоджений пожежею [21, С.215-216].

Гамаліївський Харлампіївський монастир був заснований у с. Гамаліївці (тепер Шосткинського району Сумської області) біля збудованої 1702 р. коштом генерального осавула А. Гамалії мурованої церкви св. Харлампія. У 1713 р. на місці скиту на кошти гетьмана І. Скоропадського та його дружини А. Маркович було розпочато будівництво родового монастиря. Центральна споруда – п'ятибанний собор Різдва Богородиці (1735 р.). Первісно монастир діяв як жіночий, з 1733 р. – як чоловічий. Неодноразово горів, зокрема 1738 р. Настоятелем Гамаліївського монастиря були у 1770-1785 рр. архімандрит О. Почека, у 1785-1789 рр. – архімандрит І. Островський [22, С.51-52].

Після секуляризації Харлампіївський Гамаліївський монастир було також віднесено до другого класу й призначено річну субсидію у розмірі 1511 крб. 90 коп. [23, Арк.2]. Після великої пожежі 1794 р. закритий і відновлений 1827 р. як жіночий.

Батуринський Миколаївський монастир був заснований за часів Київської Русі на березі р. Сейму біля с. Осіч (нині Бахмацького району) [24, С.267]. У середині XIII ст. обитель зруйновано і відновлено тільки на початку XVII ст. У 1680 р. коштом генерального судді І. Домонтовича у монастирі зведено мурований Миколаївський собор – хрещатий, дев'ятидільний, п'ятибанний, у традиціях українського бароко (не зберігся). З монастирем пов'язана діяльність церковного і культурного діяча Данила Туптала (Димитрія Ростовського). У 1682-1683 рр. він був ігуменом монастиря, у 1690–1692 рр. у келії поруч із монастирем працював над створенням «Житій святих». Під час воєнних дій 1708-1709 рр. монастир було пошкоджено. У 1709–1712 рр. посаду ігумена Крупицького монастиря посідав відомий гравер початку XVIII ст. Іван

Мигура (в чернецтві з 1706 р. – Іларіон). За відомістю 1755 р. у монастирі, крім ігумена, був намісник, економ, 5 ієромонахів, 7 ієродияконів, 12 монахів [25, С.271-272].

У 1776 р. архімандритом став Володимир Сокальський, колишній ієромонах Запорозької Січі та член консисторії. При ньому граф К. Розумовський у 1777 р. надав обителі 3000 крб., крім цього розпорядився кожен рік надавати монастирю 100 крб. і 200 пудів борошна.

У 1790 р. ігуменом монастиря став Платон Романовський. Преосвященний Іларіон писав про нього Синоду: «ректор Новгород-Северской семинарии, учитель богословия и член дикастерии иєромонах Платон достоин не только игуменской должности, по своим трудам заслуживает и архимандричего чина». Але архімандритом він став у 1794 р. і одразу ж був посвячений у ігумени Батуринаського монастиря, у 1794 р. став архімандритом і був переведений у другокласний Гамаліївський монастир. Натомість ігуменом Батуринаського монастиря було висвячено Павла Чедневського [26, С.289-290]. Батуринаський Миколаївський монастир було віднесено до третього класу й призначено річну субсидію в розмірі 956 крб. 30 коп. [27, Арк.2].

Глухівський Свято-Успенський Преображенський монастир був заснований у 1670 р., згідно з універсалом гетьмана Д. Многогрішного. 1681 р. монастир був приписаний до Вознесенського монастиря у Києві, де протягом 1685–88 ігуменею була мати гетьмана І. Мазепи – Марія. Монастир залишився єдиною жіночою обителлю Новгород-Сіверської єпархії, яка не була секуляризована. Його було віднесено до третього класу і призначено річну субсидію в розмірі 525 крб. 60 коп. [28, Арк.2]. Зберігся документ про відведення землі Успенському жіночому монастирю: «Господину преосвященному Иллариону епископу Новгород-Северскому и Глуховскому. По силе еє императорского величества указа третеклассному Успенскому девичьему штатному монастырю отвести земли леса, людей по указанному штату. Ваше преосвященство прошу о вышесказанном повелеть учинить милостивое архиастырское определение» [29, Арк.3].

Засновником Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, розташованого за 2 кілометри на південь від міста, літописна традиція вважає князя Чернігівського Мстислава Володимировича [30, С. 237-238]. Протягом XII ст. у монастирі були збудовані Спаський собор та Михайлівська церква. Невдовзі, після монголо-татарської навали, монастир було відновлено, проте його ще не раз руйнували нападники – татари у 1552 р., поляки у 1604 р., але він завжди піднімався з руїн. Зрештою Спасо-Преображенський монастир було відбудовано у 1620 р. коштом Новгород-Сіверського старости Олександра Пісочинського. 1635 р. король Владислав IV передав монастир ордену єзуїтів. Проте на початку Хмельниччини у 1648 р. ченці-єзуїти залишили Новгород-Сіверський.

У 1657 р. у монастирі свою єпископську кафедру облаштував енергійний ієрарх, визначний політик і культурний діяч Лазар Баранович. Він організував у монастирі слов'яно-латинську школу та друкарню [31, С.36-37]. У 1670 р. архімандритом став Михайло Лежайський. Лазар Баранович і Михайло Лежайський відремонтували старі й звели нові споруди на території монастиря. Водночас вони зберегли надбрамну вежу XVI ст. – чи не найдавнішу муровану оборонну споруду на Лівобережній Україні.

Гетьманський уряд дбав про інтереси Спасо-Преображенського монастиря. Так, за гетьманства І. Скоропадського козаки с. Мезин, які оселились на монастирських землях, заволоділи монастирськими озерами і перестали сплачувати за їх використання. Універсалом від 2 січня 1712 р. гетьман наказав козакам сплачувати обителі податок або повернути привласнені землі [32, С.90]. Інший універсал І. Скоропадського від 20 листопада 1718 р. регулював надходження грошей з млина Пирогівського на потреби монастиря [33, С.247-248]. На думку Філарета (Гумілевського), на початку гетьманування Д. Апостола між ним і новгород-сіверськими ченцями виникли непорозуміння, втім невдовзі сторони знайшли спільну мову [34, С. 91].

У вересні 1785 р. у монастирі було облаштовано Новгород-Сіверську духовну семінарію, до якої було переведено частину учнів і викладачів Переяславської духовної семінарії [35, С.91]. Новостворена Новгород-Сіверська духовна консисторія мала:

«1) для бедных нищетных означить дом для жилища и потребное к содержанию; 2) для школ означено каменное строение, палаты, яко весьма для сего благопристойные, кои оправлены и очищены для сего уже по велению его преосвященства» [36, Арк.413]. Опис 1786 р. засвідчив, що монастир на той час володів 14 селами і 2920 душами селян чоловічої статті. Орної землі він мав на 1390 четвертин посіву, сінокосів – на 30 тис. кіп, садів – 50, городів – 550, озер – 68, млинів – 12, винокурень – 5. Крім того, йому належали пасіки, цегельний завод та папірня. Усе це давало монастиреві чималий прибуток [37, С.347-348].

Після секуляризації Спасо-Преображенський монастир став кафедральним. Колишній архімандрит Євстафій Пальмовський змушений був піти «на покой» з жалуванням 500 крб. на рік й оселився у Києво-Печерській лаврі. Є відомості, що він був незадоволений відставкою і до лаври потрапив, мабуть, у почесне заслання. У монастирській скарбниці у той час зберігалось 7502 крб. 45 коп. [38, С.45].

З приходом до влади Павла I відбулися нові адміністративно-територіальні перетворення. За розпорядженням імператора від 1 вересня 1797 р. колишня Новгород-Сіверська єпархія увійшла до складу Чернігівської єпархії, а Спасо-Преображенський монастир був віднесений до I класу [39, С.96-97].

Таким чином, діяльність монастирів Новгород-Сіверської єпархії була організована на достатньо високому рівні, але секуляризаційні заходи серйозно зашкодили розвитку монастирського життя єпархії. Після секуляризації 1786 р., у Новгород-Сіверській єпархії залишилися тільки 4 монастирі, решту було перетворено у приходські церкви. Виняток становив хіба що Максакиївський монастир, на території якого у 1787 р. було розміщено один з перших в Україні закладів для лікування психічних хворих на 24 місця. [40, С.77].

Комплексне вивчення цих церковно-адміністративних інституцій дозволило відтворити цілісну картину з життя Новгород-Сіверської єпархії.

В статье идет речь о монастырях Северного Левобережья, которые вошли в состав Новгород-Северской епархии (1785–1797).

Ключевые слова: Новгород-Северская епархия, монастыри, Православная церковь.

In the article the question is activity of monasteries of North Left-bankness, which entered in the complement of Novgorod-siverskoy of diocese (1785-1797).

To the key of word: Novgorod-siverska diocese, monasteries, Orthodox Church.

1. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66. – Спр.135. – Арк.1.
2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.244.
3. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 66. – Спр. 135. – Арк. 15.
4. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К.: Либідь, 1994. – Т.І. – С. 179.
5. Там само. – С.182.
6. Там само. – С.186-187.
7. Там само. – С.188.
8. Комиссаренко А. И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII ст. – М.: Изд-во Всесоюзного заоч. политех. ин-та, 1990. – 202 с.
9. Історія релігії в Україні. // За ред. А. М. Колодного, В. В. Климова. – К.: Либідь, 1999. – Т.3. – 560 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.XXII. – № 16374. – С. 574-575.
11. Федоренко П. З. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст. // Записки істор.- філол. відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн 2. – С.167-168.
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XII. – № 16375. – С.575-576.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. –

- Ф. І. Збірка О. М. Лазаревського. – Спр. 57.488. – Статистика прошлого столетия // Монастыри Киевские XVII – XVIII ст. 1896 г. – 250 арк. – Арк. 97.
14. Там само. – Арк.123.
 15. Там само. – Арк.119.
 16. Там само. – Арк.131.
 17. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. – К., 1993. – Т.ІІ. – С.210 – 211.
 18. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.51-52.
 19. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.215-216.
 20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 63.411. – Арк.2.
 21. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.215-216.
 22. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.51-52.
 23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 63.411. – Арк.2.
 24. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С. 267.
 25. Там само. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.271-272.
 26. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.289-290.
 27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 63.411. – Арк.2.
 28. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.77.
 29. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр.68. – Арк.3.
 30. Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №11. – Часть неофициальная. – С.237-238.
 31. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.3. – С.36-37.
 32. Филарет (Гумилевский). Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // ЧЕИ. – 1861. – №2. – Часть неофициальная. – С.90.
 33. Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский // ЧЕИ. – 1872. – №11. – Часть неофициальная. – С.247-248.
 34. Филарет (Гумилевский). Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // ЧЕИ. – 1861. – №2. – Часть неофициальная. – С.91.
 35. Никодим. Епископы Черниговские и Новгород-Северские // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №44. – Часть неофициальная. – С.378-379.
 36. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 3. – Спр.18. – Арк. 413.
 37. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – №45. – Часть неофициальная. – С.347-348.
 38. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №5. – Часть неофициальная. – С.45.
 39. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №2. – Часть неофициальная. – С.96-97.
 40. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т.4. – С.77.

ЛІТУРГІЙНІ КОМПЛЕКСИ У ВІВТАРНИХ КОМПОЗИЦІЯХ ДАВНІХ ХРАМІВ КИЄВО- ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРЕАЛУ

У статті досліджено традицію формування й оформлення християнських літургійно-вівтарних комплексів у богословському, архітектурному та декоративному аспектах. Розглянуто писемні, археологічні та зображальні матеріали щодо вівтарних компонентів давніх храмів киево-чернігівського ареалу.

Ключові слова: літургійний, ківорій, престол, вівтар, храм, киево-чернігівський.

У формуванні архітектури й внутрішньої декорації християнського храму основна роль належить літургійному обладнанню*. Головними літургійними компонентами храмових вівтарних композицій від початку були престол і ківорій (надпрестольна сінь), пов'язаний тематично й конструктивно з престолом. Богословська символіка ківорія багатозначна. Одне з найдавніших тлумачень належить св. Герману, патріархові константинопольському (715-730), за словами якого, ківорій «поставляється в церкві для того, щоб служити скороченим зображенням і розп'яття, і поховання, і Воскресіння Христового» [2]. Якщо вівтарний престол розумівся як символ поховальної печери, то ківорій – як поховальний надгробок.

Архетипічним зразком вівтарного комплексу був єрусалимський архітектурний меморій Гроба Господня, створений імператором Костянтином Великим у 325-326 рр. Композиційне ядро меморіалу становила поховальна печера, яка, власне, й була гробом із «святая святых» – кам'яним ложем, що колись прийняло тіло Христове. Печеру осіняв намет-кувуклій (від грец. kouboukليون – опочивальня), зведений над нею відповідно до античної традиції. У свою чергу над цими святинями височів величний храм-ротонда Воскресіння (Анастасіс). Поховальна печера, кувуклій-ківорій і храм становили єдине літургійне ціле – Гроб Господень, або «Новий Єрусалим» – свідчення смерті й воскресіння Христа.

Узагальнюючим символом Гроба Господня став образ поховального надгробка – кувуклія-ківорія, який у плані представляв собою чотирикутник, що спирався на чотири колони й завершувався конічним покриттям. Його зображення зустрічається аж до IX ст. і репрезентоване, зокрема, на знаменитій сирійській мозаїці V – VI ст. (Національний музей, Копенгаген) і палестинських євлогіях VI – VII ст.

Саме цей тип чотиристовпного кувуклія у загальнохристиянській традиції став «канонічним» для надпрестольного вівтарного покрову. Найдавніші зображення надпрестольного ківорія в східнохристиянській церкві збереглися в мозаїчних композиціях «Євхаристія» у храмі св. Георгія в Солуні (IV ст.) і в Православному баптистерії в Равенні (сер.V ст.). Верх ківорія спирається на чотири колони, між якими знаходиться завіса [3].

* У сучасній науці вираз «літургійне обладнання» передбачає всі елементи інтер'єру церкви, пов'язані з обрядами, що відповідає широкому розумінню літургії як християнського обряду [1].

У західній церкві найраніша звістка про ківорій належить до часів папи Григорія Великого (590-604), що влаштував надпрестольний покров на чотирьох срібних колонках у базиліці св. Петра. Якщо круте пірамідальне завершення ківоріїв у Візантії стійко тримається до XII ст., а потім замінюється купольним, то на Заході це відбувається значно пізніше. Дослідниками давно відзначено, що при квадратному плані надпрестольного покрову із чотирма опорами його покриття робилося восьмигранним [4].

Ківорій міг бути закріплений безпосередньо у вівтарній вимостці, а міг бути встановлений на самому престолі, при цьому стовпи ківорія спиралися на кути престолу. Поряд із чотиристовпним ківорієм у візантійській церкві були відомі й шестистовпні надпрестольні сіни.

Єрусалимський комплекс, що проіснував у первісному вигляді до зруйнування його персами в 614 р., був відновлений імператором Іраклієм (610-641). У 1009 р. меморіал був майже повністю знищений мусульманами й відбудований заново Костянтином Мономахом до 1048 р. При цьому над Святим Гробом була зведена багатоколонна ротонда, яка, вочевидь, успадковувала модель попереднього надгробного покрову, поставленого імператором Іраклієм [5].

Саме цей варіант надгробного ківорія описаний у давньоруській паломницькій літературі, причому святогробський намет-кувуклій та інші надгробні споруди фігурують за назвою «теремець». Давньоруський паломник ігумен Данило, описуючи Гроб Господень, зазначає: «Верху же над пещеркою сделанъ яко теремець красенъ на столпех, верху круголь и сребреными чешюями позлащенными покованъ», а відвідавши монастир св. Сави, пише: «И есть теремець над гробомъ святаго Саввы; учинено красно» [6]. У давньоруських текстах і надпрестольний ківорій, за аналогією з надгробним кувуклієм, називається «терем», «теремець», «ківот».

Єрусалимський меморій був відомий численними паломницькими підношеннями. Звичай приношення дарунків божествам і їх святилицям, що мав античне коріння, був сприйнятий і переосмислений у християнській традиції як найвище свідчення особистого благочестя. Як дорогоцінні дарунки виступали золоті діадеми візантійських імператорів, що символізували терновий вінець Ісуса, а пізніше – корони європейських государів, багаті ювелірні прикраси тощо. Будучи прикріпленими до надгробного кувуклію й ставши таким чином елементами літургійного дійства, вони забезпечували містичний зв'язок дарувальника зі «святая святих» християнського світу. В одному з перших описів Гроба Господня (бл. 570), що належить невідомому італійському прочанинові, повідомляється: «На залізних прутах висять зап'ястя, браслети, шийні ланцюги, кільця, головні пов'язки, кручені пояси, перев'язи, імператорські вінці із золота з дорогоцінним камінням й прикраси імператриць» [7].

За аналогією зі святогробським комплексом храмові вівтарні композиції також прикрашалися багатими дарунками, золотом, сріблом, дорогоцінним камінням. Художнє оздоблення вівтарів, що захоплено описується сучасниками, підсилювало їхню сакральну значимість. За вишуканістю й пишнотою оформлення не мав собі рівних надпрестольний покров константинопольської Софії, зведеної за імператора Юстиніана й освяченої в 537 р. Цей ківорій, що проіснував до XIII ст., описаний давньоруськими прочанами: «А столпы олтарные й теремъ і амбонъ такоже златомъ і сребромъ учиненъ мудро зело» [8]; «И тремець иже над престолом и инии многы вещи сътвори от сребра чиста позлащенна въ тльстоту многу. Тремець же различным созданием украси, врѣху ж его постави ябълко въсе злато, <...> и кринь от злата, <...> и врѣху его крестъ златъ, <...> и украси и камениемъ многоценны» [9]. Як і святогробський кувуклій, софійський прикрашали дорогоцінні імператорські вінці: «Во олтари же великомъ надъ святою трапезою великою, на среде ея, подъ катапезмою повешень Коньстантиновъ венець, и у него же повешень крестъ, подъ крестомъ голубъ златъ; и иныхъ царей венцы висять окрестъ катапетазмы. Та жь катапезма вся сотворена отъ злата и сребра; а столпия олтарныя и амбонъ, все сребряно» [10].

Докладний поетичний опис святині залишив сучасник Юстиніана Павло Силенціарій: «Вгорі над золотим престолом височить велична вежа, що лежить на по-

двійному ряді (чотири пари) арок, і залита виблискуючим сріблом; її підтримують срібні стовпи, на верхівки яких опираються срібні підніжжя подвійного ряду арок. Над арками здіймається вежа у вигляді конуса, але вона не зовсім схожа на конус, бо край у підмурка її є не окружністю кола, а восьмибічним підмурком, від якого вже йде нагору конус, поступово стаючи все тоншим. Обкладений він вісьмома срібними плитами, що складають довгу витягнуту броню. Кожна плита тягнеться догори трикутником, поки всі трикутники не зйдуться разом у крайню вершину конуса, де рукою художника поставлене зображення потира. У середині над ним стоїть небесна куля, виблискуючи в срібному сьайві, а над кулею височить сяючий святий хрест. Над арками колом, під нижнім краєм конуса, тягнеться вінок колючого терну, випускаючи нагору прямі промені подібно струменям запашних плодів» [11]. З наведеного тексту зрозуміло, що розкішна вівтарна сінь являла собою витягнуте у височінь восьмибічне шатро із срібними гранями. При цьому чотири пари граней спиралися на чотири опори – срібні колони, пов'язані срібними арками. Про чотири «ківотні» стовпи згадують й інші джерела. Відомо, що між колон софійського ківорія висіли завіси з дорогоцінних тканин, які «в певні моменти літургії запиналися» [12].

Художня декорація юстиніанівського вівтарного комплексу включала й символ голгофського вінця Христа – «вінець колючого терну», який оперізував підмурок срібної піраміди.

Для країн ареалу *Slavia Orthodoxa*, до якого належала й київська держава, Софія Константинопольська, що персоніфікувала ідею Божественної премудрості, була світоглядним архетипом, високим зразком наслідування. Повною мірою це стосується й елементів літургійного обладнання, зовнішній вигляд яких зберігся в зображальних композиціях, традиційно розташовуваних на запрестольній стіні вівтаря. Так, чотиристовпний ківорій присутній у сюжеті Причащання на вівтарній фресці Софії Охридської (бл. 1040).

Як вважав Д. Айналлов, опираючись на сучасні йому дослідження закордонних учених, на вівтарній стіні константинопольського собору св. Апостолів під зображенням Богородиці Оранти «перебувала композиція Причащання апостолів під двома видами, <...> яка так часто зображується в розписах Києва». На думку дослідника, саме такий сюжет був виконаний у вівтарі Десятинної церкви [13].

На сьогодні найраніше зображення вівтарної сіні-ківорія в східнослов'янському мистецтві презентовано у двочасній мозаїчній композиції «Євхаристія» центральної апсиди Київського Софійського собору. Дослідники Софії рубежу XIX-XX ст., описуючи образотворчу композицію, зазначали: «Святий престол не квадратний, а подовгастий на зразок Гроба Господня» [14]. Над престолом, покритим парчевою завісою з вишитим на ній золотим листям, піднімається ківорій з конічним шатровим покриттям, увінчаним золотим хрестом: «Ківорій над престолом укріплений на чотирьох колонах, четвертою з яких, що доводилася по цю сторону престолу, майстер не зобразив. Верх ківорія зі строкатого мармуру зведений шестигранною пірамідою за образом ківорія Цареградської Софії» [15]. Відомо, що Софійський собор зводили й розписували грецькі майстри, які, очевидно, добре знали традицію зображення надпрестольної сіні. Оскільки вівтарна композиція займає в храмі найпочесніше місце, кияни могли на власні очі бачити образ єрусалимського кувуклія-ківорія.

На жаль, збереглося зовсім небагато відомостей про прадавні київські іконописні вівтарні композиції. Архідиякон Павло Алепський, що відвідав Київ у середині XVII ст., лаконічно описує запрестольну стіну Успенського собору Печерського монастиря (1073-1078): «Святий вівтар дуже високий і здіймається у простір. Від верху напівкруглої його арки до половини її зображені: Володарка, що стоячи благословляє, із платом біля пояса, а нижче її Господь, оточений архієреями, – мозаїкою із золотом, як у церкві св. Софії й у церкві Віфлеєма» [16]. Зрозуміло, що мова йде про композицію Євхаристії, але як був зображений престол і ківорій, невідомо.

У вівтарній мозаїці Михайлівського Золотоверхого собору (1108-1113) також був представлений сюжет Причащання, але надпрестольний ківорій у ньому був відсутній, а сам престол зображався усередині вівтарної перегороди, що стоїть на солі [17].

У київській Кирилівській церкві (1139-1146) композиція Євхаристії розміщена в середньому регістрі конхи центрального вітваря. Сучасний стан прадавнього фрескового живопису не дає можливості її детально вивчити. Але, за свідченням авторів кін. XIX – поч. XX ст., розпис вітваря повторює мозаїку київської Софії [18].

До найдавніших пам'ятників киево-чернігівського монументального живопису належать фрески церкви св. Михайла, відомої за назвою «Остерська божниця». Давньоруський «городець» Остер (нині м. Остер, Чернігівська обл.) був заснований на однойменній річці «Въстри» на порубіжжі Чернігівської й Переяславської земель Володимиром Всеволодовичем Мономахом за часів перебування його князем переяславським (1093-1113), про що повідомляє літописець під 1098 р. [19]. До початку XX ст. від «божниці» залишалися руїни, але зберігалася вітварна стіна із фресковим розписом, описана й намальована Н. Макаренком. У центрі вітварної композиції – сюжет Євхаристії. Надпрестольний ківорій зображений у вигляді намету на п'ятьох стовпчиках з капітелями. Вчений реконструював ківорій як шестистовпний – по три стовпчики на передньому й задньому планах з арковими перемичками, що несуть пірамідальний шатровий верх. Очевидно, як і у випадку з київськими запрестольними сюжетами, живописець не зобразив одну з опор, що припадала на передній план композиції [20]. Тип кладки «opus mixtum», архаїчні риси фрескового живопису, що має найближчі аналоги в розписі київського Софійського собору, дозволили М. Каргеру максимально наблизити час спорудження божниці до заснування остерського містечка й датувати її початком XII ст. [21]. На думку Н. Холостенка, на вітварній фресці зображений «явно дерев'яний ківорій» [22].

На жаль, на відміну від мальовничих композицій самі вітварні комплекси прадавніх кам'яних храмів не збереглися. Але про них можна судити з наведеного тут образотворчого матеріалу, а також письмових і матеріальних свідчень.

Очевидно, залежно від можливостей і бажань замовника храму, престоли й ківорії могли виконуватися як з дерева, так і з каміння, що підтверджують археологічні дослідження.

Так, у 1833 р. К. Лохвицький розкопав залишки давньої Ірининської церкви, що перебувала «біля огорожі Софійського собору». При цьому «на місці, де стояв престол, знайдений камінь, на якому помітні поглиблення для п'яти ніжок престольних; в одному місці частина кам'яної ніжки залита свинцем. Із цього видно, що й сам престол, за давнім звичаєм, був кам'яним» [23].

У 1968-1969 рр. під час проведення натурних обстежень чернігівського Спасо-Преображенського собору (ок. 1030) у центральній апсиді були відкриті залишки шиферного стовпа первісного престолу й підмурки двох колон первісного дерев'яного чотиристовпного ківорія [24].

Під час археологічних досліджень, проведених Н. Холостенко в середині минулого століття в Кирилівській церкві, були виявлені залишки прадавньої кам'яної вітварної сіні, про що стисло повідомляється в робочому звіті [25]. Це означає, що престол також був кам'яним.

У 1940-х рр. Б. Рибаківим була досліджена чернігівська Благовіщенська церква (1186). Учений дійшов висновку, що над кам'яним престолом був зведений білокамінний різьблений покров і пов'язував з вітварним комплексом відкрити в 1909 р. широку плінфяну вимостку, що слугувала, на його думку, загальною платформою для престолу й ківорія. Ним була запропонована й схема реконструкції [26]. На думку Т. Чукової, достовірних відомостей про існування надпрестольної сіні в Благовіщенській церкві Чернігова немає [27].

Однак важко сумніватися в наявності кам'яних вітварних комплексів у найважливіших для давньоруської культури київських храмах – Десятинній церкві, Софійському й Михайлівському Золотоверхому соборах, Великій Печерській церкві. Більше того, можна вважати, що й престол, і ківорій у них були мармуровими. Багатство мармуру в прадавніх київських церквах вражало іноземців в XVI-XVII ст. Відомо, що мармур у Київській Русі не добувався. Вироби з нього, у тому числі архітектурні деталі, замовлялися в грецьких малоазійських мармурообробних майстернях. Так,

фрагменти мармурових конструкцій Софії Київської й Успенського собору Києво-Печерського монастиря з характерним біло-сіруватим відтінком і блакитними прожилками вказують на їхнє походження з кар'єрів о. Проконеса [28].

Завдяки багатому мармуровому декору церква Пресвятої Богородиці Десятинна у Никонівському літопису названа мармуровою: «Пришедше ко мраморней церкви пречистыа Богородици» [29]. Д. Айналов, опираючись на артефакти, вважав, що Десятинну церкву прикрашали рельєфні плити білого проконеського мармуру та інкрустації, виконані з кольорового мармуру, а підлога була вистелена в шаховому порядку квадратними плитами білого мармуру й червоного шиферу [30].

У ході різночасних археологічних досліджень київських храмів виявлена велика кількість фрагментів мармуру різної форми й обробки. Павло Алепський писав: «О, подив! Звідки вони привезли цей мармур, ці великі колони. <...> Вірогідно, його привезли на судах з Мармара, що поблизу Константинополя, Чорним морем, потім увійшли до ріки Дніпро, яка в нього впадає, і вивантажили мармур тут у Києві» [31].

Письмові джерела свідчать про існування надпрестольного покрыву-ківорія в Успенському соборі Печерського монастиря. У патерику розповідається, як дивним чином для храмового кам'яного престолу – «жертovníка» – була знайдена кам'яна плита, що замінила первісну дерев'яну дошку. Немає сумнівів, що над кам'яним престолом був зведений і кам'яний ківорій. Отже, весь комплекс був виконаний з мармуру. За розглянутою вище християнською традицією, правнук київського багатія, зціленого св. Алімпієм від важкої хвороби, на подяку «окова ківо́т златом над святою трапезою за очищення того». До ківорія підвішували й дорогоцінні дарунки, про що повідомляє печерське оповідання. Мова йде про варяга Шимона – придворного князя Ярослава. Залишаючи рідний край, він узяв із собою золоті пояс і вінець, які прикрашали розп'яття Христа. Знамення й чудеса, що сталися, переконали Шимона передати реліквії в монастир для зведення Печерської церкви. При цьому він просив повісити вінець «над святим жертovníком» [32].

Достовірні археологічні дані про вівтарний комплекс митрополичого собору – Софії Київської – відсутні. В 1940 р. М. Каргер провів розкопки центральної апсиди храму. Згідно з польовим описом, було знайдено більш ніж тридцять фрагментів мармуру домонгольського періоду [33]. За висновком Д. Айналова, який вивчив письмові та матеріальні свідчення художньої декорації собору, у давнину його стіни й підлога були суцільно облицьовані мармуром двох сортів, а портик складався з порфірових, мармурових і алебастрових колон [34]. Свого часу професор Н. Петров згадував про фрагменти колон сірого мармуру, що перебували на території Братського монастиря й походили, на його думку, із Софійського собору [35].

У 1633 р. древній престол був оновлений митрополитом Петром Могилою – обкладений кипарисовими плитами, які, у свою чергу, були оббиті мідними позолоченими пластинами «зі срібними рельєфними накладними». Верхня плита була мармуровою. У поглиблення, що було посередині плити, митрополит поклав срібний ковчег з мощами святих [36]. У 1891 р. за митрополита Платона Городецького бічні стінки престолу були замінені ґратами калорифера, але верхня мармурова плита залишилася колишньою.

У такому вигляді престол зберігся до наших днів, і його верхня плита становить особливий інтерес, оскільки абсолютно точно відповідає розмірам давнього престолу, який не був перебудований Петром Могилою, а тільки оновлений. Причому, мармур плити аналогічний давнім мармуровим вставкам полілітії над синтроном.

Згідно з обмірюванням, виконаним П. Лебединцевим, розміри престолу відповідали «печері Гроба Господня в Єрусалимі» (ширина – 1 аршин 14 вершків, довжина – 3 аршини 3 вершки) [37], тобто 133,5 см x 226,1 см. Нами (разом з В. Корнієнко) також були зроблені обмірювання дошки. Вони мало відрізняються від вказаних. Зазначимо, що в джерелах метрологічні дані єрусалимської святині суттєво відрізняються. Очевидно, «міра Гроба Господня» сприймалася досить символічно.

На підставі викладеного можна стверджувати, що престольна плита сучасна епосу хрещення Русі й належала первісному мармуровому престолу Софійського собору.

Безумовно, над мармуровим престолом був і мармуровий ківорій. У середині минулого століття Ю. Нельговський, вивчивши характер обробки колон, що зберігалися в храмі, висловив припущення про їхню приналежність шестистопному вітарному ківорію [38].

Але думається, правильним є твердження П. Орловського, який вважав, що «над головним престолом, імовірно, була невисока сінь, подібна до тієї, яка зображена давньою мозаїкою на запрестольній стіні над святою Трапезою. Під час причащення священнослужителів від погляду при стоячих закривався не весь вітар, а тільки його престол завісами з дорогоцінних тканин, прикріплених до архітрава на престольній сіні, як то було у Св. Софії Константинопольській» [39].

Таким чином, образотворчі, письмові й археологічні джерела свідчать про наявність у киево-чернігівських храмах вітарних комплексів, виконаних відповідно до давньої практики східнохристиянської Церкви за образом й мірою Гроба Господня.

1. Хрушкова Л. Г. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья (IV-VII века). – М., 2002. – С. 400; Мазуренко М., Мусин А. In memorigam // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой. – СПб., 2006. – С. 14.

2. Св. отца нашего Германа, патриарха Константинопольского, последовательное изложение церковных служб и обрядов, и таинственное уможение о их значении // Писания св. отцев и учителей церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. – СПб., 1855. – Т. 1. – С. 362.

3. Красносельцев Н. Очерки из истории христианского храма. – Казань, 1881. – С. 283-284; Петровский А. В. Киворий // Христианство. Энциклопедический словарь: В 3 т. – М., 1993. – Т. 1. – С. 729.

4. Holtzinger H. Die artchristliche Architectur in systematischer Darstellung. – Stuttgart, 1889. – S. 133-145.

5. Лидов А. М. Гроб Господень в Иерусалиме // Реликвии в Византии и Древней Руси. Письменные источники / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2006. – С. 248; Шевченко Ю. Ю., Богомазова Т. Г. По образу и подобию: Третий Рим – Новый Иерусалим // Христианство в регионах мира. – СПб., 2007. – Вып.2. – <http://rusarch.ru/shevchenko2.htm>.

6. Хождение игумена Даниила // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 4: XII век. – С. 36, 60.

7. Паломник из Пьяченцы. Реликвии Святого Гроба // Реликвии в Византии и Древней Руси. Письменные источники / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2006. – С. 254.

8. Срезневский И. И. Св. София Царьградская по описанию русского паломника конца XII века // Труды III археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 1. – С. 102.

9. Вилинский С. Г. Византийско-славянские сказания о создании храма св. Софии Царьградской. – Одесса, 1900. – С. 87-88.

10. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия с предисловием и примечаниями Павла Савваитова. – СПб., 1872. – Стб. 73

11. Красносельцев Н. ... – С. 281-282.

12. Иоанн, иеромонах. Обрядник Византийского двора как церковно-археологический источник. – М., 1895. – С. 85.

13. Айналов Д. В. История древнерусского искусства. Киев – Царьград – Херсонес // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 221.

14. Орловский П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1901. – С. 34.

15. Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – СПб., 1891. – Вып. 4: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – С. 127; Айналов Д., Редин Е. Древние памятники искусства Киева. Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Харьков, 1899. – С. 15.

16. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 52.
17. Айналов Д. 1920. ... – С. 239.
18. Прахов А. Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII века. – СПб., 1883. – С. 8; Айналов Д. 1920. ... – С. 240.
19. Повесть временных лет [по Ипатьевскому списку] / Изд. подг. О. В. Творогов // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 1. XI – XII века. – С. 284.
20. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання. – К., 1928. – С. 3-16.
21. Каргер М. К. Древний Киев. – М.-Л., 1961. – Т. 2. – С. 420-421.
22. Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 200.
23. Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 49-50.
24. Холостенко Н. В. ... – С. 199.
25. Холостенко Н. В. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры Кирилловской церкви в Киеве, в связи с противоаварийными мероприятиями (1949-1954). Киевпроект. 1955 // Архив Национального заповедника София Киевская.
26. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1949. – №11. – Т. 1. – С. 86-87.
27. Чукова Т. А. Алтарь древнерусского храма конца X-первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным. – СПб., 2004. – С. 78.
28. Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 136.
29. ПСРЛ. Т. 9:10: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965. – С. 176.
30. Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. III. – С. 6.
31. Путешествие. 1897. ... – С. 72.
32. Киево-Печерский патерик / Изд. подг. Л. А. Ольшевская, Л. А. Дмитриев // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 4: XII век. – С. 298, 312, 462.
33. Чукова Т. А. ... – С. 47.
34. Айналов Д. 1905. ... – С. 6.
35. Протокол. III Отделение. Памятники искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. III. – С. 339.
36. Орловский П. ... – С. 29.
37. Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. – К., 1882. – С. 11-12.
38. Нельговський Ю. П. Матеріали до вивчення первісного вигляду оздоблення інтер'єру Софії Київської // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 26.
39. Орловский П. ... – С. 30.

The tradition of forming and arranging Christian liturgical and altar complexes in theological, architectural and ornamental aspects has been researched in the article. The epistolary archaeological and graphic materials dedicated to altar components of ancient temples of Kiev and Chernihiv area have also been investigated.

Key words: liturgical, throne, altar, temple, Kiev and Chernihiv.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

Ірина Еткіна

ЧЕРНІГІВЩИНА НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ОЧИМА СІЛЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ (ДМИТРА ЗАХАРОВИЧА БРАЖЕНКА)

У даній публікації вперше оприлюднений початок щоденника сільського вчителя с. Авдіївки Чернігівської області Д.З.Браженка часів Другої світової війни. В передмові підкреслюється актуальність та історична цінність джерела, аналізуються його основні характеристики.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, сільський вчитель, історія повсякденності.

Пошук та оприлюднення раніше не використаних джерел особистого характеру – спогадів, мемуарів, листів, щоденників – одне з актуальних завдань сучасної науки. Подібні джерела часів Другої світової війни дають змогу зазирнути у найскладніші історичні події з точки зору звичайної людини, яку війна поставила на межу балансування між життям і смертю, змушуючи шукати власну стратегію виживання. Всебічний аналіз джерел особистого характеру разом з джерелами усної історії та документами воєнного часу дає змогу науковцям наблизитися до об'єктивного висвітлення дискусійних питань сучасної історіографії: причин трагедії 1941 р., ставлення населення України до двох ворогуючих режимів тощо.

Щоденник Дмитра Захаровича Браженка є унікальним джерелом для роботи в одному з найактуальніших напрямків сучасної науки – історії повсякденності. Інститут історії України НАН України з 2010 р. започаткував серію монографічних видань під назвою «3 історії повсякденного життя в Україні» [1], питання методології та конкретних проблем воєнного повсякдення розглянуті у щорічнику «Сторінки воєнної історії України» [2]. Питанням історії повсякденності присвячуються наукові конференції за участю провідних українських істориків, які визнають, що дана проблематика залишається поки що «білою плямою» у вітчизняній історіографії [3]. Здійсненню «антропологічного повороту» в галузі повсякденної історії війни сприятиме залучення нових джерел, що ігнорувалися попередниками.

Традиція оприлюднення мемуарів радянських полководців Другої світової війни Г.К. Жукова, І.Х. Баграмяна, К.С. Москаленка, В.С. Петрова, більшість з яких у своїх спогадах описували і події на Чернігівщині, існувала в радянській історіографії [4]. Звісно, вони були значною мірою препаровані цензурою.

В останні десятиліття інтерес науковців до особистих джерел зростає. Свідченням цього є сучасне перевидання щоденників командирів партизанських загонів, у тому числі М.М. Попудренка та Г.В. Балицького [5], що діяли на території Чернігівщини. Привернув увагу і юнацький щоденник В. Косяненка часів німецько-фашистської окупації Сосниці [6]. На жаль, подібних джерел, що проливають світло на проблему окупаційного режиму в Україні та зокрема на Чернігівщині обмаль, і оприлюднення кожного з них має велике значення для науковців.

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім.О.М.Лазаревського ЧНПУ.

На відміну від щоденників та мемуарів, виданих в радянські часи, щоденник Дмитра Захаровича Браженка писався не для друку і не піддавався радянській цензурі. На відміну від юнацького щоденника В. Косяненка, записи Д.З. Браженка неможливо було передати у будь-яку установу радянського часу (музей, архів і т.д.), оскільки вони містили правдиву інформацію про ставлення селянства та й самого автора не лише до окупантів, а й до радянського режиму та партизанів. Ймовірно, лише зараз настав час для їх оприлюднення.

Автор даного щоденника Дмитро Захарович Браженко народився у 1911 р. у с. Ново-Аврамівка Хорольського району Полтавської області. На початку 30-х рр. працював механіком МТС у селі Авдіївка Понорницького району Чернігівської області. Після цього проходив службу в лавах радянської армії. З 1936 р. працював вчителем історії та географії у Авдіївській школі, одночасно заочно навчаючись на історико-географічному факультеті Харківського педагогічного інституту, який закінчив у 1940 р. На час наступу німецьких військ на СРСР Дмитру Захаровичу виповнилося 30 років. Він був одружений, виховував двох доньок віком 4-х і 1-го року. У червні 1941 р. був мобілізований до лав Червоної армії. Потрапив на розгортання воєнного госпіталю у м. Ніжин, де працював на посаді помічника завгоспа. Оскільки фронт дуже швидко наближався до Чернігівщини, госпіталь евакуювали, а Д.З. Браженка відрядили до Понорницького військкомату, який відпустив його до особливого розпорядження. Наприкінці серпня Чернігівщина вже була захоплена німецькими військами. Впродовж 1941 р. школи на Чернігівщині не працювали, отже, автор щоденників змушений був працювати в колгоспі. Наприкінці грудня 1941 р. окупаційною владою був призначений завідувачем Авдіївською середньою школою та отримав завдання підготувати школу до навчання.

21 серпня 1942 р. Д.З. Браженко змушений був із дружиною та дітьми виїхати із села Авдіївки Чернігівської області до своєї рідні в село Ново-Аврамівку Хорольського району Полтавської області. Причиною переїзду стало посилення німцями репресій у селі Авдіївка, від яких постраждала родина дружини Євдокії. На Полтавщині отримав посаду директора школи в селі Вергуни, неподалік від рідної Ново-Аврамівки. Школа розпочала роботу тільки у квітні 1943 р., а у вересні Полтавщина була звільнена від німців. 8 жовтня 1943 р. Д.З. Браженко був мобілізований на фронт. У цьому ж 1943 р. Дмитро Захарович загинув на Ленінградському фронті в званні старшого лейтенанта.

Щоденник являє собою два великих зшитки з зошитів у клітинку і лінійку та окремих зошит із записами подій травня – червня 1943 р. (47 сторінок). До першого зшитка з 441 сторінки, що має тверду оправу з синього картону, увійшли записи, що велися починаючи з 22 червня по 31 грудня 1941 р. (на території Чернігівщини), а також з 1 січня по 8 жовтня 1943 р., за виключенням травня – червня (в Хорольському районі Полтавської області). До другого зшитка з 516 сторінок (без оправ) увійшли записи за 1942 р.: з 1 січня по 29 грудня. Записи робилися синім, фіолетовим та червоним чорнилом і подекуди олівцем. Назви окремих місяців автор випишував червоною фарбою прописними літерами розміром на цілу сторінку. Робив нотатки майже щодня, перерва у записах не перевищувала двох днів. Оригінал щоденників Д.З. Браженка нині зберігається у його доньки Ніни Дмитрівни Лазаренко та онука Анатолія Миколайовича Лазаренка, за згоди та сприяння яких ми започатковуємо його видання.

За словами родичів автора щоденника, зошити були зшиті ним самим (другий зшиток робився нашвидкуруч за допомогою шпагату). Слід зазначити, що в лихоманці перших воєнних місяців, коли родина Браженків планувала переїзд на Полтавщину та неодноразово збирала речі, сам автор втрачав власні записи (з 20 липня по 10 серпня), а потім відновлював їх з пам'яті вже у жовтні, про що зазначено на сторінках, датованих 1 серпня та 29 жовтня. Пізніше автор згадав, що помилився з датою появи літака у Авдіївці на 10 днів (подія сталася не 3 серпня, а 23 липня) [29 жовтня, 1941]. Зрозуміло, що за таких обставин можливі допущення й інших хронологічних неточностей.

Втрачені листи, а також окремі затерті та вирвані самим автором слова або цілі рядки подані в тексті купюрами [...], в посиланнях внизу сторінки ми вказуємо на масштаб та характер пошкодження тексту.

У цілому рукописи Дмитра Захаровича читабельні, хоча розбірливість почерку та стилістичні особливості тексту значною мірою залежали від настрою автора: в спокійних філософських роздумах почерк рівніший, а мова ближча до літературної, в тривожні дні наближення фронту або при відображенні емоційно значимих для автора епізодів почерк псується, з'являється більше діалектних слів, не завжди правильно вжиті відмінки і т.д.

Вбачаючи значну цінність даного джерела не лише для істориків, а й для лінгвістів, ми повністю зберегли мову автора, полтавський діалект першої половини ХХ ст., не вносячи правок ані в орфографію, ані в синтаксис. Жодна редакція оригіналу нами не допускалася, тому в щоденнику трапляються давно не вживані слова, а також криптоніми, які нами не розшифровувалися. Текст оригіналу дає змогу донести до читача як авторський стиль, так і відчуття тієї епохи, що, безперечно, була відображена у народній мові. Посиланнями внизу сторінки ми зробили найнеобхідніші пояснення до тексту з роз'ясненням абревіатур, деяких неживаних сьогодні слів, уточненням географічних назв та історичних персоналій, про які йдеться в тексті автора.

Наприкінці щоденника автор зазначає, що записи робив для нащадків, зокрема, для своїх дітей. Однак вірогідніше, це була давня внутрішня потреба і звичка довіряти власні думки паперу (оскільки щоденники велися і в 30-і роки). Щоденник Дмитра Захаровича, який на 1941 рік ще не мав і 30 років, але вже мав досвід роботи як механізатора, так і сільського вчителя (інтелігента у першому поколінні), дуже тонко відображає суспільну свідомість українського села. Автор абсолютно відвертий у своїх записах: викладає в них власне ставлення до подій 1941 – 1943 рр., яке не збігалося з офіційною пропагандою; його почуття до рідних, сусідів, місцевого керівництва нерідко виглядають досить егоїстичними. Події особистого, сімейного життя автора переплітаються в записах з місцевими подіями військового часу, сільськими плітками, інформацією з районних газет, філософськими роздумами про причини та наслідки війни та місце в ній пересічного українця. При цьому автор щоденників не лише критикував оточуючу спільноту та низький рівень селянської свідомості, а й самокритично визнавав власні слабкості в епізодах, коли він, піддаючись загалу, дозволяв і собі пияцтво, самогоноваріння, дрібні крадіжки. Не приховував автор і свій страх перед німецькою владою, партизанами, боязнь потрапити на фронт і т.д.

Дмитро Браженко у власних записах не лише фіксує внутрішнє сприйняття подій, а й видає власні рефлексії на них. Внутрішня чесність допомогла автору донести до читача постійне відчуття страху, присутнє в тій чи іншій мірі чи не на кожній сторінці щоденника. Дуже чітко він передає той шоківий стан суспільства, яке роками переконували у тому, що війна буде вестися на чужій території, з 1939 р. – що режим Гітлера є дружнім для СРСР. Тому з перших днів німецького наступу всі думаючі люди, автор щоденників у тому числі, переймалися питанням про причини трагедії, що розгорталася на їхніх очах. Уже з перших днів наступу німців на територію СРСР сільський учитель відчуває наростання атмосфери недовіри та підозри один до одного всередині суспільства. Загальна паніка проявлялася у постійному пошуку шпигунів по всій Чернігівщині.

У записах знайшли відображення основні міфи, стереотипи та явища селянської свідомості воєнного часу: ще до приходу німців міф про цивілізовану німецьку націю, яка не здатна до масових репресій; пізніше – про зраду радянського генералітету (в тому числі генерала Павлова і навіть Кирпоноса); мотиви загального небажання селян воювати, захищаючи «грами, що одержують на трудодні, черги, що валкою простягаються біля магазинів» [7 жовтня, 1941], підвищення інтересу до релігійності та містицизму у вигляді ворожінь про повернення додому мобілізованих чоловіків або розповсюдження релігійних записок. Вкрай важливим для істориків воєнного повсякдення є те, що записи містять не лише педантичну фіксацію всіх подій, що траплялися в житті автора та його оточення, а й спроби мотивації автором власної

поведінки та поведінки своїх односельчан. Отже, дане джерело дає можливість виявити характеристики широкого спектра людських переживань, реакцій, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки в умовах окупаційного режиму 1941 – 1943 рр.

Доля мешканців Авдіївки залежала від загального перебігу подій на фронті. Вже перші дні війни засвідчили, що її сюжет розвивається не за сценарієм радянського керівництва: Червона армія зазнала ряд катастрофічних поразок. У серпні 1941 року велися великі битви за Смоленськ і Київ. Під Смоленськом німці здобули важку перемогу, однак вони ніяк не могли заволодіти Києвом. Оскільки намічений Гітлером план «Барбаросса» на той час вже не виконувався, перед німецьким командуванням постала дилема: продовжувати наступ на Москву, полишивши на півдні непідкорений Київ, чи кинути всі сили на Україну, забезпечивши власну армію додатковими ресурсами. Був прийнятий другий варіант розвитку наступу. 21 серпня за наказом Гітлера основні сили групи армій «Центр» (піхотна армія й танкова група Гудеріана) розверталися від Смоленська і Гомеля на південь [7, с.14]. Через помилку командування Південно-Західного фронту німцям вдалося форсувати Дніпро в районі Окунінова. При спробах ліквідації Окуніновського плацдарму війська та тили Центального та Брянського фронтів змішалися, що допомогло танковій групі Гудеріана прорвати південний фланг Брянського фронту і 26 серпня захопити Новгород-Сіверський та територію півночі Чернігівщини, включаючи і село Авдіївку [8, с.7].

У даній публікації ми оприлюднюємо лише початок щоденника Д.З. Браженка – записи за два місяці: з 22 червня по 25 серпня 1941 р. Вибір останньої дати не випадковий, оскільки 26 серпня 1941 р. розпочалася нова трагічна сторінка в житті автора та всього села Авдіївки Понорницького району Чернігівської області – німецька окупація.

1. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред.. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. В 2-х кн. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-хрр.): Колективна монографія / Відп. ред.В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. В 2-х кн. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010.

2. Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С.3-9.

3. Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякденне життя // «Історія повсякденності: теорія та практика”: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 10–11. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Там само. – С. 11–19.

4. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 2 т. М.: Олма-Пресс, 2002. – 415 с.; Баграмян И.Х. Так начиналась война. – К. Политиздат Украины, 1984. – 493 с.; Москаленко К.С. На південно-західному напрямі. 1941 – 1943. Спогади командарма. В 2-х кн. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1984; Петров В.С. Прошлое с нами. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 368 с.

5. Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944. / Сост. О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.) – М., 2010. – 670 с.; Партизанська слава. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко; – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 496 с.; Щоденник М.М. Попудренка (23 серпня 1941 р. – 19 січня 1943 р.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С. 47 – 76; №4. – С. 65 – 105.

6. Косяненко В. Юнацький щоденник часів німецько-фашистської окупації Сосниць (записи 1941 – 1943 років) // Сіверянський літопис. – 1998. – №4. – С. 109 – 124.

7. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941 – 1943). – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 64 с.

8. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии. – М.: Яуза, Эксма, 2006. – 496 с.

ЩОДЕННИК Д.З. БРАЖЕНКА (1941–1943 рр.)

22 червня

Що принудило мене знову розпочати писати щоденник після довгого перерива? Всесвітня подія, нова, очевидно, ера в історії людства, що розпочинається з сьогоднішнього дня. Сьогодні рано-вранці Німеччина оголосила війну СРСР.

* * *

Ще я був у постелі, як мене позвано десятицьким у сільраду до телефона. Що за причина? Хутко зібравшись пішов у сільраду. Визивав воєнкомат на 9 годину ранку з'явитися в воєнкомат. Хоч годинник і показував уже 9 годин. Але мусиш поспішати. Воєнзобов'язаний. В 10 годині я вже був у воєнкоматі за 7 км. від Авдіївки в Понорниці; Доставився на воєнкомат. Мені та кільком чоловікам приказали іти в школу робити уборку (?). Все вияснилося лише в 12 годин 15 хвилин. Рівно в 12 г. 15 хв. по радіо виступив Молотов, який в своїй промові оголосив, рано-вранці Німеччина по зрадницьки напала на СРСР.

Те чого радянський народ не хотів, нарешті здійснилося. Війна нав'язана. З виступу Молотова видно, що враг сильний і хитрий. Про серйозність і становище СРСР говорить сам виступ. Пригадується польська, фінська кампанії. Події на оз. Хасан і в Монголії, то такого тону в виступах не було. Молотов оголосив вітчизняну війну. Мені тільки кажеться що вітчизняну війну прийдеться провадити в тяжких умовах, бо багато прийняло повідомлення про війну з незадоволенням. На мітингу, який сьогодні проведений в м. Понорниці секретарем Райкому партії т. Іващенко, не помічалось патріотичного піднесення. В повітрі наче що висіло загрозливе і смертельне.

Для мене повідомлення про війну навіяло неприємне почуття. Кров, сльози, голод, сирітство, злидні, позбавлення житла – ось плоди війни. Але мій обов'язок, як і обов'язок мільонів коли позове уряд стати з рушницею в руках на захист СРСР. Це вимагає громадянство СРСР. Увесь день ішов дощ. Вечером попросився додому. Вирішив від тоски хоч випити. Взяв пів літри «московської» і дома вечером в кругу товариства випили.

Всяк ми толкували про війну. Ми були прибічники непереможності Червоної Армії, інші говорили, що сила німецької армії не уступить силі Червоної Армії. Частково і я був такої думки, але не хотів цього висловлювати, бо необдумано висловлені слова можуть погано вплинути на людину, що висловились. Вони кажуть що в них ця віра народилась хоч би із того, що німецька армія протягом всієї війни не мала крупної поразки крім перемоги. Да не можна сказати, що французька армія, або англійська були слабими, а примушені були позорно тікати і капітулювати. Переможні походи німецької армії посилюють бойовий дух німецького солдата. А в цілому вечер ми провели, підіймаючи бокали тільки за перемогу Червоної Армії, за повернення скорі мобілізованих додому.

23 червня

В 6 годині ранку був уже в Понорниці. У 7 годин слухав останні вісті. Нічого потішного вони нам не принесли. Німецькі війська вклинились на радянську територію і зайняли ряд міст. Мене воєнкомат мобілізував в зборочний пункт для технічної роботи в відділ резервів. Сьогодні вже поступила перша партія мобілізованих на фронт. Що означав один лише їх вираз обличчя: зажуреність, заклопотаність, а в інших і сльози. На фронт зібрались відправляти великий натовп народу. Чому ж в їх не радісний вираз обличчя. Правда є з відправляючих сильні духом, так інші говорили: – До побачення. Бажаю зустрічі в Берліні.

24 червня

Ранком в 7 годині все населення Понорниці слухає останні вісті по радіо. Але нічого радісного. Німецькі війська продовжують просуватися вперед. Це навіває пісимистичний настрій. Сьогодні велика партія мобілізованих відправлено на станцію, а слідом вереницею тяглися жінки, діти.

В 4 годині вечора до мене підійшов товариш по роботі подав руку і сказав: – Ну прощай! Можливо і не побачимося. Іди в воєнкомат. Получиш документ для відправки в часть. Невіра і особлива пригніченість з'явилась. Але мусиш підкоритися. Одержавши розрахунок по роботі я вечером був уже дома і готовився до виїзду. Через товаришів удалось дістати горілки і влаштував не погану вечоринку.

Сьогодні все дома мені казалось таке миле, а особливо дочка Валя. Про неї я й забув згадати. Вона сьогодні до мене якось особливо припадає наче предсказує щось погане. І так завтра в далеку невідому для мене путь. Путь з-за якої сьогодні в Понорниці один з воєннообов'язаних відрубав собі палець. Вечер скінчився. Темою розмов була війна і її ісход. Не забуду як техроб школи твердив, що знов царем Росії буде Михайло, що переживає в Румунії.

25 червня

Сьогодні я рано вибув з Авдіївки. До самої Понорниці мене проводила дружина і дочка Валя. Найбільша жаль бере за Валю. Менша дочка Ніна, ще не так далась в знаки, менше до неї привик.

З Понорниці мене, директора пенькозавода Рибалко, врача Авдіївської лікарні Закревського і зав Понорницького РВНО* Олійника направили знову через Авдіївку до Новгород-Сіверського й далі в Ніжин в розпорядження Ніжинського горздраввідділу. Виникає питання чому в горздраввідділу учителя?! Догадуюсь в 1939 р. в польську кампанію я був мобілізований в госпіталь. Очевидно знов туди.

В Новгород-Сіверському нам пощастило дістати водки. А в цей момент їй рад як ніколи. Випивши, почував себе веселіше. В Н.-Сіверську пройшла паніка ніби німецький самолёт викинув в районі міста десант. Один з парашутистів затриманий, який зізнався, що парашутистів на Україні висаджено дуже багато. З Новгород-Сіверського ми відправилися на ст. Пироговку для відправки в Ніжин. Після водки завжди сон бере. Лягли в садочку відпочити. Раптом чую: – Товариш пішли за мною. Лупаю очима. Перед мною стоїть міліціонер і просить слідувати за ним в станціонне помешкання. Там поцікавилися нами хто ми такі і куди їдемо. Показавши документи нас відпустили.

Після цього ми шутили з врача. Він мав капелюха і носив очки. До цього всього його вираз обличчя нагадувало не то шпіона не то іноземця. Це наводило підозріння пироговчанам, а тим більше міліції. Вечером в 6 годин ми поїздом вирушили на Ніжин. І так прощайте не раз протоптані землі Новгород-Сіверщини і Понорниччини. Можливо що більше не буду вас топтати. Тільки подумати: війна!

26 червня

Всю ніч був у дорозі в вагоні. Куди і що не послухаєш – одна тема балачок – війна. В Бахмачі в вагон сіли жінки-біженки. Так ось вони перші страдальниці війни. Вони їдуть з погран полоси з Західної Білорусі, які перші відчули силу і могутність німецької зброї. Який кошмар, яке страхіття розповідають вони. Матері тіряли своїх дітей, сиротили їх, а багато гинули від осколок бомб. Інші повідомляють:

– Мінськ горить.

Мимоволі пригадуються слова Ворошилова: якщо ворог нападе, розіб'ємо його на його території. Ілюзії, більш ніщо. Хто винювник війни – це для мене загадка.

Ранком ми вже були в горздраввідділі. Мене, Закревського і Олійника направили в воєнгоспіталь в приміщення педінституту. В Ніжині відчувалася війна. Вулиці зриті окопами. Населення ходить в протигазах. По шляху з станції була одна воздушна тривога. В воєнгоспіталі, на велике моє здивування, мене призначали на посаду техника по водопроводам і каналізації з окладом 650 крб. Я заявив, що з цієї спеціальністю я не обизнан і не хочу бути перед воєнтрибуналом на скам'ї підсудних.

Начальник воєнгоспітала поручив своєму заміснику підшукати іншу роботу, а я приступив до допомоги в розворачуванні госпітала. Німецькі яструбки відвідували Ніжин. Біля п'яти тривоги було протягом дня. Населення Ніжина, особливо діти,

* Районний відділ народної освіти.

налаштовані проти парашутистів. На всіх підрозрілих заявляють приходящим міліціонерам чи воєнним і ті затримуються.

Так було з нами сьогодні. Втрьох ми обідаємо в столовій. На нас якось особливо подивився один з співробітників столової. Хвилин через 10 з'являється міліціонер. Підійшовши до нас, зацікавився нами і запитав документи. Хто ми такі приставилися. Знову шутки – виновник той же таки врач. Вечером нас направили в гуртожиток. З нами одна і жінка, фельдшер. Подорозі вона поспішала за нами і ніяково озиралася і розглядала по сторонам. Як потім виявилось вона уже раз була піонерами затримана і була примушеним відвідувачем відділу райміліції. Була запідозрена за шпіона. Її зняковий вираз обличчя і особлива будова бров і очей на багатьох навівало думку: шпіон. По дорозі діти указували пальцем і говорили пошепки: шпіон. А це що за народне зборище біля гуртожитка? Як виявилось діти запідозрили в тому ж таки врачу і ще одному шпіонів і привели воєнних. Вся вулиця збіглася побачити «шпіонів». Але документи визначили їх хто вони. Було знову сміху з врача Закревського. Проходу йому не давали. Як виявилось його уже сьогодні втретє затримано.

27 червня

Сьогодні знову мав інтерв'ю з начальником госпітала. Заявив йому, що я не спеціаліст по водопроводу і каналізації. Начальник ще й накричав. Думає, що симулірую. Ще налякав що переведе в стройову дивізію. З цього я визначив, що боїться анахтемська** душа фронту. А хтось же мусить бути і там. Що ти хочеш, кожен хоче увільнути від фронту і сидіти десь у тилу. А послідні вісті нічого потішного не приносять. Очевідно Гродно, Білосток, Вільно, Каунас пали. Бойові дії набирають день-у-день все більш і більш великих масштабів.

28 червня

Добре б було коли б здійснилося те, що сьогодні сказав мені замісник начальника госпітала. Він сказав, що можливо мене откомандирують до Понорницького воєнкомата.

Сьогодні в столовій зустрів Рибалко. Оказується, що він теж робить при госпіталі в середній школі пом. нач. по постачанню. Вважає себе за щасливця. Йому напрям був у полк, але полк виїхав на фронт. Я працюю в госпіталі як пом. нач. по хоз. часті. Мені то що. Довше тут пробуду, більше гарантії за життя. Бо воєнкомат може надіслати в другу часть.

30 червня

Сьогодні ударний день по госпіталю. Іде посиленна підготовка до прийому ранених. Вечером начальником дано наказа нікого не випускати з двора. Всім бути на своїх місцях. Я посилено працюю вже третій день на світомаскіровці госпітала. Ноги наче не свої. Відчувається велика втома. До всього цього ноги сильно потіють, що приводить до огидного відчуття і болю.

Вечером начальники госпітала вибігали в двір і дивилися чи ніде в вікна не проходить світло. Там де був заставляли затемнять.

ЛИПЕНЬ

1 липня

Цю ніч спав в гаражі в автомашині з соломою. Ще з вечора доставлено трьох ранених. Якесь особлива зацікавленість і шанобливість відчував я до них. До цих перших воїнів, що сприйняли бій. Днем до госпітала потяглися валки підвод і автомашин з раненими. Їх було більше чим ожидали. Приймона госпіталю не встигала пропускати. Не вистачало гарячої води для душевої. Весь день пройшов в біганині. Толком не вдалося поговорити з пораненими за бойові епізоди.

** Діалект, слово близьке за значенням до «проклята», «нечиста».

2 липня

Веселі і життєрадісні хлопці червоноармійці. Легкоранені навіть примудрялися танцювати. Сміх, співи все це нагадувало не госпіталь, а санаторій. Медперсонал (жіночий пол) зайнятий бесідами з раненими. Майже всі ранені з Тарнополя.

Розповідають що це було так. 22 червня була неділя, вихідний день. Проти вихідного червоноармійці довго гуляли в театрах, в кіно. Підйом в неділю пізніше обичного. Частина ком состава відлучилась із часті. При таких обставинах рано на світанку 22 червня над лагерьми появилися німецькі літаки і почали обстрілювати сплячих червоноармійців. Бійці заявляють що їм обідно що їх називають вояками, а жодної пулі не випустили.

А один, мені кажеється надмірно задавакуватий, заявляє, що коли вилічиться то неодмінно добровольно спуститься на парашуті в Берліні, над райстагом з диверсійною метою. Безумовно цього він не зробить, бо цеж неможливо, як неможливо побачити своє вухо, без дзеркала. Але що мені подобається, то це його патріотичне піднесення. Коли б усі так, то не плохо було. Після майже безсонної ночі мене клонить до сну. На цим кінчаю писати.

5 липня

Сьогодні прибула велика партія поранених. Місць не хватає. Госпіталь розрахований на 1000 койок, а прибуло 1200 ранених. Зайняли і клуб під палатки. Сьогодні пройшов я по госпіталю і заглянув у палати. Ось одна з палаток важкоранених. Ноги чи руки взяті в лубок. Вони нерухомо повистягались в повітря. Все це нагадує поламааного вбезпорядку лісу.

Учора одного бійця вже похоронили. Умер бідняга. Був ранений в ногу і зовсім вибили полового члена. На його місці чорніла і гноїлася велика слизиста дирка. Сам він з Казахстану.

6 липня

Сьогодні неділя. Ще рано-вранці радіо і сирени оповістили про тривогу. Не дивлячись на велику облачність і дощ німецький літак прорвався в район Ніжина. Лише через кілька хвилин піднялися радянські літаки.

Відпочити б хоч сьогодні. Вихідний же день. Але ми позбавлені всяких вихідних. На роботі мусимо бути в 8 годин і до самого вечора до 19 годин. Після 10 годин всякий рух по городу припиняється. Після цього створюється могильна тишина в місті. Хіба тільки порушить ночну тишу торохтіння коліс на станції паровозів.

7 липня

Послідні ізвестія з Москви нічого потішного для Росії не принесли. Бої ідуть уже в районі Мінська і других міст Східної Білорусії. Майже вся Західна Україна, можна догадуватись по сводках, зайнята. Німецькі війська окрилені славою успішно просуваються вперед.

Сьогодні пом. нач. госпітала нарешті вирішив мене откомандирувати в Понорницький военкомат. Вдалося дістати кілограм цукру. Дома його не дістанеш. Вечером зустрівся з товаришами Олійник, Рибалка і Закревський. Згадали нашу подорож до Ніжина. Врач і сьогодні уявляв з себе підозрілу особу. Гімнастерка, воєнний капелюх, штани під ботинки, окуляри. Точно шпiон.

8 липня

Здав своє обмундирування, якого ні разу не носив, поскільки не получив чобіт. Дньом одержав розрахунок і пішов у город щоб що купити. Удалось дістати матерії 13 метрів. Це найкращий буде подарок додому. Дивом зустрів знову Рибалку. Присив, щоб вечером до його зайшов. Очевідно думає передачу дати. Тай обіцяв знайти півбутилку. Погуляти вечер, а то чи більше вдасться побачитись. Одно тільки слово війна приводить до плачу. В 10 годин вечора вийшли на станції. По дорозі п'ять раз зупиняли і питали документи. Побував і в відділі міліції.

9 липня

Ноччю виїхав поїздом на Чернігів. Майже всю дорогу проспав. Ранком був уже в Чернігові. Слухав послідні відомості по радіо. Все як раніше по заготовленій сводці: наші війська відступали і зайняли оборонний рубіж. Одно тіль мені не ясно. З сводок видно, що Червона армія відступає, але потері німецької авіації більші. Виходить, що радянська авіація сильніша. Чому ж вона не припинить наступу.

Весь день проходив по Чернігові. Купив пару платків. А вечером у 6 годин вирушив парохомом до пристані Мізин в Понорницькому р-ні по річці Десні. На пристані в Чернігові зібралоя сила люду, переважно біженці – черніговці. Чому передчасна паніка? Де ще противник, а вже втеча. Тікають переважно євреї і частина сімей комуністів. Більше 300 сімей біженців виїжає парохомом, а скільки їх на вокзалі. Кінця-краю їх не видно. Що їх гонить! Не віриться мені, щоб культурні німці та були такими варварами, щоб так мучили людей, особливо євреїв, комуністів і службовців. Це свого роду пропаганда серед певного прошарку населення. О 6^ї годині парохом відчалився і вирушив. Стояла прекрасна погода. Тільки втішаться залюбки природой. Але тільки подумати війна, відпадає до цього охота.

10 липня

Весь день у дорозі парохомом. В голові рой думок, і все зв'язане з війною. Для чого війна і для чого вона нужна. А найбільше мучить те що нам невідомі причини війни. Не може бути щоб не було спірних питань між СРСР і Німеччиною. Такі питання були. Їх до нас не доводили. Про їх радянська преса змовчувала. А якщо спірні питання були і про них нам не повідомлялось, то уряд знав про війну, а з цього повинно все бути підготовлено. Ноччю будемо в Мізині. Заїду до свого приятеля Крижановського – учителя. Сходжу візьму в буфеті на пароході бутилку портвейного.

11 липня Ноччю прибув до Крижановського. Села не стало ішла мобілізація і мобілізація масова. Крижанівського дома не було, був у сільраді. Ліг без його спати. О 8^ї годині проснувся Не спав і Крижановський. Смачно поснідавши, вирішили поїхати на річку на весь день ловити рибу. Підговорили одного старика з неводом, сіли годин у 12 дня і поїхали кілометрів за 4 по рибу. Прийшлося плисти проти течії. На низькому березі я вже виконував роль бурлаки, тягнув човен за вірвовку. Приїхавши на місце добре викупались, трохи поїли і знову в воду купатись. Комфортабельні плити біля річки чорт побери. Тут же біля річки колгоспна пасіка.

Спробував я було ловити підсакою рибу. Але хоч би риб'яче око чи. Вечором підїхав старичок з рибалками. До їх включився Крижановський і почалася рибна ловля. Напоївши чаєм і уложивши спати біля куреня Толю сина Крижанівського я сів на лодку і поїхав на річку. Захоплююся природою річки. Особливо ніччю. На березі рибалки кладуть огонь і він сребристо виблискує на водній поверхні. Течія води виграє мелодію на поворотах чи об очерет і верболіз та човен. Весла м'ягко плюскають об сребристу поверхню ріки. Пізно ноччю і зійшов місяць. Природа ще покрасивішала. Казалось би не налюбуєся такою чарівною природою. Катався б човнем усю ніч і спать би не хотів. Катаюся зараз, а скільки тепер безвинних солдат проливає кров, вмирає в судоргах. Їхавши на річку Крижановський мені сказав, що не до ловлі риби тепер. Я тільки те розумів, що ми приятелі не погані і тому він мені запропонував поїхати на річку. Між іншим сьогодні я в нього дізнася по радіо, що командувачем на північно-західному напрямі призначений Ворошилов, західному Тимошенко, південно-західному – Будьонний.

Пізно ноччу я теж ліг спати біля куреня, після того як побачив кілька разів рибалок що тягли невод. Улов слабенський.

12 липня

Встав коли сонце почало припікати в боки. Крижановський зовсім не спав і вже готовив лодку для відїзду в Мізин. Нам попало риби біля 24 кг. Погрузивши на лодку відправились додому. За течією доїхали за півгодини. Поки нам приготували снідать

лягли трохи поспати. Так пройшло з годину. Сніданок був уже готовий. Смачно поспідавши пішов у лавку сплавконтори купив чоботи за 85 крб хоч і великі, а пригодніся. Дружина буде стирати білизну в них. Взавши чоботи, риби з півпуда та інший багаж з дороги, вирушив в Авдіївку за 20 км. К 4^м годинам був уже дома. Ще по дорозі виявилось, що в Авдіївці пройшла мобілізація. Більшість чоловіків мобілізовано. Взято Назара, дядю Сашу, на якого найменше надіявся. По дорозі селяни не вірили, що мене відпустили, похитуючи голови журилися за своїми чоловіками, братами, синами і батьками.

Не буду вже описувати про радість дружини і Валі моему появленню. Це загальновідомо. Моя риба, горілка товаришів сприяли влаштуванню гарної вечеринки.

В военкоматі думаю явитися 14 липня. Нема чого спішити з своєю головою. Раніше явись – скоріше візьмуть. Хоч день вільно подихаю.

14 липня

Надумався сьогодні відвідати военкомат, віддати йому справку про причини мого повернення. Думав щоб як швидше прибути туди, для цього хотів їхати велосипедом. Почав його справляти. Годин з дві провозився і не справив. В селі мені сказали що буде йти автомашини. Також прождав біля 2^х годин, а потім вирушив пішки. Думав було відставити до завтрого, але міліціонер Олійник почав голос повишати, очевидно хоче приписати дезертирство. В Понорниці военком Кравченко взяв справку і сказав що покищо я можу бути вільним і йти додому. У 9 годині вечора я був дома. Пощастило приїхати автомашинною.

16 липня

У селі створено батальйон по знищенні авіадесанту. В нього входить щось біля 20 чоловік. Кожен має гвинтівку. Цікаво було б побачити їхню спритність і маневр коли б появилось хоч 3 парашутисти. Саме підобралися такі, що аби цим прикритися від мобілізації хіба яких 5 чоловік з числа партії були вірними своєму призначенню. Добре що мені вдалося ізбігти бути членом батальйону. Краще бути на фронті, бо батальйон створювався [...]***.

Сьогодні батальйон підняв у себе тривогу. Хто то десь замітив незнайомця. Всі батальйонці були в лісі. Через годину ведуть молодця. Оказується що це жидовський дядько утік з Кролевця. Не захотів воювати. Ночью відправили його на Понорницю. Багато ще є таких виродків народних. Безумовно, що це вже ті піддонки що іменувалися вони влучно, які по своїй природі були вороги радянські влади, куркулі, підкуркульники, бандити та різної марки боягузи [...]**** та ін..

Війна винурить на поверхню невдоволення трудящих політикою компартії і радянської влади.

17 липня

Сьогодні одержав листа з дому, в якому пишуть, що Петро в перший день мобілізації був узятий і поїхав і Кременчук, а далі невідомо куди. Коля також слав їм листа з Москви. Галя пише що там написав цілу промову, та таку серцетрогательну. Тільки лише по почерку видно, що коли писав листа, то був в переживаннях. Дуже жаліють, що не вдалося цього літа нам побачитися, а так же хотілося. Уже 4^й рік як не був я в своїх рідних. Найбільше мені жалко мами. Вона ж щодня мене ожидала з сім'єю в гості. А тут ця проклята війна.

Що треба Германії? Хліба, нафти, цукру, чи чого? Але ж все це давали. Чи й прийдеться побачитися коли з своїми рідними. Мене візьмуть знов в армію. А там може все бути.

18 липня

Не можу жити без радіо. Але його не маю. Зате є детекторний прийомник у

*** Три з половиною рядки затерті автором.

**** Декілька слів затерті автором.

директора школи Макія, то слухаємо помаленьку. Та однак послідні вісті говорять за те, що Червона армія успіху не має. Хоч зрідка і появляються повідомлення про розгром німецької дивізії, але в територіальному відношенні Червона армія уступає німцям один рубіж за другим. До чого це приведе, сам не знаю. Щоденно літають самолёти, та так низько, що спочатку було лякались жінки і діти ось-ось зачепить крилом. А тепер стали привикати. Я покищо в відпуску до 23 серпня. Але погано проходить мій відпуск. Не поїхати нікуди. Багато товаришів забрано в армії. Немає з ким розвеселитися, з ким випити.

19 липня

Сьогодні субота. Від скуки прийшов було в ліс. Після обіду зайшли з Макієм в буфет і випили по стакану гарного дубняку. Аби скоріше проходив день. Вечером було зайшов у сільбуд. Там помдиректора по політчасті в МТС**** робив доповідь про хід воєнних дій. В своїй доповіді він переконливо доводить що Червона армія перемаже. І насправді, всі дані є для того щоб перемогти. Якщо в період громадянської війни вона відбила похід 14 держав, то чому ж зараз не перемогти Германію. 23 роки підготовки що небудь же значать! Одно заважає бути Червоній армії непереможною – це моральний стан селян передітих в солдатську шинелю. Сьогодні був чудовий день. Наче не віриться, що люди людей убивають.

22 липня

20 і 21 липня пройшли для мене буденно як і кожний день, наче по шаблону. Нічого не сталося ні в житті моїм ні в переживанні, що варто було б записати в щоденник.

Сьогодні в моїй сім'ї два імениника. Валі сповнилось чотири роки, а Ніні один рік. Відзначити цю знаменну дату не вдалося. Як на гріх не дістав жодної бутылки горілки. В кооперативи вона не поступає. Я думав що цю знаменну дату в цьому році відзначу дома на Полтавщині, та не сталось, так як жадалось. Правда хоч пообідали добре. Заказав дружині приготувати смачну страву з м'яса. В других людей правда така страва являється щоденним блюдом, а для мене рідкість, як борщ м'ясний, картошка жарена з м'ясом, холодець. Сьогодні сповнилось і місяць війни. Але результатів не знаю. Не вдається слухати радіо.

23 липня

Був сьогодні в Понорниці і дізнався про результати місячної війни з Германією. Казалось би що результати ці говорять що війна іде на користь СРСР. Ось місячні дані: Убитих, ранених і пропавших без вісті німців 1 млн чоловік руських 650 тисяч, збитих німецьких самолётів 6 тисяч, руських 4 тисячі, німецьких танків 6 тисяч, руських 5 тисяч, орудій німецьких 8 тисяч, руських 4 тисячі. Якщо такі темпи потірі германських військ будуть і далі, то війна не протягнеться більше 8 – 10 місяців і закінчиться на користь СРСР. Скучно і нудно сидіти дома без роботи. Та ще в такий період, коли всі колгоспники ударно працюють на полях. Думаю вже й я ходити на роботу.

25 липня

Чудовий сьогодні випав день. Такий теплий та сонячний. Ранок мені завжди напрочуд мені кається чарівничим. Сьогодні я встав рано. Напала було безсонниця і надоіло мені м'яти боки, я й устав. Було щось біля 8 годин, як я вирушив на роботу в ліс гребти сіно в 2^а бригаді. Веселіше і скоріше проходить час у гурті. В обідній перерив заскочив на пошту і взяв газетку «більшовик» так уже я люблю читати про хід воєнних дій. Колгоспники попросили, щоб почитав їм також газету. Читав сводку інформбюро про воєнні дії. Найбільше всіх вражає нелюдське катування німцями радянських громадян, особливо службовців, а найбільше комуністів.

**** Машинно-тракторна станція – державне підприємство, що забезпечувало колгоспи сільськогосподарською технікою, здійснюючи її обслуговування та ремонт, що збільшувало залежність колгоспів від держави.

28 липня

Сьогодні прийшло відношення з Понорниці про те щоб усі службовці виходили на роботу в колгосп. Все це пов'язано з нестачею робочої сили в колгоспі.

З приводу цього вечером сьогодні відбулася нарада в сільраді де й стояло питання про прикріплення службовців до бригад. Мене прикріпили до другої бригади к-пу «Веселий гай». Багато з колгоспників, звичайно я вважаю з малосвідомих, толкують, що ось побачимо як білоручки будуть працювати. Вони думають що люди родяться одні для розумової, а другі для фізичної роботи. Я ніякої роботи не боюся. Сьогодні я працівник культурного фронту, а завтра, якщо треба буде візьмусь за ручку плуга і разом з колгоспником буду пахати землю.

30 липня

Не можу обминути такого факту, як схоплення винищувальним батальйоном кілька днів тому дезертира. Сьогодні піймали ще одного. Якщо одна Авдіївка піймала двох дезертирів, то питається скільки ж їх усіх є? Правда це люди з тим душею. Перший з них крупний бандит, а другий аферист. Але це й говорить за те, що великий процент селянства ще не усвідомив становища речей. Ряд колгоспників, правда є робітники і службовці, які не доволні політикою радвлди і компартії, які в першій схватці з ворогом перейдуть на його сторону. Можливо що радянський уряд допустить і ряд помилок в своїй політиці. Переважна більшість селянства вважає своїм ідеалом – це забезпечення його предметами широкого вжитку: мануфактура, обув, цукор та інше. Ряд селян, ідучи на фронт по мобілізації заявляли що з них вояк хай не очікують.

Але ж вдарити уряду в своїй політиці на зміну ідеології таких селян будівництвом легкої промисловості – це значить ще бути залежним від буржуазних країн. І уряд порішив піти по незручному шляху, можливо і враховуючи на невдоволення деякої верстви населення, почала будуватись важка індустрія. Багато обвинувачують радянський уряд в недостатках. Це невірно головним чиновником в цьому являється царська Росія, яка залишила в спадщину не культурну технічно нерозвинену, відсталу і залежну Росію.

СЕРПЕНЬ

1 серпня

Кілька слов щодо щоденника. З 20 липня і по 10 серпня був чорновик щоденника (один зошит), який потірявся, а тому прийшлося установлювати з пам'яті аж у жовтні місяці. Можливо що із за цього не буде ідеальної точності. Сьогодні був у Понорниці в РВНО де відбулася нарада директорів шкіл, де був присутнім і я, як посторонній правда. Нічого особливого не прийшло за сьогоднішній день. Від робітників РВНО дізнався, що там є думка призначити мене директором Авдіївської школи. За це і секретар райкому партії т. Іващенко.

3 серпня

Сьогодні Макій привіз з Чернігова по моему заказу 20 спиць, втулку до переднього колеса та інші частини до велосипеда. Завтра складу.

Якось перед вечером над Авдіївкою появилсь самолёт, який прокружлявши пішов на посадку. Сів у люпині. Народу того збіглося – сила. А до цього через годину прийшов увесь винищувальний батальйон, який проводив заняття десь у лісах. Я також зацікавився не так самолётом, як причиною, що визвала його посадку і пішов побачити. Оказалося, що загорілося масло в моторі, вода витекла і все це грозило гибелі самолёта.

4 серпня

Утром мене позвали діжурити до самолёта. Годин у 8м я вже був біля нього. Та тільки не сподобалося мені це діжурство. Навіть не спромоглася сільрада вислати мені зміну. Так простояв я до 10 годин вечора. А до цього всього випала погана по-

года. Дощ проливник ішов кілька разів протягом дня. Я ховався під стогом сіна, що був за 10 метрів від самолёта, або під розмашистими крилами самолёта. Цілий день проходили до самолёта старі баби і похитуючи головами дивувалися такому по їхньому чудовищу. Одна бабка навіть хрестилася.

5 серпня

Порішив сьогодні скласти велосипеда. Необхідно перебрати всі спиці в передньому колесі. Для цього я й пішов у АРМ*****, до Оріховича. За заявою Оріховича, треба зробити 8 нових ніпельків. Він і пообіцяв їх мені зробити. Навіть сказав що завтра будуть готові. Вставивши кілька спиць я було зібрався додому. Але ось набігла грізна туча і почав іти проливний дощ з безперестанним перекатом грому. Вода кругом стола сплошним слоєм. Після дощу, ідучи додому, зайшов у сільраду, де мені сказали, що визиває военкомат. Я до телефона і подзвонив. Звідти мені приказали, щоб я завтра явився в военкомат для відправлення в часть. Договорився що вперед я приїду за документами, а потім з Авдіївки виїду на Новгород-Сіверський.

6 серпня

І так я сьогодні раненько прибув знову в военкомат. Оказується, що мене думають направити кудись на будівництво шосейної дороги норміровщиком десь під Москвою. Я їм показав документ, що я норміровщик по будівнанні воєнних об'єктів огньових точок. Щось комісар там порадився з своїми робітниками і потім повідомив мене, що можу поки іти додому. Не без радості сів я на велосипеда і поїхав на Авдіївку, взявши дві чвертки горілки в сільмазі.

Дома мене приготувались виправляти. Все те що приготували їсти разом і в дорозі тут же кинчили. Перед вечором узяв чвертку в карман і пішов в Шабалтасовку до Оріховича. Однак спиці не були готові. Не було міді для ніпельків. Чвертку випили.

7 серпня

Самолёт іще сидить. Дали телеграму в Москву про допомогу. Але не слуху ні духу. Зараз іде посилене готування до зустрічі ворога. Кругом риють окопи, якщо вони що допоможуть. Кілька днів тому направили з Авдіївки першу партію робочих, що того плачу було. Говорять що окопи риють проти танків.

Сьогодні сходить знову до Оріховича і забрав спиці. Вечером приступив до складання велосипеда, але скласти не ввів. Повечеріло. Пізно ввечері слухав радіо останні ізвєстія з Москви. Нічого потішного Червона Армія відступає, здаючи міста за містами. До чого все це приведе. Уже й віра в непереможність Червоної Армії розвіюється, хоч як її гониш з голови. Один жах бере, якщо це буде так.

8 серпня

Нарешті тільки сьогодні вдалося скласти велосипеда. Після довгого перерива в їзді показалося приємно покататися на велосипеді.

Після обіду над Авдїєвкою появилася самолёт. Прилетів з Москви на допомогу сидівшому тут кілька днів самолёту. І цей також зробив посадку на люпині. Знову народу збіглося не менше чим до першого.

Що було надзвичайно для Авдіївки, це те що читали сьогоднішній номер газети «Правда». А з газетами тут справа неважна. «Більшовик» доходить до Авдіївки на 6-7 день. В місцевій газеті мало що цікавого друкують, а повідомлення інформбюро зовсім не друкують.

10 серпня

Сьогодні вже і я вийшов на роботу в колгосп. Працював у другій бригаді на скирдуванні сіна. На роботу їздив велосипедом.

Після двох днів ремонту самолёту нарешті сьогодні вже було відремонтовано. Ідучи з обіду на роботу самолёт приготувався до польоту. Перш за все чим поки-

***** Авдіївська ремонтна майстерня.

нути Авдіївку самолёт катав голову «Веселого Гаю». На повороті видно було як самолёт зробив крен на бік, а голова від переляку примушений був захватися в кабінку самолёта.

Вечером розболілася голова. Думав, що зляжу в ліжку, до того було погане почування.

11 серпня

Сьогодні телефоною мене визвано в район в РВНО. Прибувши туди мені дали анкету для заповнення на директорів шкіл. Думають призначити мене директором Авдіївської середньої школи. Який мотив? Директори середніх шкіл повинні мати вищу освіту, а теперішній директор школи Макій має лише середню освіту. З приводу цього була розмова з завідувачем РВНО т. Брагінським.

Прийшлося погодитися стати директором. Потім була бесіда між Макієм і Брагінським. Макія переводять у Вербу директором неповної середньої школи. В столовій мав розмову з робітником воєнкомата Гончаровим, який сказав, що в армію мене візьмуть.

12 серпня

Ще вчора вечером заступив до діжурства в сільраді. Хоч це і не моя функція, а функція батальйонців, але треба допомагати в военний час. Цілу ніч не спав. Протягом ночі ішла мобілізація населення на копання окопів біля Бахмача.

Не подобається мені, що ноччю безпокоять людей. Про це й днём було відомо, скільки треба було взяти людей на окопи. На окопи послано щось більше 250 чоловік з Авдіївки не менше зібралось випровожати. Кожен думав чи прийдеться побачити сина, дочку, сестру чи брата. На окопи німці кинуть бомбу і тоді згадує як звали.

Робота в полі зовсім припинилася. Кожен ходить розчарований і руки ні до чого не беруться.

13 серпня

Сьогодні мені був наряд на роботу до жнивarki лобогрійки, був за погонича. Та не вдалося добре лоба нагріти. Разів чотири обійшли гоні, а потім як почалася поломка за поломкою, то тільки й знай, що справляй. То косогон поламається, то шестерня прийде в негодність. До вечора так і не покосили. В чому ж причина поломки? Через безвідповідальне відношення до розбивки участка бригадам. Вийшло так що гоняйся не вздовж засіяного, а впоперек, то жнивarka собі місця не находила, так скакала по гонах, а це впливало на її справність. Болтики гайочки відходили що приводило до зносу частин. Рішали в колгоспі косити косами, то скоріше буде.

15 серпня

Учора був я біля комбайна. Один раз удалось об'їхати гоні. З обіду пішов дощ, який ішов майже до вечора.

Сьогодні їздив у Понорницю в паспортний стіл. Одержав паспорт на 5 років. 5 років! Тільки подумати в настоящий момент. Зараз один місяць багато значить. Навіть один день може внести в історію значну подію. Заїхав в РВНО. Получив відношенку до Макія, щоб він мені здав школу і їхав приймати Вербенську школу. Та я бачу, що Макій не має охоти їхати в Вербу. А тут передати мені школу, значило низько себе почувати перед населенням, а особливо перед учнями школи. Та й я не маю особливої охоти приймати школи.

16 серпня

Сьогодні також їздив у Понорницю їздив і Макій. Макію вже категорично предложено їхати прийняти Вербенську школу. Сказав що завтра буде здавати мені, а післязавтраго поїде приймати Вербенську школу. Сьогодні в приватній бесіді з одним з робітників МТС я дізнався, що з перших днів війни командуючий Білоруським во-

енного округу Павлов перейшов на сторону німців*****. Він так організути зумів, що на третій день війни в Мінську появилися німецькі танки. Командуючий Київським воєнним округом Кірпонос***** також перейшов до німців, ну і ряд інших генералів.

НЕДІЛЯ 17 серпня

Учора Макій говорив, що сьогодні передасть мені школу, але рішив уперед з'їздити в Понорницю в РВНО, очевидно в райпартком, щоб залишитися в Авдіївці. Я також їздив у Понорницю на базар, щоб що купити. По дорозі зустрів Макія. Велосипед відказав йому щось з ним не везе. Не він його, а він її катає. Не держуть повітря камери.

Не потішні вісті приносить радіо, хоч рідко коли його тепер і слухаєш. В кого були прийомники в селі, то забрали в Понорницю. Чому? Чому не дозволяють слухати радіо. В цьому безумовно одна причина. Німецьке радіо, очевидно, на українській, білоруській і російській мові дають сводки воєнних дій, звертаються до населення з відозвами. А хто має свій прийомник, то йому не заборониш слухати різні станції, а хоч і заборониш, то не перевіриш.

Але й московське радіо погані приносить вісті. Німці вже давно зайняли Смоленськ, Житомир і підійшли недалеко до Одеси, Ленінграда, Дніпропетровська. Сводки говорять одно – по всьому фронту від Льодовитого океана до Чорного моря ідуть жорстокі бої. Кіровоград, Первомайськ впали. Причини такої крупної поразки беруть свої корені з командування армією. А якщо командування зрадило то і рядові не охоче будуть воювати.

18 серпня

Сьогодні я прийняв школу. Без охоти Макій здавав. Та й я приймав не з особливою охоти. Коли б ще був період мирного часу, а тож воєнний період, чомусь не впевнений в завтрашній день. Уже не впевнений в тому що наступи німців припиняться.

Сюда в окремі дні доносяться глухі розриви авіабомб, очевидно німці бомблять залізницю. В МТС і колгоспних є розпорядження про евакуацію тракторів і худоби. До чого може привести ця евакуація? Ну вивезуть трактори, виженуть худобу. А чим же обробляти землю? Правда це від нас не залежить, це розпорядження урядове і на що воно розраховане.

19 серпня

На все життя пам'ятним залишиться сьогоднішній день. Щось навівало страхітливе. Нігде ніщо не робилося. Всі були на селі. В чому ж причина цьому? Евакуація МТС.

В МТС прийшло розпорядження евакуюватися в Саратовську область. Так от поспішність в цьому привела до буквальної паніки. Трактори знімали від молотарок. Колгоспники в паніці кидали роботу і йшли додому. Після обіду трактори почали збиратися в селі. Яка недогадливість керівників МТС. Трактори збились всі в кучу. При бомбардуванні можна їх вивести навечно з строю. Так вечером годин у 8-9 трактори при гуркоту, що наповнював усе село вирушили на Новгород-Сіверськ. За собою вони тягли комбайни, тракторні будки і площадки та інший реманент. Вся ця процесія простяглася на кілька кілометрів.

Днем я був у Понорниці. Хотів одержати гроші. Гроші думають дати тим хто думав евакуюватися. Я виніс також виїхати додому на Полтавщину. Днем гроші одержати не вдалося, то я поїхав вечером, тому, що гроші по телефону дізнався що зав РВНО получив. Але його я вечером не знайшов і з тим поїхав додому. Їдучи в Понорницю і назад на півночі наблюдав великих блискавок. Багато в Авдіївці говорили, що то арт.канонада. Але ж де звук? При такій встишці було б чути звук.

***** Мається на увазі Павлов Дмитро Григорович, генерал армії, з 21 червня 1941 р. командуючий військами Західного фронту. Після розгрому значної кількості військ у Білостоксько-Мінському «котлі» 30 червня 1941 р. відсторонений від командування, 4 липня арештований, 22 липня 1941 р. розстріляний. Посмертно реабілітований у 1957 р.

***** Кірпонос Михайло Петрович, генерал-полковник, 22 червня 1941 р. очолив створений на базі Київського особого воєнного округу Південно-Західний фронт. Загинув під час Київської операції 20 вересня 1941 р.

20 серпня

Нарешті вдалося одержати гроші за 10 днів. Гроші виключно дають тим хто думає виїзжати. Їдучи додому по шляху невинно йшли підводи з біженцями. Ідуть з Білорусії. Уже ідуть навіть з Холменського району і інших сусідніх районів. Куди вони ідуть? Що їх очікує в далекій дорозі.

Яке нещастя їх спіткало. Що їх гонить? Страх, що принесла війна. Кожний хоче жити, ніхто не хоче вмирати, хоч інколи і говорить що надійшло життя. Ось проїджає підвода з 4^{ма} дітьми. Бідна дівчора. Чи знаєте, що з вами буде? Якщо останетесь живі багато буде чого споминати. А зрідка гуркає десь далеко. Авдіївські колгоспники сьогодні гнали скот.

21 серпня

Якийсь пригнічений настрій. Почуваєш себе наче розбитим. Ні до чого руки не хочуть братися. До всього оточуючого відносяш безпристрасно. Радіо приносить не-потішні вісті Червона армія відступає. Чому такий пісмістичний настрій? Основне це страх за життя себе і сім'ї перед першими германськими солдатами. Радіо, газети говорять, що німці чудовищно знущаються з населення, а особливо з радянських службовців.

Я є службовець вчитель. Виходить що є чого побоюватись. Але інколи проскочить іскорка надії, іскорка віри в те що а можливо до вчителів вони краще відносяться. Краще бути оце в армії чим тут сидіти й тремтіти перед страхом смерті. Тільки від'їхати з відступаючими частинами.

22 серпня

Бачу що справа не гаразд. Серед паніки і смілчак починає озиратися назад. Так було і сьогодні. Я остаточно порішив виїзжати на свою батьківщину до матері. Знаю що школи не будуть скоро робити, поскільки не легко придбати підручники і програми. А до того давно і був дома, а як на те дають коня і воза з колгоспу.

Раненько рішив заколоти свинку. Хоч і жаль, бо ще не вгодована, але ждати не приходиться. Всякий літературний гамуз непотрібний для мене став. Так щось біля 11 години, коли трохи впоравшись вирішив з'їздити в Понорницю, щоб узяти дозвіл на евакуацію, тому що вчора вже з Авдіївки почали евакуїруватися. Виїхали Рибалкі і Т. Чепурна (жінка). Доїхавши велосипедом до сільради мені там сказали, що дзвонив Макій і переказував щоб готовились до евакуації. Я хутчіше додому. Дома піднялася метушня. Всі плачуть. А старий також думав виїзжати теж на Полтавщину. Він чуть живий ходить. А роботи ще! Ой – ой – йой! Йому також треба заколоти кабанчика. Поїхав до голови колгоспу щоб приготував коней. Всього насобирилося виїзжати 4 сім'ї, ще приєднувалися Параска і Євген. Давали три підводи. Чуть впоравшись поїхав у Понорницю, щоб взяти дозвіл на виїзд собі. Але й не приступ. Хай їде жінка, а я повинен сидіти на місці (?) Сказали мені. Безумовно суперечити не приходиться. Це ще добре, що до цього часу я залишався дома. Адже я воєннотрапований в цей час сам собою не розпоряджаюсь.

23 серпня

Все зв'язане в вузли, зложено в чемодани. Оставалося лише одне – погрузитися на підводи і їхати. Але не так легко виїхати. Каті, сестри Дуні, немає десь в окопах і от-от мусить бути. Старий також сьогодні заколов кабанчика, зовсім непідгодованого. Та за це тепер жалкувати не приходиться.

Учорашній день і сьогодні навіть мені приходилося плакати. Гляну на своїх дочок Валю і Ніну, які ж нічого не знають про лихо, сміються, а Валя по прежнему шебече, що поїдемо до баби полтавки. Після цього самі сльози навертаються. А тут ще залишайся один. Хоч і не хочеш, то заплачеш. Всі рідні виїзжають. А де я притулюся? Що їсти зготовить? Та приходиться миритись з усім і про той шлях далекий та й невідомий до чого він може привести судьбу людей, що ринулись по ньому. З обіду у голову увійшла тверезість. Виникло вагання їхати чи не їхати. Чомусь більше переваги на те, щоб не їхати. І при такій думці становиться веселіше бадьоріше. К

вечеру прийшла й Катя додому. Порішили не їхати. Я спробував ще раз з'їздити в Понорницю, щоб дозволили мені виїхати, або ж тільки сім'ю вивезти. Але не приступ ні в райвоенкоматі ні в райвоенкомі. Перед вечером відправляла Авдіївка людей на окопи до Десни. А вже пізно ввечері вся Авдіївка була поставлена на ноги.

Деся на захід чи південно-захід здригнули землю взриви авіабомб, а через 15 хвилин самолёт кинув ракету на парашуті, які на півгодини освітили так, що хоч голки збирай на 15-20 км в радіусі. На півдні далеко заслонило горизонт. Горів очевидно Бахмач. Не даром з обіду там гуркало.

24 серпня

Як виянилось учоращні вечірні взриви бомоб були від Авдіївки на 8-9 км. Були кинуті на якийсь огник де дньом був табір скотогонів.

Ці зриви так налякали, що багатьох заставило подумати над тим, щоб вирити бомбосховище. Ми так хотіли ноччю копати, а потім облишили. Думаємо що вже переночуємо, а потім і викопаєм.

Чуть тільки встали і поснідали, а я вже з своїми речами перейшов на квартиру до старого, почали копати бомбосховище. До обіду було готове. Розчитали на 10 чоловік сидячих. Правда себе воно не оправдало по названні. Люба бомба упавши проб'є його, але від пуль і ручних гранат сховатися можна.

Був і сьогодні в Понорниці. Нічого нового. Гомель зданий. Чомусь в район приїзжав секретар обкому КП(б)У***** Федоров*****.

25 серпня

Після такої біганини, волокити і паніки, наче все набирає нормального обліку. Менше евакуїруючих, скот вигнали, та й привикли до такого положення. Знову починаються думки про школу. Чи буде вона існувати. Чи хватить учнів і чи будуть вони ходити в старші класи, не дивлячись на безплатність освіти. Вже ряд учнів приходять до школи, щоб отримати дані їм роботи на літо.

Однак вечером знову тривога. Був я біля сільради, як голова с/р***** Костюченко об'явила що вскорості ожидаються тут танки. Я скоріше тоді побіг додому, щоб хоч паніки там не піднялось. Може ще прийдеться виступити. Але байдуже. А все ж таки ноччю прийшлося чергувати по Шаболтасівському шляху в 4^х. Пізно вечером наблюдали в різних сторонах гарнізонту спалахували бомби. Годин у 12 полягали в сіно спати.

В данной публикации впервые обнаружено начало дневника сельского учителя с. Авдеевки Черниговской области Браженко Д.З. времен Второй мировой войны. В предисловии подчеркивается актуальность и историческая ценность источника, анализируются его основные характеристики.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, сельский учитель, история повседневности.

The article first brings into the light the beginning of a rural teacher's diary of the village Avdiivka Chernigiv region Brazhenko D. Z. World War II period. In the introductory part emphasizes the topicality and historical value of the source, its main descriptions are researched.

Key words: diary, German occupation, rural teacher, everyday life history.

***** Комуністична партія (більшовиків) України.

***** Федоров Олексій Федорович — генерал-майор (1943 р.), двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1943 рр.), в роки Великої Вітчизняної війни командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, перший секретар Чернігівського і Волинського підпільних обкомів КП(б)У.

***** сільради.

Анна Морозова

«... ЧТОБ ОБЩЕСТВО СИЕ МОГЛО УЗНАТЬ ВСЕХ ТАКОВЫХ ТРУДОЛЮБИВЫХ МУЖЕЙ...»

**(спроба розповсюдження діяльності Вільного
економічного товариства у Чернігівській губернії)**

У публікації запроваджуються до наукового обігу відомості 1804 року про дворян Чернігівської губернії, які займалися покращенням землеробства та садівництва, мали фабрики, зібрані для Імператорського Вільного економічного товариства.

1765 року відомі діячі Росії (граф Воронцов, князь Григорій Орлов, граф Чернишов тощо) направили лист до імператриці Катерини II, в якому писали: «Всемиловейшая, державнейшая, великая – мудрая императрица и самодержица Всероссийская, всемиловейшая государыня! Царствование Вашего императорского величества есть план тот для отечества, в который блаженство наит видимо совершается. При неутомленном Вашего величества труда и попечении о делах, целость и благополучие империи составляющих, видимо, столь много покровительство Ваше действует к наукам и художествам; а сим ободряются в подданных Ваших сердца любителей к обучению самих себя и к просвещению других. Взвизрая на сие, мы всеподданнейше соединимся добровольным согласием установит между нами собрание, в котором вознамеримся общим трудом стараться о исправлении земледелия и домостройства. Ревность наша и усердие сколь ни велики, но когда подкреплены не будут покровительством монаршим, то и труд наш будет без претворения. Члены Вольного экономического общества». У відповіді від 31 жовтня 1765 р. імператриця не лише пообіцяла постійне покровительство, але й виділила кошти для найняття будинку, в якому мали проходити зібрання та зберігатися бібліотека товариства. Саме дата цього листа вважається початком діяльності найстарішої у світі науково-громадської організації.

Основні напрями діяльності товариства – землеробство та домобудівництво (чи економія) – були відображені в самій його назві й свідчили про те, що товариство передусім передбачало займатися питаннями, пов'язаними із землею в усіх значеннях цього слова. У першому статуті організації зазначалося: «Делать и сообщать опыты по всем частям народного хозяйства от земледелия, звериных и рыбных промыслов до горных дел и мануфактур, а также давать собственные сочинения по разным частям приватной и государственной экономии; делать извлечения из иностранных писаний..., представлять новые изобретения по механике и деревенской архитектуре...»[1].

Товариство мало на меті й вивчення становища російського землеробства та умов господарської діяльності країни, розповсюдження корисних для сільського господарства відомостей. У статуті зазначалося: «Нет удобнейшего средства к приращению во всяком государстве народного благосостояния, как стараться приводить экономию в лучшее состояние, показывая надлежащие способы, каким образом натуральные произращения с вящею пользою употребляемы и прежние недостатки поправляемы

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області.

быть могут». У 1790 р. товариство розробило програму місцевих досліджень «Начертание ко всегдашней задаче и награждению тех сочинений, кои хозяйственные описания частных российских наместничеств сообщать ему будут».

У вирішенні питань загального характеру, що вимагають економічних розрахунків та узагальнення значного матеріалу, товариство покладалося на великих землевласників. Втім, нерідко завдання, особливо принципові для російського землеробства, залишалися не вирішеними або запропоновані рішення визнавалися незадовільними. У такому разі завдання повторювалося з року в рік. Так, упродовж багатьох років, майже з самого початку функціонування товариства, обговорювалося питання про переваги багатопільного господарювання перед традиційним трипільним.

Навряд чи слід визнати вдалими й спроби систематичного вивчення земель Російської імперії, що неодноразово робилися товариством. Проект цей не досяг своєї основної мети (з'ясувати потреби землеробських господарств і дати конкретні рекомендації щодо поліпшення оброблюваних земель), але значною мірою стимулював розвиток ґрунтознавства в Росії. Перший крок на шляху здійснення цього масштабного проекту був зроблений ще до створення товариства: у першому випуску «Трудов Вольного экономического общества» було оприлюднене «Описание свойства и доброты земель в Ингерманландии...», підготовлене бароном Вульфом [2]. У тому ж році членом товариства Т. Ф. Клингштетом була складена анкета з 65 питань, адресована до губернаторів, економічних директорів (керівників великих земельних володінь, у тому числі приватних) і приватних осіб [3]. Програма передбачала загальний опис територій губерній, характеристику корисних копалин краю, економічну етнографію, відомості про міський та сільський економічний побут і торгівлю. Низка питань, зокрема, торкалася стану ґрунтів і сприятливих умов для розведення тих або інших культур. На жаль, ця програма, як і значна частина довгострокових проектів товариства, не була реалізована повною мірою. Губернатори і економ-директори відповідали неохоче і недостатньо детально, а приватні особи не завжди мали можливість навіть дізнатися про запити товариства. Лише після того, як у 1801 р. Олександр I видав указ на ім'я губернаторів, що вимагав виконання завдань товариства, до 1813 р. було отримано тільки 12 економічних описів губерній, більшість з яких були занадто короткими. Зокрема, це описи Ярославської, Московської, Астраханської, Кавказької, Волинської, Пермської, Курляндської, Тульської та окремих частин Костромської й Чернігівської губерній [4].

Товариство постійно намагалося долучати до діяльності землевласників з усіх кутків Російської імперії. 6 лютого 1804 р. президент товариства А. Марков звернувся до чернігівського губернатора барона І. Френсдорфа з проханням повідомити про дворян, які «упражняются по склонности своей в опытах, относящихся к удобернию земледелия и садоводства, имеют фабрики ив прочем стараются о улучшении чего-либо относящегося к хозяйству» [5]. Відповідні приписи про надання відомостей були надіслані повітовим предводителям дворянства. Загалом відповіді з повітів надійшли протягом березня – червня 1804 р., але окремі маршали дворянства надали відомості лише після нагадування (так, наприклад, маршал Новгород-Сіверського повіту надіслав відповідь лише 26 жовтня). Наявне листування свідчить, що, вірогідніше, губернатор залишався незадоволеним окремими відповідями, й на адресу маршалів дворянства слалися нові приписи. Але звітні продовжували надходити негативні або доволі незмістовні відповіді. Так, маршал Мглинського повіту Рославець 4 червня 1804 р. відповів, що «господ дворян, кои бы отлично имели какое упражнение в земледелии и садоводстве, не имеетя, но все господа дворяне имеют обыкновенное упражнение в хозяйстве хлебопашеством и произведением винокурения» [6], маршал Ніжинського повіту Жураковський 3 червня 1804 р. зазначив, що, «господ дворян, кои упражняются в опытах, относящихся к удобернию земледелия и садоводства и в прочем стараются о улучшении чего-либо относящегося к хозяйству, не имеетя, а в рассуждении земледелия стараются все вообще как дворяне, так и жители удо-

бривать земли навозом, садоводство же также все вообще дворяне и жители заводят, не в больших частях, насаждением дичек и прищепыванием» [7]. Рапорт маршала Новгород-Сіверського повіту Григоровського від 28 травня 1804 р. не задовольнила губернатора, але й відповідь від 26 жовтня свідчила про те, що «...здешний повет пахотною землею и садоводством не изобилует, то и упражняющихся кого-либо из господ дворян в опытах к удобрению земледелия и садоводства оказавших себя или оказывающих, не приметно, а упражняются господа дворяне здешнего повеата больше в винокурении и о улучшении оного, также и оборота промысла такова стараются, фабрик же каковых либо в здешнем повеате нет, кроме известковых заводов, о чем Вашему превосходительству почтеннейшее рапортую» [8].

Маршал Остерського повіту в рапорті від 18 березня 1804 р. повідомив про отримання припису губернатора та розсилку повідомлень дворянам для представлення ними відомостей і бажання брати участь у діяльності товариства [9], але остаточні дані до канцелярії губернатора так і не надійшли. Також не було отримано відповіді від маршала дворянства Суразького повіту, хоча, судячи з листування, відповідні листи з пропозиціями взяти участь у діяльності товариства були надіслані дворянам повіту [10].

28 травня 1804 р. маршал Сосницького повіту повідомляв губернатора про те, що жодної відповіді від поміщиків не надійшло. Одночасно він повідомив про власні спостереження щодо ведення господарства поміщиками повіту (док. № 6), а 10 червня, ймовірно, на зауваження губернатора, надіслав прізвища поміщиків, які займалися розвитком окремих галузей сільського господарства (док. № 7).

Серед кореспонденції є лист від приватної особи – поміщика Кролевецького повіту Лихошерстова, який пропонував власні шляхи покращення господарювання на поміщицьких та селянських землях, виходячи з багаторічного власного досвіду та спостережень (док. № 4).

Історія діяльності Вільного економічного товариства дуже показова для історії розвитку громадських організацій в Росії в цілому. Зігравши, поза сумнівом, значну роль у розвитку сільськогосподарської науки і теоретичної економіки, товариство так і не досягло тієї практичної мети, заради реалізації якої воно і було створено. Мета ця була сформульована ще в 1805 р.: «Найти и определить практический способ земледелия и сельского домоводства в помещичьих хлебопашественных владениях в России, которым бы навсегда как помещик, так и каждый его крестьянин, постепенно всякий год могли улучшать свое хозяйство и умножать свои доходы, по мере разных местных выгод и обстоятельств, какие наиболее в России встречаются. Само по себе разумеется, что умозрительные предложения здесь неуместны и что ничего представлять не должно противно существующим законам; а нужно, чтобы, имея в виду народные способности и обычаи, долговременные опыты и несомнительные примеры, в нашем отечестве показанные, как распоряжение земли и сельских работ, так и хозяйственные по всем производствам расчеты со всею точностью и истиною были представлены» [11]. Задовільної відповіді на це завдання отримано не було. Але запропоновані документи мають практичне значення для подальшої розробки питань історії розвитку економіки та підприємництва в Чернігівській губернії.

Археографічне опрацювання документів проведено згідно з Правилами видання історичних документів. Документи подані мовою оригіналів (російською) й розміщені за абеткою повітів Чернігівської губернії. Текст документів подано за сучасними правилами правопису зі збереженням стилістичних і мовних особливостей оригіналу. Помилки та описки, які зустрічались у текстах, виправлені без застереження. Як правило, тексти подані повністю. В окремих випадках зроблені купюри, якщо текст не стосується теми, що позначається трикрапкою (...).

1. Уставы Императорского Вольного Экономического Общества и высочайшие рескрипты, ему данные. – СПб., 1899.

2. Труды Императорского Вольного экономического общества. 1765. – Ч. 1. – С. 88 – 100.
3. Там само. – С. 176 – 193.
4. Ярославская губерния в начале XIX века: Материалы историко-статистических описаний / Гос. архив Яросл. обл.; ред.-сост. Я. Е. Смирнов. – Ярославль, 2008. – С. 26 – 27.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 1.
6. Там само, арк. 33 – 33 зв.
7. Там само, арк. 31.
8. Там само, арк. 39.
9. Там само, арк. 7.
10. Там само, арк. 10, 11.
11. Ходнев А. И. История Императорского Вольного экономического общества с 1765 по 1865 год. – СПб., 1865. – С. 407.

Відомості про дворян Чернігівської губернії, які займаються покращенням землеробства та садівництва, мають фабрики

№ 1

Борзенського повіту

18 червня 1804 р.

1. Флота капитан 1 ранга и кавалер Андрей Яковлевич Башуцкий, в м. Новых Млинах жительствующий, что по невыгодному местоположению, опытов, к удобрению земледелия и садоводства относящихся, не имеет, исключая одно винокурение, которое обыкновенным порядком в небольшом количестве производится.

2. Подкоморий Борзенского повета коллежский ассессор Иван Карпович Забела, в м. Ивановгороде жительствующий, что упражнения его самым обыкновенным образом состоят во вспахивании земли и засеве оной, производстве винокурения, выделывании табаку и в размножении садов, пчел и заводов как лошадиного, так и рогатого скота.

3. Борзенского повета земский судья Иван Петрович Забела, в г. Борзне жительствующий, что во владении его состоит земледелие в хлебопашестве, выделывании табаку, произведении садов и необходимой огородины, что всё производится самым обыкновенным порядком.

4. Коллежский ассессор Михайло Васильевич Чеснок, в сл. Чесноковке жительствующий, что упражнения его состоят самым обыкновенным образом во вспахивании земли и засеве оной, в произведении винокурения и размножении лошадиного завода.

5. Майор Александр Алексеевич Виридарский, в с. Оленовке жительствующий, что во владении его земледелие состоит в хлебопашестве, небольшом количестве табачной плантации и необходимой сельской огородине, и всё то производится самым обыкновенным образом известным каждому поселянину.

6. Капитан Василий Григорьевич Скерлет, в г. Борзне жительствующий, что земледелие во владении его состоит в хлебопашестве, в выделывании небольшого количества табаку и сельской необходимой огородины, что все производится самым обыкновенным образом.

7. Поручик Степан Васильевич Куликовский, Борзенского повета в хуторе при с. Фастовцах жительствующий, что имеет он упражнение в одном хлебопашестве самым обыкновенным образом, каждому поселянину известным».

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 38 – 38 зв. Рукопис, оригінал.

№ 2
Конопського повіту

21 березня 1804 р.

№	Звание господ дворян и где пребывание имеют	В каких частях хозяйства упражняются
В м. Батурин		
1	Его сиятельство граф Андрей Кириллович Разумовский	В фабриках суконной и белых свечей восковых довольно опыте земледелия и садоводства, также в заводах винокуренных, лошадиных, овечьих и другого скота
2	Коллежский ассессор Данило Яковлевич Смеловский	В опытах земледелия, садоводства и винокуренных заводов
В г. Коноп		
3	Коллежский советник и кавалер Андрей Данилов Кандиба	
4	Коллежский ассессор Петр Данилович Кандиба	
5	Повестовый хорунжий Иван Данилович Мартишко	
6	Бунчуковый товарищ Алексей Федорович Костенецкий	
В с. Выровка		
7	Надворный советник Иван Самойлович Халкидонский	
В с. Гиравка		
8	Майор Андрей Карлович Брунов	
В с. Кошары		
9	Майор и кавалер Иван Андреевич Францев	
В с. Рябухи		
10	Майор Григорий Иванович Милицкий	
В м. Бахмач		
11	Капитан Андрей Васильев сын Покотило	
12	Поручик Степан Васильев сын Кулаковский	
В с. Григоровка		
13	Майор Михайло Яковлевич Скоропадский	
14	Гвардии прапорщик Петр Яковлев сын Скоропадский	

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 9 – 9 зв. Рукопис, оригінал.

№ 3
Кролевецького повіту

20 травня 1804 р.

Объяснение кто из господ дворян Кролевецкого повета упражняется по склонности своей в опытах хозяйственных произведений:

Его превосходительство господин генерал-майор Иван Тимофеевич Балабин – в земледелии и садоводстве. Имеет пребывание Кролевецкого повета в с. Былки; господин майор Моисей Демьянович Голуховский в земледелии. Имеет пребывание Кролевецкого повета в д. Майоровка; господин коллежский ассессор Василь Степанович Лихошерстов в земледелии. Имеет пребывание Кролевецкого повета в з. г. Коропе.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 16. Рукопис, оригінал.

В полученном мною истекшего апреля 25-го дня оповещении от господина маршала повета Крелевецкого Ивана Семеновича Забелы предписано по требованию Его превосходительства господина малороссийского гражданского губернатора и кавалера барона Ивана Васильевича Френздорфа на запрос Императорского вольного экономического общества какие дворяне в вверенной ему губернии в опытах упражняющиеся в удобрении земледелия и садоводства для хозяйских своих видов и проистекающих отличений, ко уведомлению сего вольного экономического общества к приглашению по сему предмету в соучастии оногo общества и во исполнение оных предписаний к благоусмотрению нижеписанное о себе докладую. Что я, проживая от роду в 74 год (исключая службу), упражняюсь в убогом моём хозяйстве по здешнему климату о земледелии пахотном, поелику здесь не низменные, а больше серых и песчаных земель, требующих удобрения навозом на озимой и яровой хлеб; в смене озимой признаю за лучшее сеять под соху, чтобы семена закрыть от птиц и снесению осенними ветры, к лучшему принятию оным влаги к укоренению и во время жатвенное оный косить нагребки, а не жать, хотя здесь не в обычай, но выгоднее для хозяйства. Первое, больше человек выкосит в день, нежели выжнет; второе, не выбьет и не сломает колосья, как серпом; третье, прибавится в соломе ржаной длины для топлива и крыш; четвертое, ежели травяная рожь за косцем ходить и вязать под колосьем в малые снопик, кладя рядом, а мальчик или престарелый з железными грабельками с частым зубьем от перевязи задерживает всякий сноп, ворочавши с оногo траву и подстой ржаной, а к вечеру громадит и кладёт в копне, и так хозяин получит на пахотном поле и сенокосный доход. А нетолстые снопы, сложенные в копи, защитнее от мокрот колосью, лучший выстой в возке в гумна и в обмолоте выгоднее. Яровой хлеб разный был бы в свежих, а не в прилеглых семенах засеваем по временам здешнего климата и довольно уволочиван боронами так, чтоб всё зерно могло вскрыться от птиц и жаров в землю, и было всходами равно, ибо как не будет вскрыто, то паче в гречихи разные всходы покажутся. Трудолюбивому ж земледельцу советую испытанный опыт учинить: скоро снег з земли – выорать по угодности землю и засеять чистым льном, его всход не боится морозов и постигнет чистый до позднего посева гречихи, то же место перералив, засеять гречихою, гречиха к августу также поспеет. Скосивши её, ту же землю переорать и засеять рожью, которая в пухкой земле порядочно взойдет и будет хозяину одного лета тройкая польза. А о сенокосных землях на высших межах в теплые дни вслед за косарями мальчики или престарелые ходят с граблями и ворочают покосы, и, возвращаясь, то же делают, и так осушив к вечеру, громадят и складывают в копну, а на ночь и в стоги, и так небольшие места в один день кончают. А на лугах, как здесь около воднистых рек портовой Десны и плотинной Сейме длинные и густые травы, покосы толстые, хозяин подобного труда не один день прилагает и кончит. По сему земледелию пахотному делается по уведению здесь старинной простоты подрыв и отягощение хозяев от чернее их скотами. Первое, скоро по всходе осеннем озимого хлеба на прорастания гонят на пастьбу скот рогатый, великой и малый. Великие быки и коровы своею тяжестью угнетают вглубь слабое коренье, прерывая кусты, а малый – овцы и козы – острыми ратице пресекают отрасли, кои еще не укоренились хорошо, и навесне подобным же образом еще и хуже в размоклой земле делают скоты озимому хлебу повреждение, по уведению даже до 23 апреля, то есть до Георгия. На сенокосах же такова пастьба продолжается до 9 мая, то есть до Николая, и так половину почитать отрасли стебляной истребляют до косовицы. По скошению ж еще и больший вред наносится хозяину: первое, когда не успеет

скоро огородить стогов сена – подкармливают стога; второе, лишают хозяина на его землях корма достаточного своему скоту; третье, как здесь около предписанных рек изобилуют лесные и боровые рощи при сенокосах отрасли деревянные скоты съедают и на больших кору гложут; и четвёртое, крайне хуже по ненаблюдению сельского начальства пасут разных скотоводов згони мальчишки, а не взрослые люди, носят с собою кресива, высекают огонь, раскладывают валежник и оставляют неугашенный, весенние и осенние ветра раздувают и по сохлым камышам подходит пожар до лесных рощ, которые нередко истребляются и усыхают; в стогах упрянтанное сено сгорает и по рощах стоящие хуторе, когда нет в них довольнее народа защитить, истребляются, и сего убытка доходит частные люди, кои чрез полосные имеют земли, один на другого смотря никто не отзывается, поелику починившие сие малолетние и крайне бедны. А земские чины наблюдают следственный порядок с доказательствами при расходах и таково хозяям отягощение в бесповоротных убытках мнится мне прекращаться б могло посредством повеления Императорского вольного экономического общества – ежели сие принято будет во уважение, чтобы каждого хозяина при всяком селении пахотные земли, по отмеру в разных местах в клочках находящиеся земель, каждому в одну полосу было соединено; равным образом и сенокосные с рощами (уравняя за неравные рощи другого сенокосными) ограничено, то каждый хозяин и защищал бы свою в едином месте собственность, доходя виновных, кои суть в селениях начальники, чтобы они, оставя старинные по простоте уведения, запрещали с осеннего и весеннего времени по пашенным землям и на сенокосных лугах чуждого скота ход, и определяемым от них пастухам туда гонить, о чем бы земскому начальству обязывать их под строгим изысканием, а тех частных людей, кои от себе, а не вообще пасут скот, чей бы он ни был, на чужих землях по жалобам забирая от каждой скотины без разбору взимать штраф не за спаш, а за ослушность и отдавать половину жалобщику, а другую – сельской власти, которая и отвечает за определенных пастухов, ежели бы они сами на запрещенных землях пасли или как выше писано чему именно учинили убытки. А к тому все в селениях обитатели быть ограничены содержанием скота сколько кому неимущему земель для выгонов общих и своих земель содержать его, а не от произволу плодить на чуждом корму, и без пастухов не гонять, а паче свиней, кои свинаями пахотные и сенокосные земли портят или оным свиньям с малу влагать в ноздри железные кольца, и так каждый хозяин земель останется спокойным без убытка, наносимого скотом соседским, и получит в собственности своей ему принадлежащее.

О садоводстве ж в отдельных разных местах насаждением и прививками также я упражнялся с молодых дней и увидел по здешнему климату нежные деревья, яко то: бергамот, дуле баби, шелковица, чершня и волошские орехи долго жить не могут, а истребляются зимними морозами. А которые долголетние, то по нерадению соседственному в близких смежностях с садами, кои запускают зимою и рано на весне обирать гнезд гусенице, тепло того она отродившись перелазит и на смежные сады и поедает цвет, и се прекратить могут тех селений начальники приказанием каждому очищать в своих садах, но и такие деревья здесь сих годов насажденные против старых не могут сравняться толстотою и долголетием, примерно народу нынешнему, а видно вошло тление во все влекущее к неизбежному концу.

Я сие описал на благорассмотрение верховной власти не для того, чтоб быть в соучастии Вольного экономического общества по краткому моему уму, поздним летам и слабости, а в надежду, что нынешние премудрые благоустройства заступит от обид хозяев и отвратить властью могут здешние безрассудные уведения.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 17 – 18. Автограф.

№ 5
Новоміського повіту

3 квітня 1804 р.

В хлебопашестве	
Коллежский советник Владимир Васильевич Веленский	Жительство имеет в с. Манюках
Новоместского повета маршал и кавалер Петр Иванович Бороздна, он же в винокурении и садоводстве	Жительство имеет в с. Медведово
Судья земский титулярный советник Федор Петровича Савич, он же в винокурении и садоводстве	Жительство имеет в с. Рыловичах
Хорунжий новоместский Дмитрий Григорьевич Веленский	Жительство имеет в хут. Александровском
Коллежский ассессор Петр Иванович Немирович-Данченко, он же и в садоводстве	Жительство имеет в д. Слободке Данченковой
Экономия Его сиятельства графа Андрея Кирилловича Разумовского	В с. Карповичах
Капитан Николай Иванович Немирович-Данченко	Жительство имеет в с. Лакомовой Буде
В садоводстве	
Коллежский ассессор Иван Петрович Чернолуцкий, он же в гидраулике и архитектуре	Жительство имеет в с. Фоевичах
Подкоморий Иван Иванович Миклашевский	Жительство имеет в с. Белом Колодязе
Поручик Николай Григорьевич Веленский	Жительство имеет в хут. Злотниковом
Коллежский ассессор Василь Владимирович Веленский, он же и в хлебопашестве	Жительство имеет в с. Манюках
В фабриках	
Экономия Его сиятельства графа Сергея Петрович Румянцева	В д. Уношевичах парусинной завод
В заводах медных	
Экономия Его сиятельства графа Андрея Кирилловича Разумовского	В с. Карповичах
В заводе стеклянных	
Экономия Его сиятельства графа Сергея Петрович Румянцева	В Вороновой Гуте
Экономия Его сиятельства графа Андрея Кирилловича Разумовского	В Блешне
В заводах винокуренных	
Полковник Дмитрий Иванович Ширай, он же в хлебопашестве, механике и архитектуре	Жительство имеет в с. Спиридоновой Гуте
Прапорщик Андрей Петрович Чернолуцкий, он же в хлебопашестве и гидраулике	Жительство имеет в с. Фоевичах
Артиллерии майор Егор Иванович Миклашевский, он же в гидраулике и архитектуре	Жительство имеет в с. Белом Колодязе

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 13 – 14. Рукопис, оригінал.

№ 6 – № 7
Сосницького повіту

№ 6

28 травня 1804 р.

...По известии ж моему в частях повета Сосницького первой, где черные земли положение имеют, все, как помещики, так равно и разного звания тамо живущие люди, удобряя внутри селений состоящие огороды навозом, упражняются в произрастании табаку, на тех землях, кои по опытам найдены к тому способными; а особо того спяхивают дачи к каждому селению принадлежащие, разделённые на три части, с коих на первой восени засевают рожь и в иных местах озимую пшеницу, а во второй яровые разного рода семена, третью ж переорывают токмо для того, чтоб перегореть могла земля и дать лучший в следующее время озимый плод. В другой же части повета, где серые земли, также владельцы и обыватели как внутри селений, так и за оными пашенные земли удобряют навозом и, вспахивая оные, засевают в последних числах апреля пенькою, и кроме оногo занимаются также в хлебопашестве, которым пашут порядком выше начертанном; фабрик же и других особых заводов, кроме винокуренных, ни у кого в повете Сосницком нет, и в садоводстве не только отличившимся на самом действии практикой никто не замечен, но и никого в заведении таковом много непризнанно, а имеют сады, доведшиеся по наследиям. Винокуренными ж заводами все помещики, имеющие свои местные дачи, занимаются, выщеживая горячее вино по испытанию воды иные токмо в зимнее, а другие, где вода к тому способствует, – и в летние времена, смотря взатиори хлеба и положению для того горячей воды по времени и погоде. И поелику по силе требований моих с повеления Вашего превосходительства последовавших с дворян о упражнении своем никто не отозвался, то о опыте деятельности Сосницького повета дворянства по замечанию моему найденном Вашему превосходительству честь имею донести

Маршал підпис*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 24 – 25. Рукопис, оригінал.

№ 7

10 червня 1804 р.

... Жительствующие в Сосницком повете дворяне упражняются в м. Мене генерал-майор и кавалер Степан Бобир, коллежский ассессор Иван, войсковой товарищ Василь и жена надворного советника Мария да коллежский регистратор Иван Сахновские, в с. Киселевке ротмистр Василь, в с. Дягове титулярный советник Иван Лисенки в произростении табаку; в с. Михайловке и с. Турце майор Василь Скоропадский, в д. Шишки войсковий товарищ Матвей Товстолес с братьями, в с. Шабалинове майор Василь Маркович с братьями, в с. Пекареве коллежский советник Петр Долинский, в с. Хлопяниках коллежский ассессор Иван Холодовский в произростении пеньки и все оные в хлебопашестве и выцедке горячего вина.

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 34 – 34 об. Рукопис, оригінал.

№ 8

Стародубського повіту

19 березня 1804 р.

... Имеют способность и искусство господин подполковник и кавалер Андрей Павлович Миклашевский и подпоручик Василий Степанович Чернолузский в винокуренном заводе, генерал-провиантмейстер Андрей Михайлович Миклашевский имеет фабрику, в которой делаются сукна и байки, ротмистр Андрей Иванович Миклашевский и коллежский протоколист Логвин Парфенович Дементьев в земледе-

* Підпис нерозбірливий.

лии, а титулярный советник Максим Якимович Яковлев в садоводстве. Места ж их пребывания в сѣм повіте первого в с. Рюхове, второго – в д. Меленск, третього – в с. Нижнем, четвертого – в Степу Задесятовском, пятого – в с. Артюшкове, а шестого – в г. Стародубе.

Маршал підпис**

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 6 – 6 об. Рукопис, оригінал.

№ 9

Чернігівського повіту

18 березня 1804 р.

... По мере сведения моего в Черниговском повіте о достохвальных подвигах по части хозяйственной отличающимся лицам из господ дворян могу отдать справедливость в прилежной рачительности к удобрению нив хлебопашества жительствовавшему в с. Гучине поручику Василию Васильевичу Мокриевичу. Со стороны изделий отделкою сукон и окрашения оных небольшими опытами и дознанием из того пользы от малого своего стяжания успел господин надворный советник Василий Иустинович Левицкой-Рогаля, живущий в с. Евтуховом Белоусе***. В садоводстве преуспел господин капитан Григорий Иванович Курилов, проживающий в д. Товстолесе. И наконец, во всеобщем упражнении в здешнем крае винокурения господа помещики паче всех преуспели бывший земским судьёю Осип Александрович Дебогория-Мокриевич, живущий в с. Гучине, и губернский секретарь Григорий Васильевич Хорошкевич, живущий в д. Шуманах. В опытности чрезмерно выгодной выщедки вина по малой пропорции употребляемого на то хлеба судя по доброте получаемого из онога вина.

Маршал повіта Черниговского *Иван Лашкевич*

Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 5 – 5 зв. Рукопис, оригінал.

В публикации вводятся в научный оборот ведомости 1804 года о дворянах Черниговской губернии, занимавшихся улучшением земледелия и садоводства, имевших фабрики, собранные для Императорского Вольного экономического общества.

The list 1804 about the noblemen of the Chernihiv Province, engaging in the improvement of agriculture and gardening, had the factories, collected for the Imperial Free Economic Society is entered in the scientific turn at this publication.

** Підпис нерозбірливий.

*** Зараз с. Новий Білоус.

РОЗВІДКИ

УДК 908:01 (477.53)

Віталій Морозов

●

УЧАСТЬ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядається внесок представників дворянських родів Чернігівської губернії в розвиток редакційно-видавничої діяльності пореформеного періоду та окреслено основні здобутки О.О.Панчулідзева, К.Д.Ушинського, В.М.Білозерського, Ю.І.Ісаєнка, М.О.Домонтовича, О.М.Лазаревського, О.С.Лашкевича, Д.Я.Самоквасова, Б.М.Сторожевського та інші.

Актуальність теми. У сучасних умовах культурно-освітнього розвитку України посилюється інтерес наукової громадськості до поглибленого вивчення маловідомих сторінок історико-культурного життя країни та її регіонів. Історико-книгознавчі дослідження видавничої та інформаційно-бібліографічної діяльності представників чернігівського губернського дворянства, виявлення їх впливу на розвиток книговидання є важливою, але маловивченою ділянкою історичної науки.

Стаття присвячена характеристиці внеску представників дворянства Чернігівської губернії в розвиток редакційно-видавничої діяльності другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Тематика статті органічно пов'язана з багатьма комплексними проблемами, які досліджують розвиток та становлення культурно-освітніх процесів у 1861 – 1917 рр.

Окремі аспекти здобутків редакційно-видавничої діяльності представників чернігівського губернського дворянства свого часу **досліджували** О.М.Лазаревський, Г.О.Милорадович, А.В.Стороженко, Д.Д.Язиков, М.А.Кондрашов, В.Є.Бучневич, І.Ф.Павловський, М.М.Бородкін, О.В. Дроздова та інші.

Метою статті є характеристика видавничої та інформаційно-бібліографічної діяльності представників дворянства Чернігівської губернії другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження: друга половина ХІХ– перша третина ХХ ст. – період активізації видавничої та інформаційно-бібліографічної діяльності представників чернігівського губернського дворянства означеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Представники дворянських родів Чернігівської губернії внесли свій посильний вклад у розвиток редакційно-видавничої діяльності пореформеного періоду. Так, вихідець з чернігівського губернського дворянства **Олексій Олександрович Панчулідзев** (1819 – 1888) 30 січня 1870 р. був призначений чернігівським губернатором [1]. У губернських літературних колах його вважали людиною ліберальною, яка прихильно ставилась до періодичних видань. За під-

© Морозов Віталій Володимирович – докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

тримки Олексія Олександровича в Чернігові побачило світ *«Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям»* під редакцією О. Тищинського [2].

До представників чернігівського губернського дворянства належав і відомий педагог **Костянтин Дмитрович Ушинський** (1824 – 1870) – засновник вітчизняної наукової педагогіки, редактор *«Журнала Министерства народного просвещения»* [3], який дякуючи йому, перетворився на солідний педагогічний журнал та чутливо реагував на нові течії та віяння у галузі народної освіти.

До редакційно-видавничої діяльності пореформеного періоду був залучений і **Василь Михайлович Білозерський** (1823–1899) [4], який протягом 1861-62 рр. редагував журнал *«Основа»*.

«Основа» була першим українським суспільно-політичним і літературно-мистецьким журналом та науково-літературним щомісячником. Він виходив щомісячно з січня 1861 року по жовтень 1862 року у Петербурзі, частина матеріалів друкувалася російською мовою. В 1861 р. (кн. I – XII) на сторінках журналу за редакцією Василя Білозерського вийшла збірка віршів Тараса Шевченка, друкowana під заголовком «Кобзар». Вірші, які також називають четвертим виданням «Кобзаря», були опубліковані частково безпосередньо перед, а частково – після смерті Тараса Шевченка в 1861 році.

Журнал обстоював право української нації на вільний і всебічний розвиток. На його сторінках друкувалися твори художньої літератури, праці з історії, бібліографії, документи, спогади, літературна критика і публіцистика, рецензії тощо. «Основа», як перший український суспільно-політичний та науково-літературний журнал, мала великий вплив на культурно-літературний процес і сприяла зростанню національної свідомості та національно-визвольного руху в Україні.

Свій вклад у розвиток редакційно-видавничої діяльності пореформеного періоду здійснив і представник дворянства Чернігівської губернії **Юхим Іларіонович Ісаєнко** (1826 – ?). Крім викладацької діяльності, він займав і посаду редактора неофіційної частини *«Полтавских епархиальных ведомостей»* (1870–1875) [5].

Величезна кількість парафій, впорядкування внутрішнього становища Церкви, необхідність оперативного донесення інформації до читача, масового та оперативного реагування на події світського й релігійного життя, намагання сприяти підвищенню освітнього рівня священиків і церковного кліру – ось ті основні причини, що зумовили появу «Епархиальних ведомостей».

У 1863 р. було розпочато випуск абсолютно нового видання під назвою *«Полтавские епархиальные ведомости»*. У світ часопис вийшов 1 січня 1863 р. Він був другим після «Полтавских губернских ведомостей» офіційним виданням на території Полтавської губернії та відіграв величезну роль у донесенні до широких мас необхідної інформації як офіційної, так і з різних галузей знань.

Відчуваючи недостатність спеціальної богословської літератури і прагнучи допомогти священикам на місцях у тлумаченні Святого Письма, «Ведомости» на своїх сторінках публікували матеріали, в яких роз'яснювали різноманітні псалми, окремі розділи Євангелія, Книги пророків і т.п. Певна кількість публікацій видання була спрямована на пошанування пам'яті визначних особистостей та учасників – мирян і духовних осіб.

Військовий історик **Михайло Олексійович Домонтович** (1830–1902) також належав до чернігівського губернського дворянства. 8 листопада 1881 р. він був призначений позаштатним членом військово-навчального комітету та головою військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877-1878 рр. [6].

Військово-історичні комісії були створені для складання офіційної історії війн. Відповідна комісія для опису російсько-турецької війни 1877-78 рр. була заснована в 1879 р. при Головному штабі (з 1905-го – при головному управлінні генштабу). У 1886 р. складання опису війни на Кавказькому театрі було передано військово-історичному відділу штабу Кавказького військового округу. В 1911 р. комісія закінчила свою роботу і була ліквідована. Всього за 1898 – 1913 рр. були видані *«Описание русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове»* (1901 – 16 рр.,

в 9 т., 14 книг), «*Особое прибавление*» (вип. 1 – 6, 1899 – 1911 рр.), дипломатичні документи, листування царя з головнокомандуючим і генералом Е. І. Тотлебенем, секретні матеріали з планом війни, повідомлення військових агентів [7].

Відомий дослідник української старовини **Олександр Матвійович Лазаревський** (1834 – 1902) навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Під його редакцією вийшло кілька видань часопису «*Киевской старинь*» [8]. Також ним було складено ґрунтовний опис та каталог журнальних статей і брошур з історії України.

Під редакцією Олександра Матвійовича вийшли такі унікальні розвідки, як «*Обозрение Румянцевской описи Малороссии*», Чернигов, 1866 – 85), «*Описание Черниговского наместничества*» Д. Пашенка (Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2, приложение), «*Сулиминский архив*» (Київ, 1884), «*Мотыжинский архив*» (Київ, 1890); «*Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка*» (Чернигов, 1892).

Представник чернігівського губернського дворянства **Олександр Степанович Лашкевич** (1842 – 1889) був редактором та видавцем журналу «*Киевская старина*». На початку 1886 р. він переселився з Новозибківського повіту Чернігівської губернії до Києва, а через 2 роки він почав займатися виданням чергових номерів вищезгаданого історико-мистецького літопису.

Олександр Степанович, не шкодуючи своїх особистих коштів і жертвуючи журналу власними інтересами, залучав кращих співробітників та підняв престиж журналу, присвятивши його сторінки цікавим розвідкам з місцевої історії та з'ясуванню характерних особливостей народного світогляду [9].

Дмитро Якович Самоквасов (1843 – 1911) також належав до представників чернігівського губернського дворянства. Будучи керівником Московського архіву міністерства юстиції (ММЮ) [10], він намагався активізувати роботу по систематизації цього великого архіву та створити його опис. За час перебування Дмитра Яковича на цій посаді було випущено 8 томів видання «*Описания документов и бумаг ММЮ*» [11].

Представник чернігівського губернського дворянства **Борис Миколайович Сторожевський** (1850 – 1898) свого часу закінчив курс юридичних наук в Київському університеті. Певний час займав посаду редактора газети «*Киевлянин*», а в 1881 – 1882 рр. видавав газету «*Подольский листок*» [12].

Газета «Киевлянин» видавалася в Києві з 1864 по 1919 рр. та виходила на російській мові з 1864 по 1879 рр. три рази на тиждень, а з 1879 по 1919 рр. – щодня. Вона була однією з найбільших газет в Росії в 1890-х рр., а її тираж становив від 2 до 5 тисяч екземплярів. Засновником газети був професор Київського університету, історик В.Я. Шульгін (1822-1879), а редактором з 1879 по 1913 рр. був професор Київського університету, економіст Д.І.Піхна.

Газета регулярно публікувала літературні нариси і есе, полемічні замітки, пропозиції щодо реорганізації господарського та суспільного життя реформаторського характеру.

Дмитро Миколайович Цертелєв (1852 – 1911) протягом короткого часу займався виданням журналу «*Дело*» [13], а в 1890 р. заснував новий щомісячний журнал «*Русское обозрение*», яким керував протягом трьох років. Журнал «Дело» був логічним продовженням часопису «*Русское слово*», ліквідованого в 1866 р.

Представник чернігівського губернського дворянства **Володимир Павлович Наumenко** (1852 – 1919) зарекомендував себе талановитим журналістом, філологом та педагогом. В 1893 р. його було призначено редактором історико-культурного літопису «*Киевская старина*».

Андрій Володимирович Стороженко (1857 – 1919) також був вихідцем з дворянського роду чернігівської губернії. З 1882 р. він працював редактором у «*Славянском ежегоднике*», який публікував на своїх сторінках статті, присвячені проблемам зі слов'янознавства. А з 1902 по 1910 рр. Андрій Володимирович займався підготовкою та видання багатотомного «*Фамільного архива Стороженко*».

Висновки. Отже, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. публікації наукових праць, історико-краєзнавчих досліджень сприяли документальному та інформаційному забезпеченню розвитку вітчизняної бібліографії.

Редакційна видавнича діяльність представників чернігівського губерньського дворянства означеного періоду сприяла пробудженню, формуванню національної та політичної свідомості народу. Наслідком їх інформаційно-бібліографічної діяльності стало створення бібліографічної продукції у вигляді списків використаних літературних джерел, подання скорочень, доповнень і поправок до викладеного матеріалу, додатків, каталогів, описів, реєстрів, покажчиків.

1. Олексій Олександрович Панчулідзев (1819 – 1888) як керівник величезної губернії розумів значення в її житті залізничного сполучення. У 1870 р. було здано в експлуатацію Курсько-Київську, в 1873 р. – Любаво-Роменську залізницю. При Панчулідзеві у Чернігові розпочалося будівництво водогону.

2. Олександр Амфіанович Тишинський (1835 – 1896) – один з фундаторів Чернігівської громадської бібліотеки (тепер обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка) та співробітник періодичних видань «Основи», «Чернігівського листка», «Зорі» і «Дзвінка».

3. **«Журнал Министерства народного просвещения»** виходив щомісяця з 1834 р. Веде свій початок з 1803 р. від видання «Периодическое сочинение об успехах народного просвещения» (СПб., 1803 – 1819). Згодом журнал декілька раз змінював свою назву: «Журнал департамента народного просвещения» (СПб., 1821 – 1824), «Журнал Министерства народного просвещения» (СПб., 1834 – 1917). З 1860 по 1865 рр. був виключно педагогічним журналом.

4. Василь Михайлович Білозерський (1825 – 1899 р) – український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст. Разом з М. Костомаровим і М. Гулаком виступив організатором Кирило-Мефодіївського братства. Брав участь у створенні «Статуту Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Був автором «Записки» – пояснень до статуту братства.

5. **«Полтавские епархиальные ведомости»** були офіційним друкованим органом Полтавського єпархіального управління, який виходив 1863 – 1919 рр. два рази на місяць. Складався з двох частин: офіційної та неофіційної. Остання містила статті з питань історії, культури, про окремі населені пункти, школи, архітектурні об'єкти тощо. У 1863 – 1895 рр. «Полтавские епархиальные ведомости» виходили з періодичністю 24 числа на рік (тобто двічі на місяць), у 1896 – 1913 – 36, у 1914 – 1919 рр. – 52 (щотижнево).

6. Військово-історичні комісії створювалися в Росії для складання офіційної історії воєн. 1) В.-к. і. за описом рос.-тур. війни 1877-78 рр. при Головному штабі; 2) У.-к. і. за описом російсько-японської війни 1904-05 рр. при Головному управлінні Генштабу; 3) Історична комісія з опису дій флоту в російсько-японській війні 1904-05 рр. при морському Генштабі.

7. **«Описание русско-турецкой войны 1877-1878 годов на Балканском полуострове»**: в 9 т., 4 т. прил., 8 т. атласов. – СПб., 1901–1914.

8. **«Киевская старина»** – історичний журнал, який виходив щомісяця в Києві в 1882 – 1906 рр. (російською мовою). Засновник і перший редактор – історик Ф. Р. Лебединцев. Публікував статті з історії, археології, етнографії, географії та літератури України, документи про видатних діячів української культури.

9. Исторический вестник. – 1890. – Кн. I.

10. Московський архів міністерства юстиції був утворений у 1852 р. шляхом об'єднання трьох самостійних історичних архівів, які перебували при московських департаментах Сенату: Розрядно-Сенатського, Московського державного архіву старих справ і Архіву колишніх вотчинних справ.

11. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министе-

ства юстиції; Документи Московського архіва Міністерства юстиції. Т. 1 / Сост. М.В. Довнар-Запольський. Т.І – ХХ.

12. **Подольський листок** – громадська й літературна газета. Видавалася в Кам'янці-Подільському. Виходила тричі на тиждень з січня 1881 року до лютого 1882 року. Видавець-редактор – Борис Сторожевський.

13. **«Дело»** – науково-літературний журнал, з 1869 р. – літературно-політичний журнал. Видавався в Санкт-Петербурзі з середини 1866 року по січень 1888 року.

В статье рассматривается вклад представителей дворянских родов Левобережной Украины в развитие редакционно-издательской деятельности пореформенного периода и определены основные достижения А.А. Панчулидзева, К.Д. Ушинского., В.М. Билозерского, Ю.И.Исаенко, М.А. Домонтовича, А.М. Лазаревского, А.С. Лашкевича, Д.Я. Самоквасова, Б.М. Сторожевского и др.

The article discusses the contribution of the representatives of noble families of the Left-bank Ukraine in the development of the publishing activity poreformenogo period and identified the main achievements of the K.D. Ushinskiy, V.M. Isaenko, M.A Domontovych, D.J. Samokvasov et al.

РЕФОРМУВАННЯ СЛОБІДСЬКО- УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НАПРИКІНЦІ 20-х рр. ХІХ ст.

Стаття присвячена аналізу реформування Слобідсько-Українських військових поселень наприкінці 20-х рр. ХІХ ст. Розглядаються зміни, які відбулися в принципах організації і в структурі полкових округів кавалерії, а також аналізуються зміни чисельності поселених округів після реформи 1826-1827 рр.

Ключові слова: військові поселення, поселений округ, дивізія, кавалерія.

Історія військових поселень у Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини ХІХ ст. Найчастіше її доводили до смерті імператора Олександра І. Подальша історія військових поселень, оскільки вони були значною мірою реформовані, лежала ніби поза контекстом проблеми, і тому історики не приділяли їй багато уваги. Останнім часом, у зв'язку з активізацією вивчення історії військових поселень, дослідники намагаються прослідкувати і проаналізувати подальшу історію військових поселень [1]. Але на сьогоднішній час залишається практично не дослідженою проблема реформування Слобідсько-Українських військових поселень наприкінці 20-х рр. ХІХ ст. У статті аналізується вплив реформи 1826-1827 рр. на зміну в функціонуванні округів поселених військ у Слобідсько-Українському військовому поселенні.

Після смерті імператора Олександра І у листопаді 1825 р. ліберально налаштована частина російського суспільства сподівалась, що новий імператор Микола І, ознайомившись зі станом справ у військових поселеннях, скасує їх. Загальновідомим є факт негативного ставлення великого князя Миколи Павловича до військових поселень та до їх фундатора графа О.А.Аракчеєва. Проте після вступу на престол, враховуючи, вочевидь, великі кошти, витрачені на створення військових поселень, певну економію державних фінансів від переходу округів кавалерії на самозабезпечення продовольством і фуражем, у рескрипті на ім'я О.А.Аракчеєва від 19 грудня 1825 р. Микола І писав: «Імператору Олександрові хотілося заснувати військові поселення заради користі держави нашої... Припускаючи та ставлячи себе до обов'язку підтримати влаштування початої справи, я сподіваюсь, що Ви будете мені допомагати в цьому» [2]. Уряд Миколи І не пішов шляхом ліквідації поселень, а обрав інший, реформаційний, метод вирішення проблеми, який мав стабілізувати становище у поселених округах, підвищити їхню ефективність та повністю вирішити завдання, які були поставлені перед військовопоселеною системою.

Уже 1826 р. почалася реорганізація поселеної системи, децю була перетворена її структура, розширились масштаби округів, змінювалося правове становище військових поселенців. Уряд Миколи І шляхом проведення ряду окремих заходів також здійснив скорочення витрат на влаштування та утримання поселених військ. Це було пов'язане з тим, що у липні 1826 р. імператору Миколі І була подана записка міністра фінансів Є.Ф.Канкріна, в якій вказувалося, що з 1817 по 1826 рр. загальні державні витрати на облаштування військових поселень уже сягали 85.163.762 руб. [3].

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету.

19 листопада 1826 р., в річницю смерті Олександра І, що, на думку К.М.Ячменіхіна, було зроблено не випадково [4], відбулося затвердження «Положення о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях», яке значною мірою змінювало положення військових поселенців-хазяїв і структуру самих поселень піхоти. По суті, це була своєрідна реформа військових поселень, які вступали у нову фазу свого розвитку. Через півроку, 5 травня 1827 р., документ було підписано [5]. У військах його було оголошено у червні цього ж року [6].

Основні положення цієї реформи можна звести до таких моментів. Військові поселенці-хазяї (у кавалерії й їхні помічники) звільнялись від стройової служби і не отримували зброї та обмундирування. Звільнюючи поселенців-хазяїв від стройової служби, ініціатори реформи гадали, що у поселенців звільниться значна кількість часу для сільськогосподарських робіт і це підніме економічну ефективність господарства. Також наявність власного одягу і відміна зброї для військових поселенців-хазяїв та їхніх помічників, повернення у родини кантоністів (до цього вони з 12 до 17 років перебували у складі навчальних дивізіонів), відміна обмундирування кантоністам давали щорічну економію по поселених батальйонах 1.285.504 руб., по поселених ескадронах – 720.756 руб., а разом – 2.006.260 руб. [7]. Крім того, військові поселенці-хазяї та їхні помічники повинні були утримувати вже не двох, а одного постояльца з діючих ескадронів.

Склад поселених і діючих підрозділів вирівнювався в чисельному відношенні за рахунок подвоєння кількості поселенців-хазяїв. Кожний поселений піхотний полк, за новим положенням, включав тепер не 3, а 4 батальйони (два діючих, резервний і поселений), а кавалерійський полк – 6 діючих, 3 резервних і 3 поселених ескадрони, дві фурштатські роти (діючу та поселену) та роту інвалідів [8]. Змінювалась і кількість поселенців-хазяїв у поселених підрозділах. У штаті поселеного ескадрону уланського полку, за новим положенням, було 312 хазяїв, у тому числі 16 унтер-офіцерів, а кількість хазяїв у полку досягла тепер 1006 чоловік (із фурштатською ротою) і 936 помічників. У кожному поселеному кірасирському полку тепер було 1276 поселенців-хазяїв і 1206 помічників [9].

За новим «Положенням...» до округу поселення важкої кавалерії мало входити 8000 душ чоловічої статі та не менше 85 тис. дес. землі, легкої кавалерії – до 7000 душ і не менше 70 тис. дес. землі [10]. Збільшити поземельний склад округів можна було тільки за рахунок переведення до військових поселень значної кількості державних селян із землями. 1828 р. було призначено передати до складу округів кавалерії 31.545 державних селян (при загальному збільшенні складу населення всіх поселених військ на 35.631 чоловіка) [11].

В округах кавалерії приєднані державні землі часто розташовувалися череззсмужно з приватними володіннями, що перешкоджало формуванню поземельного складу на нових засадах. Довелося шукати інші шляхи, які б не були пов'язані з масштабним придбанням державою поміщицьких земель. Тому 9 червня 1828 р. у м. Чугуєві був створений спеціальний комітет у складі начальника штабу окремого корпусу військових поселень генерал-ад'ютанта П.А.Клейнміхеля (голова), командуючого загоном військових поселень у Слобідсько-Українській губернії, командира поселених і резервних ескадронів 2-ої уланської дивізії, командирів поселених ескадронів цієї дивізії та обер-квартирмейстера. Цей комітет намагався розробити заходи, які треба було здійснити для того, щоб привести округи військових поселень 2-ої уланської дивізії у відповідність до «Положення...» [12].

Згідно з «Положенням...», у поселених округах 2-ої уланської дивізії мало бути 4024 хазяї, 3744 помічники і 280 тис. дес. землі. Але на 1 червня 1828 р. у складі дивізії було лише 2578 хазяїв, 2451 помічник і 162.304 дес. землі, тобто не вистачало 1446 хазяїв, 1293 помічники та 117.696 дес. землі [13]. По сусідству з округами цієї дивізії були державні селища, які могли б «поповнити нестачу хазяїв і помічників, але селища ці взагалі малоземельні, й тому, при наповненні необхідною кількістю казенної землі, збільшилася б чисельність людей... Якщо ж взяти казенних селян менше, а землю придбати від поміщиків, то слід пожертвувати кількома мільйонами

рублів, які поміщики вимагають більшою частиною готівкою, але й тоді навряд чи можна буде замінити всю нестачу землі», – як вказувалося у рапорті П.А.Клейнміхеля імператору від 5 вересня 1828 р. [14]. Оскільки подвоїти кількісний склад поселених і резервних ескадронів було неможливо, комітетом було прийнято рішення мати у кожному полку по 778 хазяїв і 708 помічників. Таким чином, кількість поселенців-хазяїв та їх помічників збільшувалась тільки на чверть. Усього в дивізії передбачалось мати 3112 хазяїв і 2832 помічники, але і після такого суттєвого зменшення в дивізії все одно не вистачало 534 хазяїв і 381 помічника [15].

10 листопада 1828 р. було затверджено «Положення», розроблене спеціальним комітетом, про нове влаштування поселень 2-ої уланської дивізії в Слобідсько-Українській губернії [16]. Було вирішено на базі колишніх чотирьох уланських полків 2-ої уланської дивізії – Білгородського, Чугуївського, Борисоглібського і Серпухівського – створити округи перших трьох з приєднанням до округу Білгородського уланського полку двох хуторів Вовчанського повіту (Стариков і Шматків), а округ Серпухівського полку створити заново за рахунок приєднання нових державних земель із селянами. Колишні землі Серпухівського полку увійшли до складу округів трьох інших полків цієї дивізії [17]. Вирівнювання чисельного складу і поземельного фонду полків відбувалося шляхом переселення військових поселенців усередині округів дивізії.

Територія Серпухівського уланського полку, за новим «Положенням», розташовувалась на правому березі р. Донець у безпосередній близькості до округу Борисоглібського полку. 22 грудня 1828 р. було оголошено наказ про переведення мешканців 15 державних селищ і 2 хуторів у Зміївському та Ізюмському повітах на становище військових поселенців. Усього переводилося до округу поселення Серпухівського уланського полку 8354 душі чоловічої статі та 62.991 дес. землі [18] (див.: табл. 1). Але 1830 р. для зрівняння поселених округів у кількості землі та зближення селищ із полковими штабами було визнано необхідним передати до складу Серпухівського полку ще декілька селищ на лівому березі р. Донець, а з Серпухівського до Білгородського полку було вирішено передати три селища (Мелова, Михайлівське і Шебелинка (де в травні 1829 р. відбулося повстання державних селян, які не бажали бути військовими поселенцями), котрі поступили до складу Серпухівського уланського полку 1828 р. [19]. 3 березня 1830 р. селища, де розташовувалися полкові штаби 2-ої уланської дивізії, отримали нові назви: слобода Печеніги – Новий Білгород, слобода Андріївка – Новий Борисоглібськ, слобода Балаклея – Новий Серпухів [20].

Для приведення поселених округів 2-ої кірасирської дивізії в упорядкування 10 липня 1828 р. у м. Чугуєві, як і для 2-ої уланської дивізії, був створений спеціальний комітет у складі начальника штабу окремого корпусу військових поселень генерал-ад'ютанта П.А.Клейнміхеля (голова), командуючого загоном військових поселень у Слобідсько-Українській губернії, командира поселених і резервних ескадронів 2-ої кірасирської дивізії, командирів поселених ескадронів цієї дивізії та обер-квартирмейстера [21]. Відповідно до «Положення...», в поселених округах 2-ої кірасирської дивізії мало бути 5104 хазяї, 4824 помічники і 353.308 дес. землі. Проте на 1 червня 1828 р. у складі дивізії було лише 3170 хазяїв, 4140 помічників і 236.195 дес. землі, тобто не вистачало 1934 хазяїв, 684 помічників та 117.113 дес. землі [22].

Оскільки подвоїти кількісний склад поселених і резервних ескадронів було неможливо, за наказом від 17 листопада 1828 р. поселені округи 2-ої кірасирської дивізії отримали нове влаштування [23]. Стройовий склад поселених і резервних ескадронів, як і в 2-ій уланській дивізії, теж збільшувався на 1/4. На базі округів чотирьох кірасирських полків – Катеринославського, Глухівського, Астраханського і Псковського – були створені нові округи перших трьох полків з приєднанням до них державних селищ та хуторів Куп'янського і Старобільського повітів [24]. Округ Псковського кірасирського полку був створений заново на базі 8 державних селищ і хуторів з обох берегів р. Айдара (див.: табл. 2). Після цієї реорганізації Псковський поселений округ налічував 9110 ревільських душ та 102940 дес. землі. Проміжок між цим округом та Астраханським і Катеринославським округами був від 9 до 30 верст.

Усього до складу 2-ої кірасирської дивізії перейшло 11 слобід і 35 хуторів, де мешкало 13870 ревізьких душ та було 144.169 дес. землі [25]. Після приєднання державних селищ до поселених округів дивізії у складі 2-ої кірасирської дивізії було 4536 хазяїв, 5652 помічники та 362.939 дес. землі [26] (див.: табл. 3).

Як і в округах 2-ої уланської дивізії, були дані нові назви селищам, де розташовувались штаби полкових округів: слободі Сватова Лучка – Новий Катеринослав, слободі Кремінна – Новий Глухів, слободі Новотроїцька – Нова Астрахань, слободі Осінова – Новий Псков. Штаб 2-ої кірасирської дивізії розташовувався у м. Старобільську [27].

У 1827-1828 рр. розглядалися плани створення нових округів поселення для кінно-артилерійських рот при Слобідсько-Українських військових поселеннях [28]. У лютому 1829 р. було засновано військове поселення кінно-артилерійських рот №№ 11-14 у Старобільському повіті Слобідсько-Української губернії в районі розташування Біловодських кінних заводів, до яких було приписано 19.977 ревізьких душ (16 державних селищ і хуторів) і за якими значилося 343.349 дес. землі [29]. 17 жовтня 1829 р. кінно-артилерійські роти були підпорядковані начальнику артилерії 2-го резервного кавалерійського корпусу ген.-м. Тібенькову [30].

У цілому за рахунок перетворень, проведених у 1827-1830 рр., населення округів Слобідсько-Українських військових поселень збільшилось на 48,7 %, тобто з 125.466 до 186.534 чоловік. Але збільшення кількості населення в поселених округах за цей період відбувалося нерівномірно. Так, якщо в 1827-1828 рр. кількість населення Слобідсько-Українських військових поселень збільшилась на 3656 чол. (2,9 %), а в 1829-1830 рр. відбулося навіть деяке зменшення чисельності населення на 2487 чол. (1,3 %), то в 1828-1829 рр. населення поселених округів збільшилося на 59.899 чол. (46,4 %) (див.: табл. 4). Це значне збільшення кількості населення, на наш погляд, відбулося головним чином тому, що наново були створені поселені округи Серпухівського уланського та Псковського кірасирського полків, до складу яких були переведені мешканці державних селищ і хуторів Зміївського, Ізюмського, Куп'янського та Старобільського повітів Слобідсько-Української губернії. В 1827-1830 рр. поземельний склад Слобідсько-Українських військових поселень збільшився з 398.499 до 637.154 дес. землі, тобто на 62,5 %.

При проведенні цих заходів командування округами намагалось звести переселення з місця на місце до мінімуму заради того, щоб зберегти економічний потенціал поселенських господарств. Розширюючи округи кавалерійських полків за рахунок приєднання нових селищ, уряд і керівництво поселень, з одного боку, приводило їх у відповідність з новим влаштуванням, а з іншого – створювало резерви земельних фондів і господарств.

1829 р. 2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії, які до цього складали загін військових поселень в Слобідсько-Українській губернії, були зведені у 2-ий резервний поселений кавалерійський корпус [31]. Командир поселеного корпусу мав ряд специфічних обов'язків. Він наглядав за станом господарської частини у поселеному корпусі та затверджував контракти на поставку матеріалів для будівництва на суму до 15 тис. руб. [32]. Щорічно він також мав проводити інспекторські огляди поселених округів та повідомляти до штабу окремого корпусу військових поселень про стан справ у Слобідсько-Українських військових поселеннях. Під час виступу поселеного корпусу в похід корпусний командир разом з діючими ескадронами входив до складу діючої армії і залишав командування округами спеціально призначеному генералу.

1832 р. після проведення перетворень та обмежування земель територія округів Слобідсько-Українських військових поселень становила 739.566 дес. землі (2-ої уланської дивізії – 281.973 дес. і 2-ої кірасирської – 457.593 дес.) [33]. Найбільшу територію серед поселених округів 2-ої уланської дивізії займав Серпухівський (25,8 %), а найменшу – Білгородський (23,4 %). Чугувський та Борисоглібський поселені округи займали майже однакову територію – 25,4 % кожен. Серед поселених округів 2-ої кірасирської дивізії найбільшу площу займав Псковський округ (28,8 %), а найменшу – Катеринославський (21,4 %). Глухівський та Астраханський поселені округи займали 25,3 % і 24,5 % території відповідно.

За своїми масштабами Слобідсько-Українські військові поселення посідали третє місце після Херсонських (1.241.624 дес.) і Новгородських (1.070.700 дес.) військових поселень [34]. Чисельність населення Слобідсько-Українських військових поселень 1832 р. становила 193.925 чоловік (2-ої уланської дивізії – 85.138 чол. і 2-ої кірасирської – 108.787 чол.) [35].

Підбиваючи підсумки реформування округів Слобідсько-Українських військових поселень, треба відзначити, що реформа 1826-1827 рр. внесла докорінні зміни в принципи організації та структуру поселених округів. У 1828-1830 рр. відбувається приєднання до поселених округів нових державних селищ, що сприяло збільшенню кількісного складу поселених і резервних ескадронів. На базі нових селищ були сформовані нові поселені округи для Серпухівського уланського та Псковського кірасирського полків. У цей період відбувається відрив поселеної частини округів від діючої. На цьому етапі населення Слобідсько-Українських військових поселень збільшилось на 74.114 чоловік (61,9%) і становило 193.925 душ обох статей. Помітним було і територіальне зростання поселених округів. Так, за цей період поземельний склад округів збільшився на 338.033 дес. (84,8%) (2-ої уланської дивізії на 119.669 дес. (73,7%) та 2-ої кірасирської – на 218.364 дес. (92,5%)) [36].

Аналізуючи історію Слобідсько-Українських військових поселень, треба відзначити, що вони не припинили свого існування після реорганізації військовопоселеної системи на початку 1830-х рр. За мешканцями поселених округів збереглася назва військових поселенців, але починаючи з 1834 р. вони мали «відбувати рекрутську повинність на загальних підставах» [37]. На підставі указу від 8 серпня 1836 р. Слобідсько-Українські військові поселення у Харківській (до 1835 р. Слобідсько-Українській) губернії почали називатися Українськими [38]. Поселені округи функціонували ще протягом 25 років, і лише наприкінці 50-х рр. XIX ст. вони були скасовані імператором Олександром II.

Таблиця 1.

Новий склад поселеного округу Серпухівського уланського полку після його реорганізації в 1828 р.

Селища	Ревізьких душ	Землі (десятин)	Лісу (десятин)
Шебелинка	1317	9708	41
Михайлівська	736	5689	26
Мелова	966	8254	197
Глазунівка	255		
Асеєвка	346		
Шопіно	99		
Лозовенька	689	5744	6
Гусарівка	398	2200	400
Протопопівка	834	12682	1067
Волубуївка	312		
Чепелянка	152		
Шевелівка з хутором Палатовським	294		
Валвенково	190		
Верьовкіно з хут. Лазаренковим	621	5418	200
Петровське	1145	8317	350
Разом	8354	58012	2287
Відокремлюється від Борисоглібського округу в двох місцях по прайї бік р. Донця	-	2122	570
Всього	8354	60134	2857

Складена за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 158-158 зв.

Таблиця 2.

**Новий склад поселеного округу Псковського кірасирського полку
після його реорганізації в 1828 р.**

Селища	Ревізьких душ	Землі (десятин)	Лісу (десятин)
Слобода Закотна, Булавинівка зі всіма хуторами	2896	31111	1096
Слобода Осінова, Новозакам'янка, Нова Россош, Денцівка, Кам'янка з хуторами: Розів, Сухой, Макортетін, Бутков, Солодкий, Вовчий, Кандашов і Піманов	4861	59436	1109
Слобода Білолуцька з хуторами: Гриценков, Мажняков, Запорожцев, Гоцкин, Бондарьов, Приходьков тож, Романів, Клименков, Вихрів і Омель- ченків	1827	14600	400
Разом	9584	105147	2605
З цього числа відчислюється землі, що залишаються за округом в дачах	474	4812	-
Всього	9110	100335	2605

Складена за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 172-172 зв.

Таблиця 3.

**Кількість хазяїнів і їх помічників в округах військового поселення
2-ої кірасирської дивізії в 1829 р.**

Поселені округи	Кількість людей		Всього
	хазяїнів	помічників	
Катеринославський			
1 поселений ескадрон	431	517	948
2 поселений ескадрон	358	374	732
3 поселений ескадрон	323	330	653
Всього в полку	1112	1221	2333
Глухівський			
1 поселений ескадрон	472	521	993
2 поселений ескадрон	402	580	982
3 поселений ескадрон	401	483	884
Всього в полку	1275	1584	2859
Астраханський			
1 поселений ескадрон	478	605	1083
2 поселений ескадрон	406	481	887
3 поселений ескадрон	392	495	887
Всього в полку	1276	1581	2827
Псковський			
1 поселений ескадрон	327	442	769
2 поселений ескадрон	258	402	660
3 поселений ескадрон	288	422	710
Всього в полку	873	1266	2139
Всього в дивізії	4536	5652	10188

*Підрахована за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі:
ЦДІАК України). – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 166 зв. – 171 зв.*

Таблиця 4.

**Динаміка кількості населення Слобідсько-Українських
військових поселень у 1827 – 1830 рр.**

Поселені округи	Роки			
	1827	1828	1829	1830
2-а уланська дв.				
Білгородський	14651	15830	19908	19892
Чугуївський	19144	20093	21613	21863
Борисоглібський	12961	13797	21113	20641
Серпухівський	12225	13329	20987	20983
Всього	58981	63049	83621	83379
2-а кірасирська дв.				
Катеринославський	16285	16170	25615	24972
Глухівський	16203	15962	27754	27446
Астраханський	16604	16846	25207	24958
Псковський	17393	17095	26824	25779
Всього	66485	66073	105400	103155
Всього в поселеннях	125466	129122	189021	186534

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 771, 1469, 1960, 3636, 3643.

1. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817-1857 гг.). – Днепропетровск, 1982; Ячменихин К.М. Новгородские военные поселения в 1816-1831 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1985; Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1990; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.

2. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХІХ ст. // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 12.

3. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 17028. – Арк. 28-31 зв.

4. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816 – 1831 годах // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 96.

5. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827.

6. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 1138.

7. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян... – С. 32.

8. Положение о военном поселении... – С. 25.

9. Там само. – С. 61, 65, 69-77.

10. Там само. – С. 2.

11. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 790. – Арк. 2-2 зв.

12. Там само. – Спр. 537. – Арк. 149-149 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 17-18.

13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 150.

14. Там само. – Арк. 150 зв.

15. Там само. – Арк. 151 зв. – 152 зв.

16. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 75.

17. Там само. – Спр. 754. – Арк. 38 зв. – 39; Спр. 3643. – Арк. 75.

18. Там само. – Спр. 537. – Арк. 158 -158 зв.

19. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 75-75 зв.

20. Там само. – Арк. 75 зв.

21. Там само. – Спр. 537. – Арк. 163; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 17-18.
22. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 163 зв. – 164.
23. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 78 зв.
24. Там само. – Спр. 537. – Арк. 164 зв.; Спр. 754. – Арк. 18 зв.
25. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 78 зв. – 79.
26. Там само. – Спр. 537. – Арк. 165.
27. ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 69 зв.
28. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 340. – Арк. 40-44.
29. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1158. – Арк. 2-2 зв.
30. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 228 зв. – 229.
31. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. – Т. IV. – СПб., 1830. – С. 648-649.
32. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1753. – Арк. 86-86 зв.
33. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 39 зв. – 41.
34. Там само. – Спр. 12984. – Арк. 48.
35. Там само. – Спр. 6970. – Арк. 207-209 зв.
36. Там само. – Спр. 537. – Арк. 150, 164; Спр. 3643. – Арк. 39-41.
37. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. – Т. VIII. – СПб., 1834. – С. 5-6.
38. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 54. – Арк. 15.

Статья посвящена анализу реформирования Слободско-Украинских военных поселений в конце 20-х гг. XIX ст. Рассматриваются изменения, которые произошли в принципах организации и структуре полковых округов кавалерии, а также анализируются изменения численности поселенных округов после реформы 1826-1827 гг.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, дивизия, кавалерия.

The analysis of reforming Slobidsko-Ukrainian's military settlements at the end of 20th XIX century has been given in the article. Some changes, which took place in the principles of organization and structure of cavalry regiment districts have been considered. Changes in quantity of settled districts after the reform in 1826-1827 have been also analysed.

Key words: military settlements, a settled district, division, cavalry.

Віктор Шевченко

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДУХОВЕНСТВО ТА ІНОЗЕМНІ ПІДДАНІ

У статті висвітлюється роль і місце духовенства та громадян – підданих інших держав у процесі еволюції земельного ринку в Україні. Аналізуються розміри та динаміка їхнього землеволодіння.

Ключові слова: земля, ринок, еволюція, динаміка, землеволодіння.

Ми продовжуємо характеристику соціальної бази земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка була започаткована у попередні роки [1 – 3]. Сьогодні спробуємо охарактеризувати роль у ринково-поземельних операціях вказаного хронологічного відрізу, яку відігравали такі категорії земельних власників, як духовенство та іноземні піддані.

Порівняно незначною у ринково-поземельних відносинах післяреформеної доби виявилась роль **православного духовенства**. Хоча, як відомо, православна церква ще з часів хрещення Русі володіла незліченними земельними багатствами. Однак проведена у ХVІІІ ст. в Україні, як і в Російській державі загалом, секуляризація монастирських маєтків перетворила останні на світсько-державні [4, с. 66], чим завдала разючого удару по церковному землеволодінню. Офіційно позбавивши православну церкву землі, секуляризація підірвала тим самим економічну основу монастирського господарства [5, с. 109], особливо на Лівобережжі та Слобожанщині. Тим самим політика секуляризації, яку здійснило російське самодержавство протягом ХVІІІ ст., зробила церкву слухняним знаряддям у його руках [4, с. 67]. Особливо яскраво це було помітно на Правобережній Україні, яка набагато пізніше за Лівобережжя та Слобожанщину опинилась у складі Російської імперії. Як зазначає дослідниця О. Крижанівська, «з входженням Правобережжя до складу Російської імперії тамтешнє релігійне життя досить швидко трансформувалося завдяки нівеляційним заходам імперської влади» [6, с. 158]. Проте, фактично заборонивши монастирське землеволодіння, російський уряд водночас сприяв зростанню землеволодіння православних священиків та церковних приходів. Російська дослідниця Л. Ємеях наводить дані, за якими на 1905 р. церковні землі у межах 50 європейських губерній становили 1,9 млн. дес., а у приватній власності осіб духовних звань перебувало ще 300 тис. дес. [7, с. 9]. Зростали площі церковних земель і в Україні.

Прагнучи посилити державний вплив на православних священиків, російський уряд у 1842 р. видав на Правобережжі «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками й одноразовою допомогою» [6, с. 162]. Користуючись урядовою підтримкою, вже у 40 – 50-х рр. ХІХ ст. православні священики прагнули покращити своє земельне становище за рахунок селян. При потуранні поміщиків вони намагалися розширити свої земельні володіння шляхом урізування селянських наділів [6, с. 159 – 160]. Дослідник Б. Опря також відзначає,

© Шевченко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

що і на початку ХХ ст. непорозуміння між віруючими та церковнослужителями на матеріальному ґрунті були цілком закономірними. «Православна церква у той час володіла великими земельними ресурсами, що викликало в селян почуття заздрості та неприязні» [8, с. 179]. Все це не могло не позначитися на участі духовенства у ринково-поземельних операціях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Загальна картина участі духовенства у торгових операціях по купівлі або продажу земельних ділянок переконує в тому, що упродовж 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. церковні служителі в межах усіх дев'яти українських губерній більше продавали землю, ніж її купували. Статистичні підрахунки свідчать про те, що протягом 1863 – 1914 рр. церковнослужителями було укладено в межах України понад 9,7 тис. угод на продаж землі і лише понад 8,2 тис. угод – на її купівлю [9, с. 226 – 227]. Хоча відзначимо, що протягом указанного хронологічного періоду землеволодіння представників духовенства не тільки не зменшилось, але навіть зросло не менше ніж на 70 тис. дес. Проте таке зростання було досягнуте за рахунок земельних операцій 60 – 90-х років ХІХ ст., про що свідчить наведена нижче таблиця 1 [9, с. 226 – 227].

Таблиця 1

**Купівля-продаж землі представниками духовенства у 1863 – 1914 рр.
за періодами еволюції українського земельного ринку**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	1495	1913	12485,0	24331,0	553446	886725
Правобережжя	42	323	2005,3	26479,9	97122	775771
Південь	223	347	32710,9	42141,0	455087	558188
Україна	1760	2583	47201,2	92951,9	1105655	2220684
1881 – 1900:						
Лівобережжя	3010	2227	33451,0	36412,3	2914128	2601769
Правобережжя	484	601	22658,5	36205,2	1892300	2799455
Південь	705	812	36840,2	59576,4	1674078	2341633
Україна	4199	3640	92949,7	132193,9	6480506	7742857
1901 – 1914:						
Лівобережжя	2494	952	20075,2	10708,6	3475072	1620160
Правобережжя	654	403	13215,7	7176,0	2671936	1592713
Південь	622	638	33061,6	33489,9	3266711	3462376
Україна	3770	1993	66352,5	51374,5	9413719	6675249
1863 – 1914:						
Лівобережжя	6999	5092	66011,2	71451,9	6942646	5108654
Правобережжя	1180	1327	37879,5	69861,1	4661358	5167939
Південь	1550	1797	102612,7	135207,3	5395876	6362197
Україна	9729	8216	206503,4	276520,3	16999880	16638790

Порівнюючи її показники з показниками земельного перепису 1905 року, можна хоча б приблизно визначити стан землеволодіння духовенства на перше січня 1915 р. Як свідчать наслідки відповідних статистичних обчислень, наведені у таблиці 2 [9, с. 227], на початок 1915 р. земельні володіння священнослужителів становили в межах України не менш як 159752,5 дес., тоді як у 1905 р. – 168677 дес.

Дані наведеної нижче таблиці 2 переконливо засвідчують тенденцію до скорочення церковного землеволодіння перш за все на Лівобережжі та Правобережжі. Що ж до Півдня України, то там тенденція до скорочення проявлялась лише у материковій його частині. У півострівній частині Таврійської губ. (Крим), навпаки, спостерігається інтенсивне зростання церковного землеволодіння починаючи з 80-х років ХІХ ст.

Землеволодіння духовенства в Україні у 1905 – 1914 рр.

Райони України	Землеволодіння (у дес.) за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1914 рр. (+) (-)	1.01.1915 р.
Лівобережжя	70212	-6311,9	63900,1
Правобережжя	20608	-4223,0	16385,0
Південь	77857	+1610,4	79467,4
Україна	168677	-8924,5	159752,5

Певне уявлення про характер господарства священнослужителів Таврійської губ. дає інформація судового пристава Сімферопольського окружного суду П. Карпінського про виставлену на публічний продаж земельну власність трьох священнослужителів у Агайській області Євпаторійського повіту, зазначеної вище губернії. Вона свідчить, що останнім належала земельна ділянка під назвою «Хутір Караба-Кудаш» у складі земель розореного села Караба та сіл Буйтель і Кудаш загальною площею у 364,6 дес. Ділянка складалась із орної землі, сінокосу та інших зручних, а також частини незручних земель. Вся земля була заставлена у перекопського міщанина Йосипа Шакана на суму 50000 руб. під %% [10, с. 416]. За даними земельного перепису 1905 р., у межах Таврійської губ. нараховувалося 341 господарство священиків і 70112 дес. належної їм землі, тоді як у 1877 р. аналогічні показники були відповідно 15 господарств і 487 дес. землі [11, с. 10 – 13]. Пояснити це, як нам здається, можна важливою роллю православної церкви в освоєнні Криму, що раніше належав Кримському ханству і де внаслідок цього ще досить сильними залишалися позиції мусульманства.

Іноземні піддані. Серед інших категорій особистих приватних землевласників заслуговують на увагу іноземці – піддані інших держав, які за тих чи інших обставин проживали постійно або тимчасово в межах Російської імперії. Їхня частка у земельній власності була невеликою, і до того ж поступово зменшувалась.

За даними, які наводить М. Порш, у 1877 р. їм належало в Україні загалом 150686 дес., а у 1905 р. – вже тільки 90524 дес. (без Таврійської губ.) [12, с. 148]. Відповідно зменшувалась і їхня частка по відношенню до всієї землі в особистому приватному володінні. У 1877 р. вона становила в Україні 0,8%, а у 1905 р. – 0,6%, у тому числі на Лівобережжі – 0,8%, на Правобережжі – 0,2% і на Півдні – 0,7% [12, с. 148]. Сучасні дослідники проблеми вказують на тенденцію активного проникнення іноземців у аграрний сектор української економіки починаючи з кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Зокрема, на думку одного з них – О. Машкіна, це пояснювалось кількома причинами. По-перше, це об'єднання у складі Східної Наддніпрянщини таких українських земель, як Поділля, Волині та Криму, які до цього тривалий час перебували у складі інших держав – Речі Посполитої, Туреччини та Кримського ханства. Великою мірою це стало наслідком тривалої боротьби за вказані землі, яка точилася між названими вище державами і Російською імперією. «Щоб там не казали, – зазначає автор, – але факт залишається фактом: без російських солдат, офіцерів, без їх героїчних подвигів у боротьбі з Річчю Посполитою та Османською Портою сучасні українці не мали б і третини тих земель, що входять сьогодні до складу їх країни» [13, с. 208]. По-друге, це входження Наддніпрянщини до складу Російської імперії, після чого тут «постали повноцінні повіти, волості, стани, міста, містечка та села», а сама вона набула «картинки пазлів» у складі дев'яти повноцінних губерній [13, с. 209]. Після цього, і це, по-третє, землі підросійської України виявилися включеними у єдину систему загальноросійського ринку. Це привело до налагодження як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, посилювались міграційні процеси робочої сили, зросла експортно-імпортна роль азовсько-чорноморських портів тощо [13, с. 209]. Іншими словами, українські землі виявилися відкритими не тільки для внутрішньоімперських, але й для зовнішніх торгово-економічних міграцій. І сюди «жадібним наговпом ринули іноземці найрізноманітніших націй, котрі у пошуках власних прибутків втворювались у всі

сфери сільськогосподарського виробництва – від володіння чисельними ділянками землі до їх оренди й виконання обов'язків колоністів та особисто залежних селян» [13, с. 210]. Саме тоді, як вважає О. Машкін, дехто з прибулих емігрантів «шляхом придбання земель або через шлюбні угоди ставали українськими поміщиками з усіма випливаючими з цього наслідками» [13, с. 417]. Загалом серед іноземців переважали невеликі за розміром ділянки землі чи невеликі маєтки. Хоча іноді траплялися й досить великі латифундії. Прикладом останньої може бути Карлівська економія герцога Мекленбург-Стреліцьких у Костянтиноградському повіті Полтавської губ.

У 40-х рр. XIX ст. Карлівський маєток, який належав графині Розумовській, був викуплений у неї великою княгинею Катериною Павлівною за довічну ренту. Згодом він перейшов у власність дочки останньої – Катерини Михайлівни та її чоловіка герцога Г. Мекленбург-Стреліцького. Після смерті герцога у 1908 р. (його дружина померла раніше) маєток перейшов у спадок їхнім нащадкам – дітям та онукам. Маєток було поділено на 1176 часток, з яких герцогу М. Г. Мекленбург-Стреліцькому належали 392, його сестрі принцесі Є. Г. Альтенбурзькій герцогині Саксонській – 392, графу Г. Г. Карлову – 252, його трьом дітям – по 28 і графині Н. Ф. Карловій – 56 [14, с. 349]. Це, однак, не означало роздроблення маєтку, який на початок XX ст. займав площу 57 тис. дес. землі [14, с. 352], а стало лише актом юридичного розподілу капіталу та участі кожного у перерозподілі прибутків. Загалом же карлівський маєток продовжував функціонувати як єдиний господарський комплекс з єдиним управлінням (на початку XX ст. його управляючим був М. Є. Шейдеман), в якому інтенсивно впроваджувалося застосування різноманітних машин і механізмів у господарській діяльності. З іншого боку, це органічно поєднувалося з використанням як вільнонайманої праці, так і відробітництва [14, с. 348 – 376].

Дані про діяльність підданих інших держав на українському земельному ринку свідчать, що протягом 1863 – 1914 рр. іноземці уклали в Україні не менше як 5389 торгово-поземельних угод, 3093 з яких були спрямовані на продаж, а ще 2296 – на купівлю земельної власності. В ході цих торгових операцій ними було продано близько 524,6 тис., а куплено – понад 539,4 тис. дес. приватновласницьких земель. Відтак прибуток іноземців від таких операцій був незначним і складав усього трохи більше 14,8 тис. дес. За періодами еволюції українського земельного ринку їхні торгово-поземельні операції мали такий вигляд (див. табл. 3) [9, с. 239 – 238].

Таблиця 3

**Купівля-продаж землі
іноземними підданими у 1863 – 1914 рр.
за етапами еволюції українського земельного ринку**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Про- дано	Куп- лено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	107	127	11172,9	17736,7	252300	585474
Правобережжя	125	326	13017,7	123797,6	710448	3393180
Південь	267	409	115977,6	159901,2	2719043	4087716
Україна	499	862	140168,2	301435,5	2681791	8066370
1881 – 1900:						
Лівобережжя	227	165	26755,9	30920,7	2174311	2763329
Правобережжя	704	201	76039,2	40950,5	5520422	1308856
Південь	671	540	168946,9	113712,2	13261959	11033815
Україна	1602	906	271742,0	185583,4	20956692	15106000
1901 – 1914:						
Лівобережжя	214	161	17862,2	6527,9	3845481	1031091
Правобережжя	347	60	25833,3	5491,7	3037869	284046
Південь	431	307	68990,5	40399,2	13817186	8805731
Україна	992	528	112686,0	52418,8	20700536	10120868

1863 – 1914:						
Лівобережжя	548	453	55791,0	55185,3	6272092	4379894
Правобережжя	1176	587	114890,2	170239,8	9268739	4986082
Південь	1369	1256	353915,0	314012,6	29798188	23927262
Україна	3093	2296	524596,2	539437,7	45339019	33293238

Дані наведеної вище таблиці 3 незаперечно вказують на те, що основним районом діяльності іноземців на земельному ринку були три губернії Південної України: Катеринославська, Таврійська та Херсонська. Найменше таких торгових операцій нами зафіксовано на Лівобережжі та Слобожанщині. Помітне скорочення торгово-поземельних операцій на початку ХХ ст. найшвидше за все було викликане політичними мотивами.

Як висновок до всього, сказаного вище, відзначимо, що загалом обидві названі категорії земельних власників – духовенство та іноземні піддані – не відігравали провідних ролей на ринку землі в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проте саме вони можуть бути наочним прикладом того, як втрачало свої позиції традиційне станове землеволодіння, поступаючись у пореформений період якісно новому і прогресивному землеволодінню безстановому. Подальший розвиток земельного ринку лише посилював цей процес.

1. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України ІІ пол. ХІХ – початку ХХ ст. // Український селянин. – Вип. 10. – 2006. – С. 246 – 249.

2. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: селяни-власники, козаки, колоністи // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С. 75 – 85.

3. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України ІІ половини ХІХ – початку ХХ ст.: юридичні особи // Література та культура Полісся. – 2010. – Вип. 57. – С. 163 – 179.

4. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.) / Олександр Іванович Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 107 с.

5. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) : Монографія. / Борисевич С. О. – К. : НАДУ, 2007. – 424 с.

6. Крижанівська О. О. Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / Крижанівська О. О. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України, 2006. – Вип. ХІІ. – С. 155–165.

7. Емелья Л. И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции / Емелья Л. И. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 201 с.

8. Опря Б. О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Опря Б. О. // Проблеми історії України ХІХ – на початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України, 2007. – Вип. ХІІІ. – С. 177–183.

9. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

10. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 96. – 30 ноября.

11. Статистика землевладения 1905 года. – [Вип. 42 : (Таврическая губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1907. – 48 с.

12. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / Микола Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.

13. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / Машкін О. М. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.

14. Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стелицких в конце ХІХ

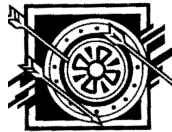
– начале XX в. / А. М. Анфимов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 348–376.

В статье освещается роль и место духовенства и граждан – подданных других государств, в процессе эволюции земельного рынка в Украине во второй половине XIX – начале XX века. Анализируются размеры и динамика их землевладения.

Ключевые слова: земля, рынок, эволюция, динамика, землевладение.

The article defines the role and the place of clergy representatives and citizens of other countries in the process of land market evolution in Ukraine during the second half of the 19-th and the beginning of the 20-th century. It analyses sizes and dynamics of their landholding.

Keywords: Land, market, evolution, dynamics, landholding.

Лідія Нестеренко

КОНТРОЛЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XIX СТ. ЗА ВИКОНАННЯМ НАСЕЛЕННЯМ НАТУРАЛЬНИХ ПОВИННОСТЕЙ

У статті проаналізовано діяльність волосних правлінь Чернігівської губернії щодо виконання державними селянами та козаками натуральних повинностей: підводної, шляхової, поствової (квартирної).

Ключові слова: волость, волосне правління, Чернігівська губернія, козак, державні селяни.

Протягом XIX ст. сільське населення Лівобережної України, окрім сплати численних податків, виконувало ряд натуральних повинностей, а саме: шляхову, гужову, квартирну (постовеу). Їх організація відносилась до компетенції волосних і сільських правлінь. Однак це питання в історичній науці не знайшло достатнього висвітлення. Існують лише поодинокі наукові праці з даної проблематики.

Наявна джерельна база, а саме документи Держархіву Чернігівської області та його відділу в м. Ніжині, дозволяють вивчити і проаналізувати проблему на прикладі Чернігівської губернії. Завданням нинішнього дослідження є показ участі та ставлення сільського населення до виконання повинностей, діяльність волосних та сільських правлінь губернії у першій пол. XIX ст. у їх організації.

Утворюючи волості, держава поклала на правління ряд господарських функцій. Так, згідно з законом 1797 р., волосні правління контролювали виконання робіт по виправленню дорожніх ділянок, мостів та розподіляли людей і підводи, здійснювали нагляд за черговістю виконання селянами дорожніх робіт тощо¹. Протягом першої половини XIX ст. новими законами, інструкціями, розпорядженнями держава безперервно розширювала коло діяльності волосних правлінь. Для волосного і сільського керівництва встановлювалися численні пільги з виконання натуральних повинностей. Так, згідно з законом 1838 р., звільнялись разом із сім'ями від усяких земських і мирських робіт, рекрутської повинності волосний голова, засідателі, волосний писар. Помічник волосного писаря звільнявся від виконання повинностей особисто².

Сільське начальство також мало пільги. Так, від громадських робіт і нарядів разом із сім'ями звільнялися сільський старшина, староста, збирач податків, наглядач сільського магазину, сільський писар, особисто – помічник збирача податків і лісники³. Не поширювалася ця пільга лише на десяцьких⁴. Згідно із законодавством, звільнялись також на час перебування на службі волосні і сільські добросовісні, віспощені⁵. На основі матеріалів, поданих у таблиці 1, можна стверджувати, що на 1861 р. у Шаповалівській волості Борзенського повіту від виконання натуральних повинностей було звільнено 8 службовців волосного правління і розправи та 33 члени їх сімей, 18 членів сільських правлінь і розправ та 78 членів їх родин, 2 віспощені і 10 членів їх сімей, 8 церковних старост і 49 членів їх родин. Як видно, кількість звільнених від податків лише членів сільських і волосних органів управління та їх сімей становила 137 осіб, а всього по волості таких було 206 осіб⁶. Отже, у Чернігівській губернії щорічно звільнялося від цих повинностей декілька тисяч чоловік.

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЧОІППО імені К.Д.Ушинського.

У першій половині XIX ст. в урядових колах неодноразово піднімалося питання щодо переведення натуральних повинностей в загальнодержавному масштабі на грошовий податок. Але уряд боявся, що це відтягне грошові ресурси селян від податних і земських зборів, а також призведе до збільшення недоплат. Перехід від натуральних повинностей до грошового розрахунку уряд поклав на місцеву ініціативу. У першій половині XIX ст. посадові особи керувалися резолюцією від 6 травня 1826 р., де селянам надавалося право самостійно вирішувати питання про способи відбування натуральних повинностей⁷.

У другій чверті XIX ст. у ряді губерній на гужову повинність вводилися грошові збори. Але це не рятувало селян від зловживань і нерівномірної розкладки. Заміна натуральних повинностей грошима збільшувала бюджет держави, проте уряд допускав перехід на грошовий розрахунок лише у виняткових випадках. Статути земських повинностей забороняли самовільну ініціативу. Натуральні повинності посилювали розрив між господарським становищем селянства і виконанням ними державних повинностей. Останні не відповідали платоспроможності податних станів.

Таблиця 1.

Кількість ревізьких душ у сімействах членів Шаповалівського волосного і сільських правлінь, які звільнені від виконання всіх або деяких натуральних повинностей за 1861 р.**

Посадова особа	Кількість посадових осіб	Кількість звільнених сімей	Кількість в сім'ї чоловіків	Кількість в сім'ї жінок	Всього
Волосний голова	1	1	2	4	6
Волосний засідатель	2	2	2	6	8
Волосний писар	1	1	4	2	6
Добросовісні	2	2	4	4	8
Помічники волосного писаря	2	2	8	5	13
Сільські писарі	7	7	24	18	42
Збирачі податків	3	3	4	7	11
Наглядачі сільських магазинів	2	2	8	7	15
Полісовщики	6	6	11	17	28
Віспощепії	2	2	6	6	12
Церковні старости	8	8	35	22	57
Всього посадових осіб і церковних служителів із сім'ями	36	36	108	98	206

До натуральних належали рекрутська, гужова, шляхова і квартирна повинності. До них також треба віднести перебування селян на таких «громадських посадах», як сотські і десятські. Їх послугами (сотських і десятських) користувалось усе начальство – від урядника і волосної адміністрації до земських начальників.

Розміри натуральних повинностей заздалегідь не визначалися. Виконувались вони в міру потреб на вимогу представників місцевої влади і поліції. Згідно з даними губернських палат, натуральні повинності, виконані державними селянами в 1850 р., оцінюються у Чернігівській губернії в 74,6 тис. руб., або по 30 коп. на ревізьку душу⁸.

Шляхова повинність

Однією з найдавніших натуральних повинностей, яку виконувало сільське населення, була шляхова повинність. В обов'язок населення входило будувати і ремонтувати дороги, споруджувати переправи і мости. В XIX ст. обсяг шляхових робіт

* Таблицю складено за: ДАЧО, ф. 807, оп. 1, спр. 1457, арк. 11.

різко збільшився. У записці, поданій імператору Миколі I в квітні 1841 р., Н. Кутузов відзначав, що при виправленні селянами доріг одні спостерігають небесні світила або ними керують люди, які нічого не розуміють у цьому, тому що кожного року дороги ремонтують. І, як стверджує автор, вони, як і раніше, залишаються в поганому стані. Автор характеризував стан мостів у державі: «... мости через глибокі і швидкі ріки коштують обивателям тяжких трудів і значних витрат, але щороку їх руйнує весняна вода, і навіть влітку переправа через них важка і небезпечна, бо для надійного їх будівництва потрібні і наукові знання, і значні капіталовкладення»⁹.

Будували магістральні і губернські тракти. Ці роботи (як і інші натуральні повинності) більшою частиною перекладались на підпорядковане державі населення. Так, у Шаповалівській волості Борзенського повіту за виконані козаками, замість поміщицьких селян, роботи на будівництві великої Московської дороги в 1823 р. поміщики розрахувалися через 28 років, у 1851 р. У зв'язку з тим, що списки козаків, які тоді перебували на роботі, не збереглися, 42 руб. були переведені у волосне правління для використання їх під позики селянам на загальних підставах¹⁰.

Статутом шляхової повинності (1833 р.) у відання земства було зараховано утримання «великих трактів». Було прийняте положення про шляхову повинність для влаштування і утримання нешосейних доріг. Незважаючи на те, що існував земський збір і на шляхову повинність збирались гроші, а всі роботи по торгах передавались підрядникам, селянам доводилось відбувати цю повинність натурою. В зимовий час волосні правління організовували сільське населення розчищати центральні дороги, налагоджувати нові проїзди, крім існуючих, особливо під час переходу військ, встановлювати «маняки», або великі гілки дерев, у сніг, щоб у разі заметів або в нічний час вказувати дорогу¹¹.

Весною, як правило, до кінця квітня, в селянські товариства надходили розпорядження з волосних правлінь щодо налагодження селянами і козаками доріг у межах свого сільського товариства, волості, встановлення вказівних стовпів на початку і в кінці населеного пункту. Так, за розпорядженням голови Шаповалівської волості Якова Голованя в 1851 р. у семи населених пунктах волості було поставлено 11 вказівних стовпів. Із волосного бюджету засідателем по господарській частині І. Немченком на цю потребу була виділена сума у розмірі 44 руб.¹².

У літній час за розпорядженнями волосних правлінь сільські начальники відправляли селян на шляхові роботи на десятки верст, а восени їх зобов'язували насаджувати з одного боку дороги дерева. На місці поламаних чи засохлих дерев насаджували по три верби разом на відстані 50 сажнів, а для збереження їх від зламування худобою кожні три дерева огороджували.

Незважаючи на постійні накази волосних правлінь щодо утримання в належному стані ділянок доріг, які пролягають через їх територію, багато сільських товариств були безсилим виконати покладений на них законом обов'язок. Затрати коштів і праця, що потрібні були для утримання доріг в належному стані, були далеко не рівномірними по всій їх довжині. В окремих волостях дороги, що пролягали в сухій місцевості, не вимагали значних затрат на їх підтримання в належному стані; в сусідніх волостях ті ж дороги проходили по низинних і сирих місцях, пересікали річки, струмки, яри, і на підтримання їх в належному стані потрібні були постійні затрати, які часто перевищували всю суму прибутків, отриманих від цієї повинності. Так, згідно з поданими у 1820 р. волосними головами до повітових начальників даних: у Новозибківському повіті було 123 мости і 198 гатей, у Сосницькому – 160 мостів і 58 гатей, у Кролевецькому – 90 мостів і 105 гатей, у Городницькому – 73 мости і 109 гатей, у Козелецькому – 58 мостів і 105 гатей, у Остерському – 56 мостів і 79 гатей, у Мглинському – 55 мостів і 49 гатей, у Ніжинському – 43 мости і 155 гатей, у Борзенському – 43 мости і 38 гатей, у Конотопському – 42 мости і 62 гаті, у Чернігівському – 38 мостів і 71 гаті, у Глухівському – 38 мостів і 50 гатей, у Суразькому повіті налічувалось усього 38 мостів і 38 гатей, а у Новгород-Сіверському – лише 28 мостів і 68 гатей. За неповними даними по Стародубському повіту, всього в губернії в 1820 р. налічувалось 890 мостів і 1190 гатей¹³.

При такій нерівномірності у виконанні дорожньої повинності цілком природно,

що вона відбувалася вкрай недбало. Тому більшість місцевих доріг, утримання яких не віднесено на рахунок земства, перебувала у жалюгідному стані. Рух по них був вкрай тяжким, а в певні періоди року і зовсім неможливий¹⁴. У травні 1846 р. Чернігівський цивільний губернатор, перевіряючи стан доріг, мостів і гатей у губернії, відмітив, що поштова дорога від Батурина до Конотопа у занедбаному стані; міст в с. Митченках не збудований, тому проїзд майже неможливий; верстові стовпи в багатьох місцях показують неправильну відстань між населеними пунктами; в Остерському, Конотопському, Ніжинському, Кролевецькому, Глухівському повітах помічені значні недоліки в будівництві гатей, гребель та ін. Губернатором була оголошена подяка лише земським начальникам Борзенського, Козелецького, Городницького і Чернігівського повітів за гарний стан доріг та за правильне влаштування на греблях та гатках подвійних кріплень¹⁵. Інший чиновник, який побував у Новгород-Сіверському, Стародубському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському, Городницькому і Сосницькому повітах, помітив, що поштові дороги в Новгород-Сіверському, Стародубському, Мглинському, Суразькому повітах до цього часу не ремонтвані і проїзд по них, а особливо по греблях та гатках, ускладнений¹⁶.

Губернські й повітові дорожні комісії не забезпечували зрівняльної розкладки дорожніх робіт. Комітет 1848 р. вважав, що звіти губернаторів про шляхову повинність «невизначені і відповідні». Середня норма її була виведена «через пропорцію від усього населення губернії до числа державних селян», тобто розрахунковим шляхом. За цими розрахунками шляхова повинність становила на душу 12,5 коп. сріблом. У 1853–1856 рр. шляхова повинність у державному відомстві зросла до 19 коп. на ревізьку душу¹⁷.

Восени за вказівкою волосних голів сільські старшини скликали сільські сходи, на яких селяни обговорювали суми майбутніх витрат на ремонт доріг. Згідно з прийнятими рішеннями, складали ухвали. Їх копії надсилались у волосні правління. Волосний голова відправляв подання про додатковий мирський збір сільських товариств у повітове правління, звідки воно надсилалось у Палату державних маєтностей. Саме вона давала дозвіл на збір нового податку.

Так, у мирській ухвалі за 1850 р., що надійшла в Шаповалівське волосне правління від жителів с. Новоселівки, було зазначено, що на виправлення доріг, мостів, гатей по московському тракту 64 душ державних селян зобов'язалися сплатити по 18,25 коп., а 334 козаки – по 18 коп. Усього у мирському приговорі селяни визначили необхідну суму – 71 руб. 80 коп., з яких вони мали придбати лози на 20 руб., 15 возів кілків – на 7,5 руб., 100 возів хмизу – на 15 руб., 30 пластин для мосту – на 7,5 руб., 16 палей – на 4,8 руб., 4 брусів – на 2 руб., 10 колод для поручнів – на 10 руб., на фарбування поручнів і стовпів було виділено 5 руб. У мирському приговорі, надісланому цього ж року, вказано, що козаки с. Стрільників (996 душ) на ці ж потреби вирішили зібрати по 8 коп. з душі, всього 79 руб. 68 коп. Козаки с. Ніколаївки визначили збір з 199 ревізьких душ по 5 коп., всього – 9 руб. 95 коп., козаки с. Шаповалівки – 108 руб. 4 коп., козаки с. Тростянки – 61 руб. 80 коп., козаки с. Головеньок – 160 руб. 50 коп. Зібравши мирські приговори своєї волості, шаповалівський волосний голова Яків Головань направив подання у повітове правління про додатковий мирський збір у 1851 р. на ремонт шляхів. Сума збору становила 491 руб. 77 коп.¹⁸. Мирським приговором Оленівського товариства, що надійшов у Борзенське волосне правління за 1854 р., на дані потреби була визначена сума у розмірі 25 руб. 80 коп. У приговорі Плисецького товариства було вказано, що населення вирішило зібрати 61 руб. 4 коп., населення Борзенського товариства планувало сплатити 68 руб. 1,75 коп. У поданні Борзенського волосного голови про додатковий збір з державних селян та козаків на ремонт доріг у 1855 р. була вказана сума грошей у розмірі 154 руб. 85,75 коп.¹⁹. Отже, витрати на одні й ті ж потреби в сусідніх волостях відрізнялись у зв'язку з різними обсягами робіт та кількістю необхідних матеріалів.

Після отримання дозволу з Чернігівської палати державних маєтностей на проведеного додаткового збору волосний голова із засідателями щорічно робили розкладку на сільські товариства натуральних повинностей, покладених на всю волость, перевіряли правильність розкладки на селян у самих сільських товариствах, а також вправність її виконання²⁰.

Наприкінці кожного року волосний голова надсилав у окружне правління загальні дані по волості про виконані дорожні роботи, кількість учасників та вартість робіт. Сума витрат волосним писарем записувалась у шнурову книгу. Так, згідно з поданими в окружне правління даними, у Шаповалівській волості у 1847 р. для ремонту доріг, мостів, гатей було направлено 448 кінних робітників при вартості робочого дня 50 коп., усього 224 руб.; 686 піших робітників при вартості 15 коп., всього 102 руб. 90 коп. Отже, за рік на виконання шляхової повинності у волості було залучено 1 134 робітники, а вартість виконаних робіт становила 326 руб. 90 коп. У попередньому 1846 р. було залучено на шляхові роботи лише 27 осіб²¹. У 1851 р. жителями Шаповалівської волості було поставлено для ремонту доріг 585 кінних і 1 536 піших робітників²², а в Яцковській волості було залучено на шляхові ремонтні роботи усього 7 256 чоловік, з них: 5 718 піших робітників і 1 538 робітників з кіньми. Всього в Яцковській волості робіт було виконано на суму 461 руб. 40 коп.²³. У 1858 р. волосними правліннями Ніжинського повіту було залучено до відбудовання шляхової повинності в повіті 3 539 державних селян, 2 355 возів²⁴. Таким чином, кількість робочої сили, матеріальних витрат у різних волостях на утримання доріг і мостів щороку була різною.

У кожній волості встановлювалися свої розрахунки плати робітникам. Вартість робочого дня пішого робітника у Яцковській волості становила 15 коп., а робітника з конем – 30 коп.²⁵. У Шаповалівській волості в 1851 р. пішому робітнику, який мав свої харчі, платили 18 коп. за день, а робітнику без харчів – лише 11 коп. Для робітника з кіньми тарифи були іншими. Робітник із харчами отримував 55 коп., а робітник без харчів – лише 37 коп. Проте по сільських товариствах навіть однієї волості ціни могли бути зовсім іншими. Щоденна плата в Шаповалівській волості пішому робітнику без свого харчування коливалась у межах 10–12 коп., а з конем – 35–38 коп. Поденна плата пішому робітнику зі своїм харчем становила 15–18 коп., а робітнику з конем 50–55 коп.²⁶. Згідно з даними волосних правлінь Борзенського повіту, у 1848–1851 рр. державні селяни виконали цю повинність у розмірі 881 руб. 15 коп., що складало в середньому 34 коп. на кожну душу²⁷.

Особливо прискіпливо волосні правління ставились до ремонту доріг селянами під час воєн. Адаже через територію губернії переходили десятки тисяч воїнів, пересувалась артилерія, обози. Волосні голови і засідателі вимагали якнайкращого ремонту доріг, яке супроводжувалося залученням додаткової робочої сили. Так, згідно з розпорядженнями волосних правлінь, у 1854 р. в Чернігівській губернії для ремонту доріг сільськими товариствами було залучено 174 589 робітників і 100 022 підводи, з яких 117 543 робітники і 66 155 возів надали державні селяни і козаки. У Сачковській волості Новозибківського повіту із населення державного відомства було залучено 926 піших робітників і 486 підвід, у Новоропській волості – 4 463 робітники і 2 571 підвода²⁸. За іншими даними, цього року, в губернії було залучено для поладження доріг 184 542 осіб державного відомства, з яких 60 364 були селяни з кіньми і 124 178 – піші. Спираючись на матеріали таблиці 2, можна стверджувати, що найбільше робочої сили було залучено на ремонт шляхів із волостей Борзенського повіту – 73 045 чоловік, Конотопського – 25 469, Козелецького – 22 670, а найменше – Мглинського (103 особи)²⁹. Як видно, під час Кримської війни виконання населенням шляхової повинності значно зросло.

Таблиця 2

Відомості про кількість державних селян і козаків, які брали участь у ремонті доріг, мостів, гатей у Чернігівській губернії за 1854 рік.**

Назва повіту	Кількість чоловік з возами	Кількість піших чоловік	Всього	Кількість днів, витрачених на ремонт
Ніжинський	3 711	10 872	14 583	1
Чернігівський	1 878	3 793	5 671	1

** Таблицю складено за: ДАЧО, ф. 179, оп. 1, спр. 83, арк. 10–110.

Конотопський	6 684	18 785	25 469	–
Глухівський	1 161	3 025	4 186	–
Кролевецький	1 007	2 305	3 312	3-4
Остерський	3 357	5 275	8 632	6
Козелецький	8 562	14 108	22 670	3
Новгород-Сіверський	1 425	3 319	4 744	1
Стародубський	1 469	4 145	5 614	–
Мглинський	33	70	103	115
Городницький	–	–	–	–
Борзенський	24 840	49 205	74 045	–
Сосницький	1 015	1 903	2 918	5-6
Суразький	3 922	5 714	9 636	–
Новозибківський	1 300	1 659	2 959	–
Всього – 15	60 364	124 178	184 542	

Не зменшився тягар по виконанню шляхової повинності і в пореформений час. У статистичній звітності Шаповалівського волосного правління знаходимо дані за 1861–1863 рр., у яких значилося, що на виконання шляхової повинності було залучено 615 робітників з кіньми і 3 838 піших, а в 1864 р. – 494 особи і 285 возів. Не змінилась у пореформений період і вартість праці робітників. Кінним робітникам платили 35 коп., а пішим – 15 коп. За підрахунками волосного писаря, вартість виконаних робіт за три роки у волості становила 790 руб. 95 коп. У 1864 р. на ці потреби було використано 494 особи і 285 возів³⁰. Таким чином, виконання шляхової повинності потребувало значних додаткових грошових і матеріальних витрат.

Гужова повинність

Досить важкою була і гужова повинність. У найнеобхідніший для польових робіт час її виконання забирало у селян значну тяглову робочу силу. Підводи вимагалися волосними правліннями по військовому і цивільному відомствах. У першому випадку їх зобов'язували надати вози при пересуванні військ, у другому – для поїздок губернських чиновників і земської поліції, перевезення казенних вантажів. Згідно з розпорядженням волосного голови, підводи виділялись також і на інші потреби³¹.

За розпорядженням волосного голови в кожному населеному пункті сільські старшини заводили спеціальні зошити, в які старости заносили відомості про причини і відстань поїздок, кількість возів, наданих кожним господарем, та ін. У кінці року підраховували загальні суми коштів, отриманих за виконання повинності, кількість наданих возів. Зошити, належно оформлені і підписані сільським старшиною, передавали на перевірку і збереження у волосні правління. Підсумовані волосним писарем відомості по волості направляли у повітові правління.

Законодавство про гужову повинність складалось із окремих указів. Указом 1816 р. утримання возів для земських судів передавалось у державне відомство. В зв'язку з тим, що в окремих повітах державних селян було мало, то виконання повинності тут було вкрай незадовільним. Оскільки земські суди за своїми функціями розглядали справи не лише державних селян, а й поміщицьких, указом № 28 565 від 28 березня 1821 р. утримання возів при земських судах покладалось як на державних, так і на поміщицьких селян.

Гужова повинність розподілялась нерівномірно як в межах держави, так і між податними станами. До 1823 р. заборонялося брати підводи без оплати прогонів. Із 1832 р. було дозволено розраховуватись за підводи квитанціями, а з 1842 р. війська і команди мали платити за них грошима, у виняткових випадках – видавати квитанції або наймати підводи за вільними цінами³². Ці правила часто не виконувались. Розкрадаючи гроші, військове керівництво вимагало у селян підводи без всякого розрахунку. У 1842 р. П. Д. Кисельов писав, що поставка возів для рухомого війська, особливо у надзвичайних випадках, руйнує благоустрій селян, тим більше, що командири військ не відповідають ні перед ким за взяті підводи, роблять непомірні вимоги і часто забирають селян без можливості обробляти поля і збирати вчасно хліб³³. Керівництво,

реагуючи на численні скарги селян, заздалегідь визначало кількість возів, які мало надати населення волості.

Кількість перевезень у різні роки була різною. Важливу роль відіграло географічне розташування волостей біля великих транспортних шляхів, кількість населення та коней. За розпорядженнями волосного голови сільські старшини щорічно в кінці року подавали у волосне правління відомості про поставку населенням свого товариства возів для поїздок чиновників відомства державних маєтностей, для пересування військ тощо. Так, у 1847 р. шаповалівський волосний голова зобов'язав населення державного відомства волості надати для пересування військ 140 возів на суму 70 руб.³⁴. У 1850 р. 216 домовласників с. Тростянки надали 178 возів для поїздок чиновників, поставили 373 підводи для перевезення робітників під час ремонту мостів, 101 підводу було взято для підвезення матеріалів для ремонту мостів і гатей³⁵. Причому гужова повинність сільськими властями розподілялась нерівномірно, а в залежності від кількості коней у господарів, стану упряжі та возів, благонадійності самих господарів. Особливо це враховувалось при наданні возів для поїздок чиновників відомства державних маєтностей. Так, у шнуровій книзі натуральних повинностей Тростянського товариства за 1850 р. зазначено, що протягом року 10 разів для перевезення чиновників було використано коней Павла Ханка, 8 раз надав коней і віз для ремонту мостів і гатей Давид Сечка, 4 рази перевозив будівельні матеріали Сава Чечень³⁶.

У 1851 р. Шаповалівське сільське товариство надало 30 возів і 30 їздових на поїздки чиновників; Тростянське – 18 коней з возами і стільки ж людей; Стрільницьке товариство надало на дані потреби за рік 16 чоловік і 16 возів; Висоцьке поставило за 5 днів 11 возів і 11 їздових до них. Усього лише для поїздок чиновників відомства державних маєтностей в 1851 р. населенням Шаповалівської волості було витрачено 75 днів, надано 75 возів та їздових при них³⁷.

Значними були витрати на цю повинність з бюджету волосних правлінь. Для пересування військ через Шаповалівську волость у 1851 р. з бюджету було виділено 80 руб. 50 коп.³⁸. Вартість однієї підводи становила 50 коп., а всього було надано 161 підводу. В інших волостях були свої ціни на такі послуги. Так, в Яцківській волості Стародубського повіту в цьому ж році вартість підводи становила всього 25 коп., а за рік у волості було надано 7 448 возів. З волосного бюджету було видано 1 862 руб.³⁹.

Велика відповідальність покладалася на волосні правління під час військових дій. Особливо важкою була робота у волостях, розташованих по трактах і в місцях найбільшого скупчення військ, адже у воєнні роки військові потребували великої кількості возів для перевезення різноманітних вантажів. Волосні правління змушували селян надавати ці додаткові послуги військовим. Про це свідчать такі дані. У 1852 р. в Шаповалівській волості для потреб військ і рекрутських партій державні селяни і козаки надали 680 возів, у 1853 р. – 595, а в 1854 р. – 5 413 возів⁴⁰. У 1855 р. державними селянами волості на потреби армії було надано 5 возів на суму 3 руб. 75 коп. і козаками – 691 віз на суму 518 руб. 25 коп. Вартість одного перевезення зросла до 75 коп., або на третину. Для поїздок чиновників відомства державних маєтностей у Шаповалівській волості був витрачений 91 день, наданий 91 віз та стільки ж їздових при них⁴¹.

Окрім цього, волосні правління зобов'язували населення надавати підводи і перешкоди військовим формуванням ополченців. У населених пунктах, де проживали поміщицькі і державні селяни, цей вид повинності розподілявся вкрай нерівномірно. Так, у звіті Шаповалівського волосного правління значилось, що із 432 возів, представлених дружинам № 105–116 Московського ополчення населенням волості у 1855 р., 385 поставили державні селяни та козаки, а 47 возів – поміщицькі селяни. При переході дружин Володимирського ополчення 323 вози були надані державними, а 23 – поміщицькими селянами. Подібна ситуація була і при переході Нижньгородського ополчення в жовтні 1855 р., коли державними селянами і козаками було поставлено 333 підводи, а поміщицькими всього 28. При переході ратників Вологодської губернії населенням державного відомства було поставлено 91 підводу. Всього в 1855 р. для 4 дружин населенням державного відомства волості було надано 1 893 підводи і 98 – поміщицькими селянами, що в 19 разів менше⁴².

Волосне керівництво спонукало населення надавати підводи військовим безкоштовно. Так, під час проходження через губернію 2-ої драгунської дивізії, козаки і державні селяни тягли гармати своїми волами, не вимагаючи за це ніякої плати⁴³. Безкоштовно підводи надавалися жителями губернії і під час переходу дружин Смоленського ополчення.

Не змінилася ситуація і в наступні роки. Цей вид повинностей продовжував залишатися тягарем для державних селян і козаків. Далекі і тривалі поїздки відривали чоловіків від домівок, супроводжувалися втратою тяглової сили. Ніжинський окружний начальник у 1858 р. відзначав, що станційні пункти обслуговувалися виключно кіньми державних селян і козаків. Подібне становище відзначав у своєму звіті за 1861 р. і голова Харківської палати державних маєтностей М.А. Мартинов. Він указував, що державні селяни виконують підводну повинність і за поміщицьких селян, і за міські податні стани, особливо під час проходження військ. Посадові особи земської поліції під час роз'їздів також здебільшого використовують коней державних селян⁴⁴.

Згідно з розкладкою волосних правлінь, сільські товариства по черзі забезпечували транспортом повітові правління і земську поліцію для службових поїздок. Вони надсилали туди по одному верховому наїзнику та по одному з парою коней. Термін відбування повинності при повітових правліннях тривав тиждень, однак під час польових робіт він скорочувався до трьох днів. На весь період візники самі забезпечували себе провіантом, а коней – фуражем. Для виконання повинності коні та візники відбирались не із бідних господарств, де був лише один кінь, а із заможних. Проте часто волосні голови перекладали виконання громадських повинностей на бідних господарів.

Селянські підводи також залучались при переїзді територією волості високопоставлених осіб. З окружного у волосне правління надсилались дані про час і дату прибуття гостей, вказувалися населені пункти, з яких мали бути виставлені підводи та ін. Так, для супроводу імператора Олександра II, який проїздив Борзенським повітом у вересні 1856 р., на Малодичинській станції, за розпорядженням волосних правлінь було дано 113 коней з 71 візником, а на Борзенській станції – 93 коней і 34 візники. Всього для проїзду імператора лише у Борзенському повіті було використано 206 коней і 105 візників⁴⁵.

Багато часу забирала етапно-арештантська повинність, яку виконували селяни з підводами навіть з віддалених на багато верст від етапних шляхів населених пунктів. Для її відбування брали селян і підводи не тільки з ближніх до етапних шляхів сіл, а й з віддалених за 20–40 верст. Представники інших станів її зовсім не відбували. Згідно з розпорядженням шаповалівського волосного голови, у 1851 р. населенням волості було надано 314 возів на суму 157 руб.⁴⁶. На поч. 60-х рр. для перевезення арештантів і висланих було надано 174 підводи⁴⁷.

Часто підводи використовувало місцеве керівництво не за призначенням, а у власних потребах, що призводило до численних скарг населення. З метою недопущення такого волосною верхівкою в циркулярних розпорядженнях дозволялось вільно використовувати підводи лише членам земської поліції, а всім іншим згідно з письмовим дозволом начальника губернії, міської чи земської поліції. Так, волосне і сільське керівництво могло брати підводи при перевірці кордонів волості, наявності на полях сарани, для огляду посівів після зими, для зустрічі високопоставлених осіб, а іноді військ тощо. Проте всі заходи не могли викоринити цих порушень, що додатковим тягарем лягали на плечі населення, яке належало Міністерству державних маєтностей.

Квартирна повинність

До функцій волосного правління також належав розподіл відбування квартирної, або постійної повинності між сільськими товариствами, нагляд за правильним її розподілом у товариствах, належним виконанням повинності селянами⁴⁸. Але для волосного керівництва ввійшло в обов'язок забезпечення квартирами для ночівлі чиновників різних рівнів, котрі приїздили у населені пункти під час проведення ревізій сільських та волосних правлінь, хлібних магазинів; повітових та губернських лікарів,

які були у волостях під час епідемій та епізоотій; арештантів, а особливо військових. В обов'язок сільських і волосних начальників входила і зустріч військових частин на кордоні волості. Зростання квартирної повинності в першій половині XIX ст. визначалось у першу чергу потребами армії. Волості, які були розташовані на головних дорогах, потерпали від скупчення військ, а селяни і міщани – від постою. Законодавством звільнялись від постою ніжинські греки, а також поселення біловезьких колоністів, що проживали у с. Білі Вежі, Великий Вердер, Малий Вердер, Городок, Колчинівка, Рудневець⁴⁹.

Після отримання розпорядження від волосного голови сільські старшини і старости займалися забезпеченням квартирами військових у своїх населених пунктах. Якщо ж нічліг проходив у волосному центрі, то контролював процес розміщення подорожніх сам волосний голова чи засідатель. Сільські старшини без згоди всього товариства робили пожертвування харчів на користь розміщених у їх поселеннях військ, що було заборонено законодавством. Проте вони могли проводитись лише з дозволу всіх осіб на квартирах, у яких був постій, і лише в тому разі, коли харчові продукти були зайвими. В разі, якщо окремі господарі відмовлялися робити продовольчий подарунок, то військові повинні були повернути їм визначені норми продуктів. По закінченні постою без всякої затримки сільські старшини видавали розрахункові квитанції, але якщо війська стояли на постої не один місяць, то вони видавали розрахункові квитанції в кінці кожного місяця⁵⁰. Всі дані про кількість квартир та осіб, яким вони були надані, грошові суми, в які обійшовся постій, тощо, заносилися писарями у шнурові книги, які щорічно надсилались із волосних правлень у сільські товариства. Окрім цього, писарі занотовували і кількість пожертвованої продукції та її вартість. Якщо ж таких пожертвувань не було, то старшини вказували на причини «негостинності» населення⁵¹. Вся ця інформація в кінці року надсилався на ім'я волосного голови, де волосним писарем чи його помічниками проводились підрахунки по всіх товариствах, а зведені дані за підписом волосного голови надсилались у повіт.

Волосний голова також робив розпорядження щодо забезпечення коней фуражем і відведення луків, пасовищ та покосів для коней. У місцях, де луків було вкрай мало, їх передача військовим сприймалася болісно, викликала рішучий протест селян. Більш за всіх від постою потерпало населення державного відомства. В місцях скупчення військ і на трактах селяни і міщани несли від постою великі збитки.

У 30-х рр. XIX ст. в ряді міст постій був замінений грошовим збором. Тут діяли особливі правила. В кінці 30-х рр. почалось обговорення питання «Про заміну постійної натуральної повинності грошовою». В 1837 р. було підготовлено пропозицію про реорганізацію постою в державі. Мова йшла про масову побудову казарм. За розрахунками, на це потрібно було приблизно 120 млн. руб., але накреслювався й інший шлях – зрівняння постою за рахунок квартирних грошей. У цьому випадку вимагалось віднести квартирну повинність за рахунок казначейства. Фіскальні розрахунки змусили уряд відмовитися від переходу на грошовий розрахунок у загальнодержавному масштабі. При заміні постою грошима в ряді міст усі витрати переносились на оподатковане населення. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ «про полегшення жителів» у квартирній повинності не зупинили наростаючого свавілля. У звіті за 1840 р. міністр внутрішніх справ писав, що виконання земських повинностей натурою виконується все ще нерівномірно, особливо при відведенні квартир для рухомих військових команд і виділенні підвід з провідниками⁵².

Так, місцевим керівництвом Шаповалівської волості під постій у 1847 р. було відведено 8 498 квартир⁵³. У 1851 р. місцевим і сільським керівництвом Яцківської волості Стародубського повіту було надано під постій 1 153 будинки, в яких подорожуючі проживали 6 908 днів. Вартість одного дня постою становила 7,5 коп., усього було отримано від військових 518 руб. 10 коп.⁵⁴.

Кількість відведених квартир населенням в одній волості в різні роки була змінною. У Шаповалівській під час Кримської війни вона зросла у декілька десятків раз [Таблиця 3].

Таблиця 3.

**Постійна повинність у Шаповалівській волості Борзенського округу
в 50-х рр. XIX ст.******

Рік	Відведено квартир	Вартість наданих послуг
1851	4 393	–
1852	100 491	5 988 руб. 96 коп.
1853	89 829	5 389 руб. 74 коп.
1854	115 860	6 945 руб. 60 коп.
1855	121 758	7 308 руб. 64 коп.
1856	110 822	7 005 руб. 12 коп.
1857	112 715	6 816 руб. 48 коп.
Всього	655868	39 454 руб. 54 коп.

У 1854 р. міністр внутрішніх справ змушений був визнати надмірне збільшення натуральних повинностей і запропонував їх обмежити, проте і в наступні роки вони були досить високими⁵⁵. У пореформений час у волості вартість квартири зростає до 7,5 коп. за добу, проте зменшується кількість їх надання населенням державного відомства. Так, у 1861–1863 рр. жителями цієї волості було надано лише 10 833 квартири на суму 818 руб. 01 коп.⁵⁶. Отже, кількість квартир, наданих поселянами волості під час Кримської війни 1853–1856 рр., була в десятки разів більшою, ніж на початку 60-х рр. XIX ст.

Під час постою траплялись і прикрі випадки. Часто військове керівництво, привласнивши гроші, що були виділені для плати за постій, не розраховувалось із сільським товариством. Так, у 1855 р. в с. Шаповалівці 2 дні перебувала партія рекрутів під командуванням прапорщика гарнізонного батальйону Борисова у складі 117 рекрутів і 17 конвоїрів. Вартість квартири на добу без провіанту становила 7 коп. Заборгувавши населенню 18 руб. 48 коп. і не розрахувавшись з ним, партія вирушила в м. Батурин. На численні звертання волосного голови Сави Киселя у Борзенське повітове правління щодо повернення грошей майже через 3 місяці прийшла відповідь, що 8 березня 1855 р. прапорщик Борисов помер у Батуринській лікарні, а новопризначений керівник партії підпоручик Орловського гарнізонного батальйону Брильов відповідала за його дії не може. Отже, законна вимога селян с. Шаповалівки так і не була задоволена⁵⁷. В 1856 р. воїни 10 запасної дивізії Томського єгерського полку 28 роти чисельністю 78 чоловік, перебуваючи на пості в с. Мала Загорівка, повернули населенню за липень лише 39 пудів***** муки і 5 гарнців гречки, недодавши 101 пуд 16 фунтів***** муки та 1 четверть 6 четвериків 5 гарнців круп⁵⁸. Незважаючи на скарги волосного голови Сави Киселя, у Борзенському повітовому правлінні справа так і не була вирішена.

Окрім несплати грошей та харчових продуктів населенню, військові під час постою зловживали алкогольними напоями, непристойно себе поводити, крали, хоча в розпорядженнях командування солдатам наказувалося «жителям не тільки не робити шкоди або утисків, але навіть не чіпати їх зовсім і в розмови не вступати»⁵⁹. Так, 30 листопада 1846 р. козак с. Шаповалівки Симон Шеїн у власній коморі на покражі речей ввіймав солдата 1-ої роти 1-го Стрількового батальйону Осипа Тюріна і при свідках відігнав від комори його співучасника. Злодії були відведені до військового начальника. В штаб для розгляду справи про спробу пограбування були викликані шаповалівський волосний голова та свідки, проте вона закінчилась миром, і козак простив солдатів, бо вони не встигли причинити йому збитків⁶⁰. Підтвердженням є і мемуарні записи російського громадського діяча і письменника І. Аксакова, зроблені в 1855 р. у Борзні під час переходу через Чернігівську губернію з військом у Крим: «Наші вояки ...грубіянством і цинізмом жартів ображають українок, вимагають ще

*** Таблицю складено за: ДАЧО, ф. 807, оп. 1, спр. 467, арк. 80.; спр. 557, арк. 179–192.; спр. 856, арк. 46–115.

**** Пуд – 16, 3805 кг.

***** Фунт – 409,51241 г.

раз їжі від господині, що тільки клопотала над гостиною, насміхаються над «хахлами», як ненажерливі вовки на овець, накидаються на горілку, перепиваються і п'яні до огиди; а на ранок господиня побачить, що в нагороду за її гостинність у неї багато гусей і курей покрадено і порізано»⁶¹.

На сільських сходах волосні голови радили прийняти рішення про звільнення одиноких вдів і самотніх молодих жінок від квартирної повинності. Волосне правління по закінченні постою видавало військовому начальнику розрахункову квитанцію, в якій вказувало і всі негативні випадки, які трапилися під час перебування військових у волості. Про утиски військовими мирних жителів волосний голова особисто повідомляв у окружне правління і земську поліцію.

Таким чином, волосні правління контролювали сплату населенням податків, відробітку натуральних повинностей та ін. Проте у першій половині XIX ст. склалася ситуація, коли населення потерпало не лише від значного податкового пресу, відробітків натуральних повинностей, які встановлювались державою, а й від пограбувань та насильства з боку військових. Волосні органи управління через незнання законів, байдужість та боягузтво часто були не в змозі захистити від цього просте населення.

1. Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV. – СПб., 1798. – § 1075.

2. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4322, 4327, 4330.

3. Там само. – § 4779, 4785, 4791, 4795, 4800, 4813.

4. Там само. – § 4808.

5. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 1457, арк. 6–7.

6. Там само. – арк. 10.

7. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII–начале XIX века / В.И. Неупокоев. – М.: Наука, 1987. – С. 193.

8. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 73.

9. Кутузов Н. Состояние государства в 1841 году. (Записка поданная императору Николаю I 16 апреля 1841 года) / Н. Кутузов // Русская быль. – Т.VII. [ред. М.О. Гершензона]. – М., 1911. – С.163.

10. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 373, арк. 17.

11. Там само, спр. 610, арк. 251–252.

12. Там само, спр. 475, арк. 56.

13. Там само, ф.128, оп.1, спр. 2346, арк. 334.

14. Труды местных комитетов Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XVII. – СПб., 1903. – С. 18.

15. ВДАЧО в м. Ніжині, ф. 1111, оп.1, спр. 25, арк. 98 зв.

16. Там само, арк. 98 зв.

17. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 200.

18. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 281, арк. 2–19.

19. Там само, ф.809, оп.1, спр. 33, арк. 13–20.

20. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4347.

21. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 108, арк. 15.

22. Там само, спр. 467, арк. 81.

23. Там само, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.

24. ВДАЧО в м.Ніжині, ф. 1111, оп.1, спр. 91, арк. 10.

25. ДАЧО, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.

26. Там само, ф.807, оп.1, спр. 367, арк. 23–31.

27. Там само, спр. 467, арк. 85.

28. Там само, ф.179, оп.1, спр.11, арк. 109.

29. Там само, спр.83, арк. 11–110.

30. Там само, ф.807, оп.1, спр. 1614, арк. 16–33.

31. Там само, спр. 183, арк. 19–20.
32. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 196.
33. Там само. – С. 197.
34. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 108, арк. 15.
35. Там само, спр. 183, арк. 19–27.
36. Там само, ф.807, оп.1, спр. 183, арк. 24–27.
37. Там само, спр. 367, арк. 7–17.
38. Там само, спр. 467, арк. 81.
39. Там само, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.
40. Там само, ф.807, оп.1, спр. 557, арк. 179–192.
41. Там само, спр. 852, арк. 64–144.
42. Там само, спр. 886, арк. 47–70.
43. ЧГВ. – 1854. – 1 травня. – С. 1.
44. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України на передодні реформи 1866 р. / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 85.
45. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 959, арк. 20–23.
46. Там само, спр. 467, арк. 81.
47. Там само, спр. 1614, арк. 16–33.
48. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4347.
49. Сведения об удобствах квартирному расположению всех родов войск в Черниговской губернии. – Чернигов, 1838. – С. 82.
50. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 61, арк. 5–8.
51. Там само, ф.1504, оп.1, спр. 21, арк. 162–165.
52. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 198–199.
53. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 467, арк. 80.
54. ДАЧО, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.
55. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 199.
56. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 1614, арк. 16–18.
57. Там само, спр. 862, арк. 5.; Нестеренко Л. О. Історичні реалії взаємин України з Росією у співомовках С.Руданського / Л. О. Нестеренко // Педагогічні обрії. – 2006. – № 3. – С. 55.
58. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 962, арк. 12.
59. Котляревський І. П. Журнал военных действий 2-го корпуса войск под командою господина генерала от кавалерии и кавалера барона Мейендорфа // І.П. Котляревський. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 343.
60. ДАЧО, ф.810, оп.1, спр. 22, арк. 1–9.
61. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський – К.: Довіра, 1992. – С. 215.

В статтє проанализировано деятельность волостных правлений Черниговской губернии по исполнению государственными крестьянами та казаками подводной, дорожной, квартирной повинностей.

Ключевые слова: волость, волостное управление, Черниговская губерния, казак, государственные крестьяне.

The article shows the activity of Chernigov province township board in the first half of the 19th century on organizing road, rent, underwater duties of state peasants and Cossacks.

Key words: volost, volost board, Chernihiv province, cossack, state peasants.

Олександр Герасимчук

ВИСТУПИ СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРОТИ СТОЛИПІНСЬКОГО ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (серпень 1914 – червень 1917 р.)

У статті досліджується ставлення чернігівського селянства до столипінської аграрної реформи у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.), розкрито форми селянських протестів проти реалізації столипінського землевпорядкування на завершальному етапі реформи.

Ключові слова: землевпорядкування, столипінська аграрна реформа, селянські протести.

Столипінські аграрні перетворення початку ХХ ст. не всі селяни Чернігівської губернії зустріли із захопленням. Реалізація столипінської аграрної реформи на Чернігівщині не проходила безпроблемно і викликала спротив частини селян. Основними проявами невдоволення земельною реформою були активні і пасивні протести селян проти землевпорядкування та сутички між общинниками та новоспеченими господарями хуторів і відрубів. За 1907 – 1914 рр. Ф. Лось і О. Михайлюк, які досліджували аграрний рух в українських губерніях у даний період, нарахували на Чернігівщині 13 активних виступів селян проти столипінського землевпорядкування і 58 конфліктів між общинниками та хуторянами і відрубниками. Наслідком повільного ходу реформи в Чернігівській губернії в перші її роки була повна відсутність селянських виступів проти неї в 1907 – 1909 рр. Більшість селянських протестів проти столипінської реформи припала на 1911 – 1913 рр., коли, згідно із законом 29 травня 1911 р., пожвавішали землевпорядні роботи по виділенню відрубів і хуторів [1, с. 219, 244 – 255]. Зараз уже очевидно, що виявів протестів проти столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії було значно більше, проте вади тогочасної статистики не дають повністю відтворити точну картину цього складного процесу.

Форми селянських виступів проти столипінського землевпорядкування до початку Першої світової війни вже розглядались автором в одній з попередніх публікацій [2]. Ставлення українського селянства до проведення аграрних перетворень на селі в період 1914 – 1917 рр. також певною мірою вже вивчалось низкою вітчизняних учених. Зокрема, аграрні виступи селян Чернігівщини (Ніжинського і Борзнянського повітів) у 1906 – 1917 рр. досліджувала О.В. Герасименко, яка розглядала всі форми селянських протестів, не виокремлюючи ті, що були спрямовані проти столипінського землевпорядкування [3]. До питання селянських протестів на Чернігівщині в роки Першої світової війни звертались В.М. Шевченко і М.М. Коропатник [4]. Селянські виступи в Україні в роки Першої світової війни досліджувала А.П. Дорохова, яка не

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

оминула увагою і селянські протести проти столипінської реформи в даний період [5]. Важливі відомості щодо селянських рухів періоду Першої світової війни містяться в спеціально виданому збірнику документів центральних і місцевих архівів, присвячених цій проблемі [6].

Роботи вищевказаних авторів стосувалися всіх селянських рухів періоду Першої світової війни, проте проблематика ставлення селянства Чернігівщини саме до столипінської аграрної реформи в цей період окремо не досліджувалася. Тому метою даної статті є висвітлення настроїв у селянському середовищі в ході реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині в 1914 – 1917 рр., визначення причин, які спонукали чернігівських селян до протестів проти земельних перетворень, і розкриття форм цих протестів у процесі аграрних перетворень у роки Першої світової війни.

З початком війни в 1914 р. на Чернігівщині селянські виступи проти землевпорядних робіт не припинились, оскільки становище малоземельного селянства губернії в цей період значно погіршилося. Заможні селяни були зацікавлені в тому, щоб на війну пішла найактивніша частина села для полегшення виходу з общини, тоді як бідні селяни і перш за все жінки-солдатки, які залишилися, вимагали припинення землеоблаштування до повернення мобілізованих в армію. На цьому ґрунті виникали конфлікти, які іноді переростали в значні заворушення [6, с. 19]. У політичному огляді про настрої селян Сосницького повіту за 1914 р. зазначалось: «Серед сільських обивателів правого напрямку під впливом чуток про війну настрої тривожний: вони побоюються вибуху революції» [1, с. 231]. Антивоєнного руху на селі фактично не існувало, і твердження щодо масовості антивоєнного руху в селянському середовищі було б неправомірним і таким, що перебільшувало б ступінь політичної зрілості селянства. Селянські протести та виступи стосувалися виключно погіршення їх і без того скрутного становища. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиція хліба, коней, худоби, наряди на тилові роботи – все це тяжким тягарем лягло на їхні плечі [7, с. 278]. З українських губерній в армію забрали близько половини працездатного чоловічого населення, зокрема з Чернігівщини до армії було мобілізовано 50,6% чоловіків [8, с. 94].

Крім мобілізації в армію, значну частину чоловічого населення, особливо в прифронтовій смузі, а також у Київській і Чернігівській губерніях посилали на окопні роботи, відриваючи їх від польових робіт. У селянському господарстві основною стала жіноча праця. Гірший порівняно з довоєнним обробіток ґрунту і нестача добрив ще більше знизили і так невисокі врожаї [7, с. 278]. Часопис чернігівської губернської землевпорядної комісії «Крестьянское дело» у березні 1916 р. опублікував звернення комісії до сільських жінок-солдаток із закликом засівати поля: «повернуться чоловіки – і як приємно їм буде переконатись, що і жінки їх не сиділи вдома склавши руки, а працювали не менше їх на користь рідного кутка» [9, с. 3]. Нестача робочих рук змусила владу, стурбовану «використанням всього врожаю в губерніях фронту», у 1916 р. видати розпорядження про примусове залучення в деяких регіонах, включно з Чернігівською губернією, населення віком від 15 до 50 років (як сільського, так і міського) до збору врожаю. Відповідний циркуляр чернігівським губернатором було направлено у Мглинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти, де склалася найнапруженіша ситуація із збором урожаю. Незважаючи на обіцянку пристойну платню за роботу: на власних харчах – 2,5 руб. для чоловіків і 1,4 руб. для жінок та підлітків, це розпорядження не викликало ентузіазму в мешканців даних повітів. На засіданні дворянства Новгород-Сіверського повіту 24 липня 1916 р. було прийнято рішення «довести до відома П. Чернігівського губернатора, що збір урожаю на полях примусовим порядком в Новгород-Сіверському повіті неможливий, тому що в армію забрано близько 15 000 робітників; на місцевих роботах для військових потреб залучено більше 10 000 чоловік; і при цьому небажаний з причини загострення відносин населення з економіями». Тим не менше влада застосовувала примусове залучення населення в Чернігівській губернії до збору врожаю, як і використання праці військовополонених на польових роботах, а за відмову працювати на чужих полях карали 3-місячним арештом або штрафом до 3 000 руб. [10, арк. 1, 16, 22, 23, 38 – 42]. Примусові роботи загострили соціальну обстановку в селах Чернігівщини, особливо в

північних повітах, однак ситуацію в сільському господарстві вони вже були не в змозі врятувати. У 1916 р. недосів озимини становив у Новгород-Сіверському повіті – 36%, у Городнянському – 25 – 40%, у Остерському – 25 – 50%, у Сосницькому – 30%, у Чернігівському – 30% [11, с. 31]. На 1917 р. урожай зернових очікувався вдвічі меншим від середнього за попередні роки. Загроза голодування ще більше посилювала напругу в селянському середовищі [12, с. 21]. Чернігівська губернія в роки війни стала територією, куди було спрямовано потоки біженців із прифронтових регіонів, що суттєво напружувало і без того складну ситуацію в регіоні. Губернським властям потрібно було цих людей приймати, розміщувати, надавати їм допомогу. Біженців спочатку приймали в Городні (із Холмщини), Сновську, Любечі і Ріпках (із Волині і Варшавської губернії), потім розміщували по селах і містечках Городнянського повіту, де вони або залишалися, або потім звідти рухалися далі на схід. Біженці тягарем лягали на місцевий бюджет, ускладнювали криміногенну ситуацію в губернії [13, арк. 29 – 30, 71, 104, 111, 114]. Про якусь землевпорядкування в прифронтових районах мова вже не йшла.

Незважаючи на численні протести, царський уряд і в роки війни продовжував проводити землевпорядні роботи, втілюючи в життя столипінську земельну реформу. Як і в довоєнні роки, найпоширенішими формами селянських невдоволень ходом реформи були відмови сільських сходів давати згоду односельцям на виділи і скарги на дії землевпорядних комісій та землевпорядників. Так, селяни с. Смолянка Ніжинського повіту в жовтні 1914 р. склали сход для вирішення питання про виділи, і для згоди на виділення тоді не вистачило лише 6 голосів. Частина охочих до виділення на відрубку сподівалась, що на наступному сході вже набереться необхідна кількість голосів, і навесні почнуть «різати землю на хутори». Проте їх сподівання не справдалися. Зібравшись знову вже в січні 1915 р., незважаючи на всі заклики земського начальника, переважна більшість селян висловилося проти розверстання (за виділення проголосували лише 60 чоловік). Причин такого небажання, за словами селян, було декілька: по-перше, це малоземелля, яке при виділенні не давало можливості випасати худобу, і, по-друге, різна родючість ґрунтів, яка викликала побоювання одержати погану ділянку. Ось думки селян з цього приводу: «Що мені робити, як у мене тільки одна десятина землі, куди я буду діватись із своєю худобою, як відріжуть мені землю на хуторі», або «а чим мені кормитись, як у мене тільки одна десятина землі, а три сини на військовій службі». За виділення у Смолянці активно виступали лише два заможних селянина, проте односельці не прислухались до їхніх аргументів, оскільки були переконані, що ті «хочуть задовольнити свої корисливі мотиви» [14, с. 9 – 10].

Потік скарг на несправедливі, на думку селян, дії землевпорядних комісій і землевпорядників у роки війни не припинявся. Козаки с. Талалаївки Ніжинського повіту Марко Самко і Федір Феденко оскаржували в губернській комісії постанову повітової землевпорядної комісії №80 від 4 жовтня 1914 р. про затвердження проекту розверстання надільної землі [15, арк. 143]. Селяни Зрубово-Веркіївського товариства Ніжинського повіту Данило Яловий і Василь Яцина скаржилися спочатку в повітову, а потім у губернську землевпорядні комісії на погіршення їхніх умов господарювання після виділення, оскільки при розверстанні земель товариства на відрубку сінокіс виявився за 2 версти від них, хоча до розверстання він був поряд із господарствами цих селян. Спочатку 20 січня 1915 р. ця скарга була відхилена Ніжинською повітовою, а згодом і губернською землевпорядними комісіями [16, арк. 5 – 6, 12]. Козаки м. Ніжина скаржилися на дії землевпорядної комісії, яка віддала 28 дес. їхнього «вигону», що ним козаки користувалися вже 50 років, селянському товариству для розподілу його на відрубні ділянки, однак губернська комісія на своєму засіданні 27 листопада 1915 р. відхилила цю скаргу [17, арк. 1, 3, 9]. На цьому ж засіданні розглядалися також скарги селян с. Кучинівки Івана Булденка і Сави Козика на постанову Городнянської землевпорядної комісії від 18 грудня 1914 р. про відмову у виділенні їм землі, а також уповноважених від товариства селян і козаків м. Нових Боровичів на цю ж постанову, яка обмежувала надання землі товариству.

На засіданні губернської землевпорядної комісії 18 грудня 1915 р. розглядалися скарги селян Максима Жмакіна і Сави Зенченка на постанову повітової землевпо-

рядної комісії про затвердження проекту відведення землі с. П'яний Ріг Мглинського повіту селянину Домеду Шулакову, селян с. Великих Щербинич Новозибківського повіту Тита й Івлія Гуганових на постанову повітової комісії від 12 вересня 1915 р. про затвердження проекту виділення землі в окремому місці селянину Афанасію Шулакову. На цьому ж засіданні розглядалися й інші скарги селян на дії повітових комісій, зокрема селян с. Студенка Глухівського повіту та с. Анішино Мглинського повіту. У переважній більшості заяви селян або не задовольнялися, або відправлялися назад на повторний розгляд у повітові комісії [18, с. 14 – 16].

На дії землевпорядних комісій чернігівські селяни скаржились навіть в Урядовий Сенат і інколи досягали своєї мети. Так, за скаргою селян і козаків с. Тростані Новозибківського повіту 9 жовтня 1914 р. указом Урядового Сенату було скасовано постанову чернігівської губернської землевпорядної комісії щодо визнання права власності на розверстані земельні ділянки. 11 грудня 1914 р. Урядовий Сенат скасував постанову чернігівської губернської землевпорядної комісії за скаргою селян сіл Сушанів та хутора Овсеєнкова Новозибківського повіту щодо неправомірного виділення відрубних ділянок кільком мешканцям цих населених пунктів [19, арк. 8, 10 – 10 зв., 12 – 12 зв.]

У скарзі, поданій на ім'я міністра землеробства від 10 червня 1916 р., солдат 19-ої дивізії, висловлюючи невдоволення поділом землі в с. Свидовець Козелецького повіту, писав із фронту: «Несправедливість нарізки ось в чому: негідникам і тим, хто ухилиється від служби (але в даний час вони близькі до землемірів), наділено більше, чим було, ближче до села і кращої [землі]; священикам нарізано замість 36 дес. до 46 дес. кращої і біля села. А в тих, хто з дня мобілізації і нині в окопах, забрано останнє, і жінки наші звертаються до землемірів, але останні не звертають уваги, виганяють, ображаючи їх... Ми і наші діти залишаємося обділеними, і власність, яку ми захищаємо, у нас відібрали і віддали негідникам і шахраям. Про що ми, виконуючи свій обов'язок і присягу, просимо розпорядитись, щоб це було призупинено до закінчення великої війни» [20, с. 332]. Незадоволення проведеним землевпорядкуванням висловлювали і новоспечені власники землі в цьому населеному пункті. Восени 1916 р. кореспондент «Черниговской земской недели» повідомляв із Свидовця про те, що в селі землевпорядною комісією було розверстано землю на відрубні ділянки, однак «частина населення вже і тепер виявляє невдоволення новим порядком, особливо малоземельні, оскільки, на їх думку, нікуди виганяти пасти худобу» [21, с. 6].

Влада ж, у першу чергу, задовольняла інтереси «міцних» господарів, котрі або ж зовсім не потрапили на фронт, або ж причаїлися в санітарних поїздах чи військово-поліцейських ротах. До скарг селянської бідноти, яка в окопах мріяла про працю на власній землі, вона залишалася байдужою. Зокрема, перше, що поквапилось зробити керівництво по вищенаведених скарзі, – встановити особу солдата, який приховав своє власне ім'я під ініціалами «І. Г. П.». Відсутність господарів землі привела до різкого зниження клопотань про землевпорядкування і рішучої протидії селян виділам на хутори та відруби [20, с. 332 – 333].

Землевпорядні роботи в роки війни не лише не припинили потік скарг на дії чиновників, а й ставали причиною виникнення низки активних селянських виступів, які нерідко закінчувалися сутичками з відрубниками, поліцією і місцевою владою. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя» повідомляв у 1916 р. із Мглинського повіту, що в с. Горяни «під час нарізки відрубів було багато незадоволених, які тепер всіляко шкодять відрубникам» [22, с. 9]. Жорстокі сутички між прихильниками хутірської системи, тобто переважно заможними селянами та її противниками, мали місце в 1915 р. в селах Азарівка Стародубського повіту, Вовна Новгород-Сіверського повіту та Браниця Козелецького повіту [5, с. 120 – 121]. За повідомленням кореспондента газети «Черниговская земская неделя» із села Вовни, «вже давно в нашому селі спостерігається антагонізм між відрубниками та общинниками». У цьому селі Новгород-Сіверського повіту частина жителів на чолі з волосним старшиною виділилася на відруби, одержавши значні родючі ділянки. Замість своїх земель, які відійшли відрубникам, нових ділянок общинники не отримали. Крім того, відрубники за сприяння старости продовжували користуватись общинним пасовищем і послугами общинних

пастухів. Якщо ж общинна худоба заходила на відрубні землі, то її господарів змушували сплачувати штрафи. Такий стан речей викликав справедливе обурення серед общинників, що, зрештою, і призвело до сутичок із застосуванням фізичної сили. 14 травня 1915 р., оголосивши в селі вихідний, сам волосний старшина послав робітників розорювати свій відруб, в який входили відібрані в общинників землі. Ображеними господарями цих земельних смуг виявилися жінки-солдатки, чоловіки яких були на фронті. Близько двох десятків жінок вирушили в поле, відібрали в робітників коней та плуги і доставили все це у волосне правління. Відрубники, які прибігли до старшини на підмогу, під натиском жінок були змушені втікати, а кількох спійманих жінки відлущували. Як тільки солдатки, коні і плуги були доставлені до волосного правління, староста відразу ж по телефону викликав поліцію і земського начальника, яким вдалося втихомирити солдаток [23, с. 9 – 10].

У селі Браниця Козелецького повіту проживало більше 1 000 жителів і лише близько 50 чоловік, в яких землі було від 20 до 40 дес., прохали землевпорядну комісію про відокремлення із громади на відруб. Більшість же селян із земельними ділянками від 0,5 до 1 дес. були проти такого виділення, оскільки побоювались, що їм дістануться болотисті чи піщані землі і вони будуть приречені на злиденне існування. Солдатки поставили вимогу, щоб землевпорядні роботи відклали до закінчення війни і повернення їхніх чоловіків із фронтів. На зборах села, де вирішувалося питання про виділи, зчинилася бійка, після якої кількох жінок було заарештовано і відправлено в козелецьку тюрму на 6 місяців, залишивши таким чином їхні господарства і дітей напризволяще. Селянки-солдатки с. Браниця в 1916 р. змушені були писати листа до імператриці Олександри Федорівни, в якому прохали захистити їх від примусу місцевої влади до переходу на відруб [6, с. 416 – 418].

Невдоволення частини селян викликала і політика Селянського поземельного банку, який керувався інтересами заможної верстви позичальників, котрі були в змозі повернути кредит з відсотками. Для інших позики в банку часто ставали першим кроком до втрати землі й розорення: щоб вчасно віддати щорічні платежі, селяни змушені були продавати більшу частину врожаю, а нерідко і худобу. Ціни, за якими Селянський поземельний банк продавав землю, здебільшого значно перевищували її справжню вартість, що, власне, було характерним для іпотечних установ [24, с. 105]. У загальній сумі платежів банку помітну частку становили пені, відсотки за відстрочені платежі, витрати на публікації про торги. За 1907 – 1913 рр. ці види платежів становили 4,5% від усіх платіжних коштів, а в роки війни вони стали ще вищі [25, с. 112]. Газета «Черниговское слово» писала: «Розгром дворянського землеволодіння, спочатку насильницький, розбійницькими зграями, а потім «в рукавичках», шляхом фінансових операцій Селянського банку, з кожним роком усе важче відчувається тими самими селянами, інтересами яких незмінно виправдовували свій вандалізм його ініціатори» [26, с. 3]. Протестуючи проти кредитної політики банку, що був великим землевласником, селяни іноді відмовлялися від купівлі землі через посередництво банку, від сплати платежів, а іноді доходило й до самовільних випасів та спашу на банківських землях, а також до захоплення банківських земель [24, с. 105 – 106]. Так, у с. Орликівка Новозибківського повіту селяни з допомогою Селянського банку купили в 1906 р. у землевласника Журбіна 3 тис. дес. землі для випасу худоби. Однак через неврожай селяни не змогли вчасно розрахуватися з банком, і земля перейшла у володіння банку. Селянам довелося взяти пасовища, які стали власністю Селянського банку, в оренду. У 1915 р. банк розпорядився посадити на землі ліс, оренду було припинено, і селяни втратили можливість випасати худобу. У травні 1916 р. селянки-солдатки стали виганяти худобу на пасовище самовільно. Коли ж уповноважений банку запропонував жителям Орликівки поновити договір оренди, селяни відмовились і продовжували випасати худобу на банківській землі. Банківські чиновники звернулися до новозибківського урядника, який 21 червня 1916 р. направив в Орликівку пристава зі стражниками для наведення порядку. У селі на поліцейських накинулись селянки-солдатки, наносячи їм удари палицями й обливаючи водою. Поліція розігнала жінок прикладами рушниць, шаблями та нагайками, у результаті чого одна з бунтівних жінок, а саме Єфросинія Попудькіна, наступного дня народила мертву дитину [6, с. 415].

Виступи селян проти землевпорядних робіт змушували владу вживати заходів для заспокоєння незадоволених. 22 серпня 1914 р. головноуправляючий землевпорядкування і землеробством О.В. Кривошеїн своїм циркуляром за №53 поставив перед губернаторами вимогу землевпорядні роботи вести лише там, де була добровільна згода общинників та відрубників. Особливу увагу необхідно було звернути на ті земельні ділянки, які належали сім'ям солдатів. Однак кількість селянських протестів це не зменшило, і вже в циркулярному листі №31 міністра землеробства Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. було дано розпорядження у випадках недосягнення згоди між відрубниками і товариствами призупиняти землевпорядні роботи та оформлення виділів, «щоб не викликати серед населення ворожих відносин». Зазначалось, що таке рішення «не є відмовою у праві на землевпорядкування, а лише звичайне в умовах нинішнього часу відтермінування здійснення цього права». Таке відтермінування, на думку міністра, особливо було необхідне при виконанні тих робіт, в яких була зацікавлена меншість, а також у разі, якщо «добровільної згоди неможливо досягнути, а передбачений законом обов'язковий порядок може привести до ускладнень» [27, с. 14]. «Здійснення робіт, які могли б загострити взаємовідносини між селянами, абсолютно недопустиме. Я віддаю перевагу в таких випадках зайвій обережності, чим її відсутності», – підсумовував у розпорядженні міністр [9, арк. 56 – 56 зв.]. Цим урядовим циркуляром процес землевпорядкування фактично зупинився. Чернігівський губернатор М.О. Гревеніц у доповіді в Департамент державних земельних маєностей від 22 грудня 1916 р., зокрема, повідомляв з приводу вищеписаних подій, що «подальші підготовчі роботи по розверстанню дачі в с. Браниця призупинені до кінця війни» [6, с. 419]. У 1916 – 1917 рр. селянські протести були спрямовані вже переважно на виправлення або ліквідацію наслідків столипінської аграрної реформи [28, с. 32 – 33].

Характеризуючи тогочасне становище в чернігівських селах, слід враховувати не лише кількість виступів, а й настрої населення, ту політичну і соціальну атмосферу, що панувала там. Невипадково представники царських властей у своїх донесеннях неодноразово з тривогою доповідали про падіння авторитету уряду і зростання невдоволення серед селян. Так, за словами чернігівського губернатора М.О. Гревеніца, усе населення краю в 1916 р. ставилося до уряду й урядових заходів скептично, не вірячи в їхню дієвість [5, с. 123].

У роки війни життєвий рівень чернігівських селян, який був і без того невисоким, знизився ще більше, що посилювало невдоволення в селянському середовищі. Порівняно з 1913 р., ринкові ціни на основні продукти в 1914 р. зросли в середньому на 21,2%, а в 1915 р. – на 79,2% (на сіль – більше ніж удвічі) [29, с. 82]. У кінці 1916 р. міністерство землеробства для запобігання спекуляціям з продовольством було змушене встановити «тверді» ціни на продукти, які для Чернігівщини становили: на жито – 1,48 руб., пшеницю – 1,9 руб., овес – 1,63 руб., ячмінь – 1,33 руб., гречку – 3,4 руб. за пуд [30, с. 341 – 342]. На 1917 р. ці «тверді» ціни вже становили 2,34 руб. за пуд жита, 3,04 руб. – на пшеницю, 2,45 руб. – на овес і 3,10 руб. – на ячмінь [31, с. 15 – 16]. Такі кроки влади призвели до зникнення продуктів з продажу, оскільки їх ринкова ціна була значно вищою. Начальник відділення контррозвідки 30 грудня 1916 р. доповідав у Чернігів: «За одержаними даними, в Новозибкові селяни в базарні дні ведуть між собою розмови щодо ставлення до земства і його чиновників, погрожуючи здійснити погром за те, що останні, зачинивши єврейські хлібопекарні, забрали торгівлю в свої руки, завдяки чому селянам ніде купити ні хліба, ні борошна». Із Стародубського повіту помічник губернського жандармського управління у січні 1917 р. повідомляв: «На ґрунті недоїдання, а іноді й голоду, серед населення помітне невдоволення» [11, с. 33]. У містечках губернії за хлібом вирости величезні черги, бо селяни відмовлялися постачати його за низькою ціною. Кореспондент «Черниговской земской газеты» писав у березні 1917 р. із м. Семенівка Новозибківського повіту: «Проходячи ранком повз лавку, дивуєшся тому, як багато збирається біля неї покупців. Часто буває велика тиснява: нещодавно, наприклад, одну жінку придавили так, що вона незабаром померла, а трьох інших жінок покляли до лікарні» [32, с. 8]. У деяких місцевостях влада вдалася до примусової реквізиції хліба в селян. Кореспондент «Черниговской земской газеты»

у червні 1917 р. повідомляв із Мглинського повіту про те, що «у заможних господарів вже декілька разів відбувалися реквізиції борошна на користь солдаток. Нещодавно натовп солдаток з міліцією на чолі знову перевіряли засіки в заможних господарів і відібрали запаси борошна, у деякого навіть останні. За борошно платили по 3 руб. за пуд, у той час як зараз неможливо дістати борошно за 6 – 7 руб.» [33, с. 7 – 8]. Не останню роль у таких настроях відігравала більшовицька пропаганда, метою якої було створення в країні хаосу, підбурення мас для підготовки ґрунту до захоплення політичної влади. Дорожнеча продуктів харчування, невдоволення війною, підігріті агітацією, призводили до стихійної боротьби сільської бідноти проти заможних селян та селян із середнім рівнем достатку. Іноді ця боротьба виходила за межі розумно допустимого і проявлялася у погромах господарств ні в чому не винних хуторян [8, с. 103].

Найпоширенішою формою помсти відрубникам і хуторянам з боку общинників у роки Першої світової війни були підпали, повідомленнями про які були переповнені засоби масової інформації. «Значного поширення набули зловмисні підпали в місцях хуторського розселення селян. У деяких місцях общинники здійснюють підпали хуторянам, як це трапилось, наприклад, у так званих Чортовицьких хуторах», – повідомляв ще в 1913 р. кореспондент із Новозибківського повіту [34, с. 15]. Такий вияв селянського невдоволення залишався найпоширенішим і в наступні роки. Тогочасна статистика не дає змоги повною мірою підрахувати кількість підпалів у чернігівських селах, оскільки десятки випадків пожеж залишалися не розслідуваними і заносилися поліцією у графу тих, які виникли з «невідомих причин» [35, с. 110]. У 1911 – 1914 рр. перестали реєструвати підпали «на аграрному ґрунті», особливо ті, по яких не було доказів для розслідування, оскільки вони могли здійснюватися і з помсти за особисті образи або ж з метою одержання страхових виплат. Сутички між общинниками та відрубниками часто розглядалися як побутові конфлікти. Не повністю вівся облік такої поширеної форми селянської боротьби, як випаси і спаш на землях хуторян, вони могли бути результатом тісноти і черезсмузжя або випадковості через недогляд пастуха. Тому прослідкувати якусь чітку закономірність у динаміці й територіальному розподілі підпалів і спашу немає змоги. Іноді декілька схожих випадків підпалів фіксувались як один випадок [36, с. 127].

Подання й розгляд скарг на дії землевпорядних комісій тривали навіть в останні місяці існування землевпорядних комісій, тобто до літа 1917 р. Так, Ніжинська повітова землевпорядна комісія 20 березня 1917 р. доповідала в губернську комісію про відмову в задоволенні скарги селянина Якова Плиски на дії землевпорядної комісії по розверстанню земель II-го Носівського товариства через недотримання строків подачі такого типу заяв [37, арк. 4]. Уже після лютневої революції 1917 р., коли мова зайшла про нову земельну реформу і з цією метою почали створювати земельні комітети (замість землевпорядних комісій), часопис «Селянин» писав: «Тепер, коли мрія про землю близька до здійснення, важка реальність штовхає «хліборобів» до захоплень поміщицьких земель, інвентарю, вирубування лісу, суперечок з орендаторами, хуторянами та відрубниками. Місцеві комітети як виразники настроїв місцевого населення повинні своїм впливом і авторитетом зберегти село від різанини і будь-яких насильницьких виступів на ґрунті земельних відносин» [38, с. 3; 39, с. 3]. Ці слова наочно підтверджують, що напруженість у відносинах між общинниками та хуторянами залишалась аж до офіційного завершення столипінської аграрної реформи влітку 1917 р.

Таким чином, протести селян проти столипінської аграрної реформи на Чернігівщині в 1914 – 1917 рр. відбувались у формах скарг на дії землевпорядних чинів, відмов від виходу на хутори і відрубни, вчинення опору землемірам, протистояння общинників відрубникам і хуторянам. Однією з характерних особливостей селянського руху досліджуваного нами періоду було відносно збільшення селянських виступів проти заможних селян, зумовлене поглибленням майнової диференціації на селі у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи. Заможні збагачувались, а біднота ще більше заглиблювалася в злидні. Жителі села Перелоби Сосницького повіту вже на фінальному етапі реформи 2 вересня 1916 р. писали: «Сосницька комісія... розорює нас відведенням відрубних ділянок багатим людям» [5, с. 120]. Дією рушійною силою

в селянських протестах у роки Першої світової війни стали жінки-солдатки, чоловіки яких перебували на фронті.

Найактивніше проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни селяни протестували в північних повітах губернії – Новозибківському, Мглинському, Суразькому, Городнянському, Чернігівському, Новгород-Сіверському, де общинне землеволодіння переважало і де вихід частини заможних селян на хутори і відруби погіршував і без того нелегке становище бідних селян, для яких община була підтримкою у важкі часи. З таким твердженням не погоджується В. Шевченко, який вважає, що переконання про північ Чернігівщини як осередку селянських виступів у роки війни, ґрунтується на недостатніх дослідженнях архівних документів по південних повітах [4, с. 66 – 67]. Однак він мав на увазі всі без винятку селянські виступи в регіоні. Здійснений нами аналіз документів підтвердив висновок про переважання активних селянських виступів у 1914 – 1917 рр. проти столипінського землевпорядкування саме на півночі регіону, оскільки в південних повітах, де переважало приватне землеволодіння, протести виражалися переважно в пасивних формах, до яких можна віднести: байдужість селян до виділення на хутори і відруби, скарги на дії землевпорядників, відмови сільських сходів давати дозволи на виділи тощо. До сутичок за участю поліції доходило вкрай рідко, справи вирішувалися цивілізованим шляхом. Найпоширенішими активними формами селянських виступів тут можна назвати підпали, однак з причин вад тогочасної статистики твердої впевненості, що вони були спричинені саме реалізацією столипінської аграрної реформи, немає.

1. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 / Ф. Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
2. Герасимчук О.М. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2011. – №1. – С. 72 – 85.
3. Герасименко О.В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву) / О.В.Герасименко // Література та культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 145 – 152.
4. Шевченко В.М. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (лютий 1914 – лютий 1917 р.) / В.М. Шевченко, М.М. Коропатник // Людина, суспільство, культура: Історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 65 – 67.
5. Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – №8. – С. 117 – 124.
6. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. Сб. документов. Ред. А.М. Анфимов. – М.-Л.: Наука, 1965. – 605 с.
7. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
8. Панченко П.П. Аграрна історія України: Підручник / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.
9. Для сведения сельских хозяйств // Крестьянское дело. – 1916. – Март. – С. 3.
10. Держархів Чернігівської області. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2255, 44 арк.
11. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – №2. – С. 31 – 68.
12. Н.Ш. Предварительные данные об урожае / Н.Ш. // Селянин. – 1917. – №15 – 18. – С. 21.
13. Держархів Чернігівської області. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2174, 154 арк.
14. Павленко С.Н. С. Смолянка Нежинского уезда / С.Н. Павленко // Черниговская земская неделя. – 1915. – №19. – 8 мая. – С. 9 – 10.
15. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 430, 167 арк.
16. Там само. – Спр. 839, 14 арк.
17. Там само. – Спр. 838, 16 арк.
18. Заседания Губернской землеустроительной комиссии // Крестьянское дело. – 1916. – Март. – С. 14 – 16.

19. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині.– Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 707, 79 арк.
20. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны / А.М. Анфимов. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.
21. Рахинский А.И. С. Свидовец Козелецкого уезда / А.И. Рахинский // Черниговская земская неделя. – 1916. – №43. – 21 октября. – С. 6.
22. С. Горяны Мглинского уезда // Черниговская земская неделя. – 1916. – №24. – 10 июня. – С. 9.
23. Н. С. Вовна Новгород-Северского уезда / N. // Черниговская земская неделя. – 1915. – №26. – 26 июня. – С. 9 – 10.
24. Пойда Д.П. З історії боротьби трудящого селянства України проти грабїжницької політики Селянського поземельного банку (1906 – 1916 рр.) / Д.П. Пойда, А.В. Опря // Український історичний журнал. – 1983. – №11. – С. 105 – 108.
25. Анфимов А.М. О долге крестьянства России Крестьянскому поземельному банку / А.М. Анфимов // Вопросы истории. – 1955. – №1. – С. 111 – 112.
26. Корреспондент «Черн. Слова», м. Батурич (Конотопского уезда) // Черниговское слово. – 1910. – №1047. – 7 июля. – С. 3.
27. Приостановка выделов на отруба // Черниговская земская неделя. – 1915. – №21. – 22 мая. – С. 14.
28. Герасименко Г.А. Обострение борьбы в деревне в годы столыпинской реформы / Г.А. Герасименко // Вопросы истории. – 1983. – №4. – С. 20 – 34.
29. По нашим селам // Селянин. – 1916. – №3 – 4. – С. 79 – 85.
30. Твердые цены, утвержденные министром земледелия для Черниговской губернии на продукты урожая 1916 г. // Селянин. – 1916. – №9 – 19. – С. 341 – 345.
31. Твердые цены на зерновые хлеба в Черниговской губернии // Селянин. – 1917. – №9 – 10. – С. 15 – 19.
32. Н. М. Семеновка, Новозыбковского уезда / N. // Черниговская земская газета. – 1917. – №19. – 5 марта. – С. 8.
33. Горбунов Е. С. Савлуково Мглинского уезда / Е. Горбунов // Черниговская земская газета. – 1917. – №41. – 2 июня. – С. 7 – 8.
34. Корреспонденция. Новозыбковский уезд // Черниговская земская неделя. – 1913. – №9. – 10 мая. – С. 15 – 16.
35. Иерусалимский А.Ф. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910 – 1914 гг. / А.Ф. Иерусалимский // История СССР. – 1959. – №4. – С. 108 – 116.
36. Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. – 1 августа 1914 г.) / Н.А. Мальцева // История СССР. – 1965. – №1. – С. 126 – 131.
37. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині.– Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 799, 5 арк.
38. Ал. В-ов О земельных комитетах / Ал. В-ов // Селянин. – 1917. – №7 – 8. – С. 2 – 3.
39. Положение о земельных комитетах // Там само. – С. 3 – 7.

В статье исследуется отношение черниговского крестьянства к реализации столыпинской аграрной реформы в годы Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.), раскрываются формы крестьянских протестов против реализации столыпинского землеустройства на завершающем этапе реформы.

Ключевые слова: землеустройство, столыпинская аграрная реформа, крестьянские протесты.

The article examines the relation of peasantry of the Chernigov province to realisation of the Stolypin's agrarian reform in days of the First World War (1914 – 1917), reveals the forms of peasant's struggle against Stolypin's land management at the reform closing stage.

Key words: land management, Stolypin's agrarian reform, peasantry protests

ПОЄДНАННЯ ВЕРСТ ТА МИЛЬ: ШЛЯХ ВІД ОДЕСЬКО-БАЛТСЬКОЇ ДО ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПАРОПЛАВСТВА І ТОРГІВЛІ (РОПіТ).

Стаття присвячена будівництву перших залізничних ліній на півдні нашої країни у середині XIX століття та аналізу політичних і фінансово-економічних чинників, що стали причиною об'єднання Одесько-Балтської залізниці із Російським Товариством Пароплавства і Торгівлі (РОПіТ).

Ключові слова: будівництво залізниць, Одесько-Парканська, Одесько-Балтська залізниця, генерал-губернатор, барон Унгерн-Штернберг, Російське Товариство Пароплавства і Торгівлі (РОПіТ).

Новоросійські губернії, що розвивалися швидкими темпами, мали гостру потребу в удосконаленні своїх транспортних шляхів. До 1862 року питання про будівництво залізниць на півдні Росії залишалось у невизначеному стані. Кілька разів створювались приватні товариства, але необхідної для будівництва залізниці суми не знаходилося, і підприємства розпадались. Військові наполягали на першочерговому будівництві залізничної лінії Одеса-Київ, але комерційний інтерес підприємців вимагав розпочати будівництво залізниць у напрямку Кременчука, де на великій Крюківській пристані вивантажувався хліб, який сплавлявся по Дніпру з Київської, Могильовської і Чернігівської губерній.

Населений пункт Паркани був пристанню, на якій вивантажувався хліб, що прибув водним шляхом з Подільської і Бессарабської губерній. З метою здешевлення і прискорення доставки хлібних вантажів із Бессарабії та лівобережних колоній в Одеський порт важливим і необхідним завданням було будівництво залізничної колії від берегів Дністра до Одеси (станом на 1845 рік, Бессарабія вийшла на перше місце серед новоросійських губерній по валовому збору хлібних зернових культур).

У тогочасних шляхах сполучення пристані були важливі, адже нижче за течією цих річок судноплавство було неможливе внаслідок природних перешкод: замуленого устя Дністра і порогів Кічкаса на Дніпрі. Після цілого ряду нарад у Петербурзі, на яких зіштовхнулися два підходи до визначення напрямку залізничного будівництва – суто комерційний і військово-стратегічний, природно, що перевагу отримав комерційний напрямок.

Було прийнято компромісне рішення: почати будувати залізницю частинами, побудувавши у першу чергу дорогу до Дністра і до важливого торгового центру Балти – з її ярмарками, річні обороти яких досягали 1,5 млн. рублів. Крім іншого, на бійнях Балти заготовлялася велика кількість м'яса, здатного безперерійно забезпечувати Одесу з прилеглими місцевостями цим видом продовольства.

12 грудня 1862 року новоросійським і бессарабським генерал-губернатором і командуючим військами Одеського військового округу був призначений генерал-ад'ютант П.Е. Коцебу (1801–1884). Завдяки його господарській активності питання про будівництво залізниці було вирішено імператором остаточно. На початку січня

1863 року з'явилося найвище розпорядження Олександра I про будівництво залізниці від м. Одеси до м. Балти і до пристані Паркани на Дністрі господарським способом під контролем генерал-губернатора. Здійснення будівництва доручалось камергерові барону Унгерн-Штернбергу. Приймаючи контроль за цією справою на себе, Коцебу сказав: «... я сподіваюся, що нарешті багаторічна обіцянка уряду і надії краю будуть здійснені найближчим часом». Упродовж 1863 року із державної казни на зведення залізниці було виділено 1000000 рублів. Заради історичної справедливості відзначимо, що в подальшому Коцебу був затятим прихильником будівництва залізниці від Балти не на Київ, а на Харків. Така його позиція була підтримана імператором, у результаті залізниця в Києві з'явилася на кілька років пізніше, ніж її очікували. [1].

Проект господарського будівництва Одесько-Парканської залізниці за гроші державної казни передбачав часткову, комбіновану участь цілого ряду міністерств, під організаційним керівництвом оптового підрядника (барона Унгерн-Штернберга) і контролем генерал-губернатора. При обраній комбінованій системі будівництва технічні питання (вишукування, кошториси, інженерні кадри) вирішувалися Головним управлінням шляхів сполучень і публічних будинків; фінансування будівництва – через видачу авансів Міністерством фінансів оптовому підряднику; будівельні лісові матеріали видавалися з казенних лісів біля Кременчука Полтавської губернії Міністерством державного майна, робочу силу поставляло Військове міністерство із солдатів будівельних батальйонів та Міністерство внутрішніх справ і державного майна – із числа селян-недоїмників.

До початку будівництва необхідно було вирішити питання про передачу землі під будівництво. Одеса була зацікавлена в ньому, тому землі були виділені безоплатно. Дорога до Парканів ішла по кабінетних землях, їх викуп не був потрібний. Трасу на Балту проклали з урахуванням мінімального використання приватних земель, а в місцях, де уникнути викупу було неможливо, граф Коцебу втручався особисто, умовляючи власників знизити плату. Знаходилися поміщики, що віддавали землі під забудову без оплати, за умови увічнення свого імені в назвах станцій. Так з'явилися станції Еремеївка та Абамеліково на честь поміщика Еремії і князя Абамеліка [2].

15 січня 1863 року за ініціативою генерал-губернатора графа Коцебу було ухвалено рішення про будівництво «100-верстного участка от Одессы до Паркан с употреблением для работ нижних чинов армии» на кошти державної казни та затверджено статут Одесько-Балтської залізниці. Розрахунок вартості будівництва проводив особисто міністр шляхів сполучення П.П. Мельников, прихильник будівництва залізниць за рахунок казенних коштів. Розрахункова ціна версти будівництва сягала 45000 рублів. Різниця між реальною вартістю версти будівництва і 45 тисячами становила прибуток підрядника. Однак казна, щоб забезпечити себе від зайвих розтрат, взяла у заставу 9 миз, що перебували в Естляндській губернії і становили володіння барона Унгерн-Штейнберга. В кінцевому результаті різниця між розрахунковою і реальною ціною склала 31 тисячу рублів. Таким чином барон, ризикуючи своїми маєтками, по суті, заробив ще один [3].

«В такой момент, – писав «Одесский вестник», – явился барон Унгерн-Штернберг с ходатайством о разрешении ему устройства в виде опыта 100 верст от Одессы до Паркан, причем он просил отведения ему необходимого количества штрафных нижних чинов, до того времени находившихся в полном бездействии».

Через кілька місяців, 4 травня 1863 року, відбулись урочистості з нагоди початку земляних робіт на трасі Одесько-Парканської залізниці, – залізничної колії від Одеси до поселення Паркани на річці Дністер. Городяни, незважаючи на сильну спеку, дружно зібралися на місці проведення святкового заходу, «чому весьма много способствовало в этот день дилижансовое сообщение, открытое с городом», – писала міська газета «Одесский вестник» (№ 50 від 7 травня 1863 року).

Будівництво залізниці проходило у важких умовах степової зони. Знадобилося здійснити величезну кількість земляних робіт (грабарств), чого раніше у світовій практиці спорудження залізниць не траплялось. У російського уряду з'явилися сумніви в доцільності будівництва залізниці до Парканів з подальшою перспективою її

продовження на Кишинів. На перший погляд, річка Дністер була для залізничних будівельників непереборною природною перешкодою. На початку листопада 1863 року відбулася пробна поїздка по першому відрізку шляху довжиною 9 верст від станції Одеса-Порт до станції Одеса-Товарна, а через кілька днів на презентацію цієї ділянки запросили губернатора, митрополита та інших поважних жителів міста.

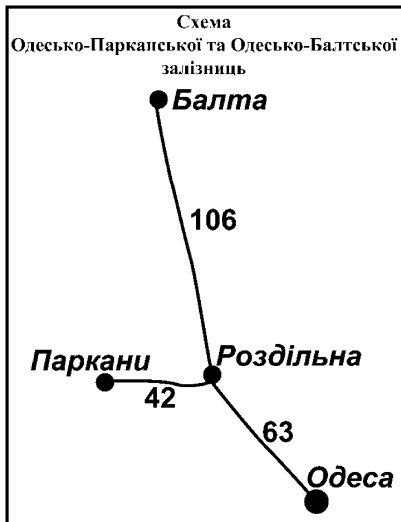
Забігаючи наперед, варто зазначити, що під час будівництва підходів до залізничного мосту болгарська колонія Паркани нагадували мурашник. Для будівництва гігантського залізничного насипу К. К. Унгерн-Штернберг залучив не тільки кілька тисяч штрафників, але й оголосив про широке наймання селян з підводами і без них за пристойну винагороду. На заробітки в Паркани потягнулися сотні селян із ближніх і далеких сіл. За рекордні для того часу строки (17 місяців) був побудований залізничний міст.

20 січня 1871 року відбулися випробування цього чудового архітектурного й інженерного ажурного спорудження. Дністровський залізничний міст був поставлений на залізних биках-підвалинах і мав три прольоти загальною протяжністю 107 метрів. Висота споруди від поверхні води до підшови рейки шляху становила 38 метрів. Вага – 2191 тону. Міст складався із двох ярусів. На верхньому були прокладені дві залізничні колії, на нижньому настелений «мостовой пол для обыкновенной экипажной езды». Ширина нижньої проїзної частини мосту – 6 метрів. Випробування конструкції проводилося двома поїздами. Кожний з них складався з чотирьох паровозів із причепленими повними тендерами і чотирьох платформ, завантажених рейками. При випробуванні навантаження на 1 погонний метр моста становило 3600 кг. Поїзди пересувалися по черзі по кожній колії шляху, зупиняючись на кожному прольоті по одній хвилині. Потім обидва поїзди рушили по обох коліях одночасно, забезпечивши тим самим максимальне навантаження на конструкції мосту.

«Результаты испытаний, – інформував «Одесский вестник», – признаны технически блистательными». У п'ятницю, 22 січня 1871 року, в Парканах зранку панувало святкове пожвавлення. Надійшло повідомлення про те, що із Одеси в Бендери на урочисте відкриття мосту виїхав екстрений поїзд із генерал-губернатором П. Е. Коцебу. «В 12,5 часов дня поезд прибыл в с. Парканы, расположенные по сю сторону Днестра, – повідомляв подробиці кореспондент «Одесского вестника», – к самому мосту, где уже были собраны представители местной гражданской и военной администрации, дворянства, земства, горожан и духовенства при многочисленном скоплении народа, весьма картинно усеявшего обе стороны реки». Жителі Парканів піднесли генерал-губернаторові хліб-сіль, а бендерчани – ножиці на срібній таці. Після того як П. Е. Коцебу розрізав символічну стрічку, міст був орошений святою водою, і всі учасники торжества пройшли по нижній галереї на протилежний берег. Потім по верхньому ярусу проїхав поїзд генерал-губернатора. Ажурний красень-міст став візитівкою міста Бендери [4].

Одесько-Парканська залізниця була південно-західним відгалуженням від магістрального шляху Одеса-Балта загальною довжиною близько 105 верст. У 1863 році для будівництва Одесько-Парканської залізниці, відповідно до «высочайше затвержденного» 30 березня 1863 року «Положением Военного Совета о составлении рот штрафованных нижних чинов для работ по строительству Одесско-Парканской железной дороги», формуються 4 робочі роти – по одній в Херсоні, Катеринославі, Києві і Полтаві по 550 солдатів-штрафників. Штаб-офіцеру, «заведующему» цими ротами, надавалися права і влада командира окремого батальйону, а командирам робочих рот – права, «присвоенные ротным командирам батальонов Отдельного корпуса внутренней стражи». Особовий склад штрафних рот був зібраний у нижній частині Дніпра і пароплавами доправлений до Одеси. Перша рота була на місці 24 квітня, а інші прибули у червні.

Штат формування включав завідувача рот, казначея, квартирмейстера, 4 ротних командирів, їхніх помічників, двох офіцерів для відряджень, двох медиків, завідувача канцелярії, аудитора, 73 нижніх чинів постійного складу і 2200 чинів змінного. Особовий склад рот залучався в основному до виконання земляних робіт (грабарства).

Для безпосереднього навчання прийомів роботи серед нижніх чинів було розподілено до 40 довідчених вільнонайманих грабарів. Робочий день тривав 9 годин. Весь особовий склад був розбитий на пари, за винятком ослаблених і старих – їх ставили по троє. Кожній групі встановлювалося денне завдання. За помилки і невиконання плану карали позбавленням винної порції – це було найефективніше і найдієвіше покарання. 15 чоловік виявили бажання замість 2-х чарок вина на день одержувати їхню вартість – 2 рублі 40 копійок на місяць. Незабаром солдати-штрафники придбали необхідні будівельні навички і стали виконувати 2/3 норми кваліфікованого робітника-грабаря.

Нижні чини, що відзначались недисциплінованою поведінкою, направлялись в особливі виправні відділення і використовувались на роботі

у місті. Загальна чисельність працюючих у виправних відділеннях доходила до 150 чоловік. Середнє число хворих за час робіт дорівнювало 32 чоловікам, померло троє. Утікачів було: у червні – 31 чоловік, у липні – 15, у серпні – 5. Із загальної кількості втікачів (51 чоловік) повернулося 18 штрафників.

Належна організація праці, задовільне постачання матеріалів та устаткування дозволили формуванню не тільки успішно впоратися із поставленими завданнями, але й істотно зміцнити дисципліну, поліпшити дотримання правил і норм техніки безпеки.

Після завершення будівництва ці військово-робочі роти були розформовані. Але вже в 1864 році наказом по Військовому міністерству від 31 січня № 25 створюються дві робітничі бригади «для устроювання залізних дорог в Новоросійском крає» і встановлюється штат, по якому кожна бригада складалася із 7 рот по 650 нижніх чинів у кожній. Як правило, робочі бригади не були постійними військовими формуваннями і після закінчення будівництва розформовувались.

Необхідно декілька слів сказати про барона Карла Карловича Унгерн-Штейнберга, поміщика Естляндської губернії (північна частина Естонії), володаря 9 естляндських миз – ділянок землі з наймитами. Він був одним із перших, хто на півдні країни розглянув можливість заснування та розбудови залізниці. В момент прийняття на себе обов'язків з будівництва лінії Одеса-Балта всі його мизи, як уже наголошувалось, держава взяла під заставу. Право будівництва Одесько-Парканської залізниці було надано барону Унгерн-Штернбергу тому, що в його пропозиціях увагу уряду привертала відносно невисока вартість будівництва, адже Карл Карлович пропонував будувати залізницю, використовуючи безкоштовну працю солдатів штрафних підрозділів і засуджених за дрібні злочини осіб.

Підставою для залучення солдатів штрафних батальйонів був досвід, отриманий бароном у 1862 році. Для навчання будівництва залізниць у маєтки барона, що розташовані за 90 миль від Ревеля (сучасний Таллінн), було направлено 40 нижніх чинів другого розряду Ревельського батальйону внутрішньої сторожі. За чотири місяці навчального процесу солдати, що мали слабе здоров'я, осушували болота, працювали у каменоломнях, виконували інші повинності. Барон Унгерн-Штернберг встановив для них посилене харчування, одягнув у практичний і пристойний одяг. Заохоченням для продуктивної праці стали дві чарки горілки та 4 копійки сріблом. Якщо денне завдання не виконувалось, гроші не платились. Після закінчення терміну перебування у мизах барона він зробив висновок про ефективність використання штрафників на роботах по будівництву залізниць [5].

Окрім Одесько-Парканської та Одесько-Балтської залізниць, барон К.К. Унгерн-Штернберг став ініціатором будівництва Балто-Єлисаветградської, Єлисаветград-Кременчуцької, Кременчук-Харківської і почав будівництво Миколаївської (до Знам'янки) залізниці. Помер барон у 1872 році [6].

Будинки і споруди повинні були зводитися без усякої розкоші. Для здешевлення будівництва допускались більші ухили, зменшення радіуса кривих, зведення тимчасових мостів і віадуків, використання рейок легких типів. Швидкість поїздів не повинна була перевищувати 25 верст на годину. Для будівництва цієї залізниці уряд випустив у 1864 році 1-у внутрішню залізничну позику.

В Одесі при виборі місця для основної центральної станції, де планувалося зосередити залізничні служби і вокзал, думки розділилися між Михайлівською і Кінною площами. Остаточне рішення було прийнято після початку робіт на користь Кінної площі. Будівництво урочисто почалося з молебня. Відбулося це на Михайлівській площі.

Будували швидко, коля від порту до Центральної станції (нині станція Одеса-Товарна) була побудована до осені, і перша пробна поїздка відбулася 7 листопада, а 1 грудня перший поїзд пройшов від порту до Кінної площі, де почалося зведення рамп, головних майстерень, паровозного депо і центрального матеріального складу.

Перший робочий поїзд привіз на платформах рейки, костилі, підкладки. Обсяги робочого руху збільшувалися по мірі віддалення будівництва від Одеси. Робочими поїздами доставлялись закуплені в Англії матеріали до місця укладання у земляне полотно. Доводилося возити і питну воду, якої у степовій зоні України було обмаль. Восени 1864 року була побудована станція Роздільна. Від неї залізнична коля до Парканів була прокладена до травня 1865 року. Весь 1865 рік залізнично будували до Балти, одночасно облаштовуючи технічні служби в Одесі. У листопаді 1864 року від Тираспольських повітових дворянських зборів і купців була складена петиція на ім'я імператора з проханням продовжити дорогу до міста Тирасполя, при цьому частину витрат повіт брав на себе.

Через два з половиною роки після початку будівництва відбулося урочисте відкриття Одесько-Балтської залізниці з відгалуженням до Кучургана. Частину залізниці від Кучургана до Тирасполя визнали непридатною для руху поїздів. 3 грудня 1865 року після урочистого молебня в порту і на Тираспольській заставі святковий потяг із 200 запрошеними рушив від тимчасового дебаркадера, побудованого на березі моря (внизу Миколаївського бульвару), до ст. Михельстан (тепер станція Веселий Кут), де всі урочистості завершилися святковим обідом.

Митрополит установив на паровозі велику ікону, окропив святою водою вагон барона К.К. Унгерн-Штернберга і колеса паровоза, а по ходу руху потяга щедро збризував стрілочні переводи і прольоти мостів. Напередодні свята барон завбачливо розпорядився переодягти робітників-штрафників, щоб ті не виглядали перед генерал-губернатором обідранцями. Новий робочий одяг для них взяли в купецькій крамниці ... напрокат. Тільки-но новою залізницею проїхало високе начальство із свитою, «штрафників» загнали в бараки і перевдягли у старий одяг.

Газета «Одесский вестник» так описала святкові заходи по відкриттю Одесько-Балтської залізниці: «Особый поезд, приготовленный более нежели на 200 приглашенных лиц, тронулся в 9 часов утра от портовой станции и, достигнув Товарной станции, остановился там для торжественного молебствия... Поезд, украшенный венками зелени, по совершении молебствия двинулся в путь, останавливаясь на станциях Выгода, Раздельная и Михельстан), на которых совершены были освящения с молебствием... На станции Раздельная... для приглашенных лиц был приготовлен завтрак... Из Михельстана поезд отправился обратно без перерыва до Одесской Товарной станции, куда прибыл в 5 часов пополудни. В самой Одессе устроены были арки с иллюминацией, под которыми проходил возвращающийся поезд. Любопытные по сторонам дороги при приближении поезда встречали его громкими «Ура!». Вообще, весь день представлял ряд непрерывных оваций... Торжество дня завершилось блестящим обедом» [7].

4 грудня 1865 року розпочався регулярний рух поїздів від Одеси до Балти і Кучургана. Але у зв'язку із великою кількістю недоробок залізницю МШС не прийняло, дозволивши тільки тимчасову експлуатацію. У 1866 році довелося замінити дерев'яні бруси моста на 6-ій версті, розбирати тимчасовий дерев'яний міст на 72-ій

версті і замінити його кам'яною трубою. Були добудовані приміщення для парового насоса в Одесі, запасні колії на станціях Іванівка і Чубовка. Усього було недобудовано 29 споруд, на їхнє зведення були витрачені додаткові суми у півмільйона рублів асигнаціями, хоча казною попередньо всі ці роботи вже були оплачені.

Будівництво залізниці Одеса-Балта довжиною 257 верст велось упродовж двох років, з березня 1863 по грудень 1865 року. Поверхстна вартість Одесько-Балтської залізниці будівельником Унгерн-Штернбергом була визначена у 12425289 рублів 10 копійок, що становило 51567 рублів 92 копійки на версту. Міністерство шляхів сполучення перерахувало цю цифру і прийшло до висновку, що фактична вартість будівництва Одесько-Балтської залізниці становить 16423548 рублів 64 копійки, або 68161 рублів 61 коп. на версту, не враховуючи відсотків під час провадження робіт і витрати на придбання капіталу. Як уже відзначалося, уся різниця у ціні будівництва дісталася оптовому підряднику.

Залізниця перейшла у розпорядження міністра шляхів сполучення 1 вересня 1866 року після усунення недоліків і недоробок. Додаткових робіт і замовлень на обладнання для «удобства служби» в 1867 році було необхідно на суму 3027200 рублів. В Одесі було організоване перше в Україні управління рухом поїздів. Дорога одержала офіційну назву – Одесько-Балтська залізниця [8].

Заплановане урядовим проектом будівництво мережі головних залізничних ліній полягало у тому, що Одеська залізниця повинна була з'єднати Одесу з Києвом і Брянськом. Однак у грудні 1864 року у комітеті міністрів було вирішено направити будівництво Одеської залізниці по лінії Одеса-Кременчук-Харків. Тобто було необхідно розпочинати будівництво третьої ділянки Одеської залізниці Балта-Єлисаветград-Кременчук. 28 грудня 1864 року були опрацьовані основні умови будівництва Балто-Єлисаветградської залізниці довжиною 244 версти. 26 березня 1865 року імператором було затверджено його основні умови. Будівництво знову за оптовим підрядом було віддано барону Унгерн-Штернбергу, який в цей час уже закінчив будувати Одесько-Балтську залізницю. Уряд знизив оптову контрактну ціну до 45 тисяч рублів сріблом.

До будівництва залізниці приступили у травні 1866 року. Підрядник знову використав як робочі руки солдат будівельних батальйонів (9 тис. чоловік). Земляне полотно і кам'яні частини мостів будувалися під дві колії. Мости і водопропускні труби були металевими або кам'яними. В колію вкладались рейки вагою не менше 26,55 фунта на погонний фут. Паровозні і вагонні депо, майстерні, пасажирські та водопідйомні будівлі були кам'яні, інші будівлі, в тому числі вокзали невеликих станцій, дозволялося будувати дерев'яні. Дорожні сторожові будки зводилися у вигляді мазанок або землянок, телеграфні лінії – на два дроти. Кількість рухомого складу: паровозів вагою до 28 тонн – 9 штук; вагою до 35 тонн – 25 штук; вагонів пасажирських – 90; товарних різного призначення – 560.

У середині травня 1870 року Балто-Єлисаветградська залізниця була добудована до місця переходу через річку Інгул. Міст через Інгул планували добудувати у серпні. На початку липня залізниця була оглянута комісією МШС, яка зробила висновок, що Балто-Єлисаветградська залізниця побудована якісно, відрізняється красою і якістю будівництва, достатньо забезпечена водопостачанням і може бути прийнятою у постійну експлуатацію. [9].

Кордоном, або правильніше, місцем з'єднання Одеської та Києво-Балтської (згодом Києво-Брестської) залізниць була станція Жмеринка. Вітте у своїх спогадах досить виразно змальовує цю станцію, що слугувала для двох залізниць: «... я ще пам'ятаю, коли імператор Олександр II їхав Одеською залізницею третій раз, то стався такий випадок. Одеська залізниця за напрямом з Петербурга починалася зі станції Жмеринка та з'єднувалася з Києво-Брестською. (Були 2 гілки: Жмеринка – Одеської залізниці, Жмеринка – Києво-Брестської залізниці). І ось ми чекаємо на станції Жмеринка прибуття імператорського поїзда. Раптом біля станції Жмеринка – Київ-Брест імператорський поїзд зійшов з рейок, отоді Імператор прийшов до нас на станцію пішки. Імператор запитав: у чому справа? Йому пояснили й, оскільки

переконалися, що тут злого умислу не було, то він поставився до цього приводу надзвичайно добродушно. Вагон було подано; потяг поставлено на рейки, і Імператор вирушив далі.

Під час Турецької кампанії мені довелося везти Імператора на війну; тоді вже, по суті, я керував залізницею. Я зустрів Государя у Жмеринці, звідки Государ поїхав до м. Проскурів, оскільки там було розташовано кілька частин військ, для огляду їх. У Проскуріві ми пробули кілька годин, а потім поїхали (через Роздільну) у Кишинів, а з Кишинева на Ясси» [10].

**Відкриття ділянок Одеської залізниці [11].
(концесія на будівництво від 22.06.1870 р.)**

№ п/п	Найменування побудованих дільниць	Дата відкриття для руху	Протяжність (верст)
1	Від Куликова Поля до Бірзули	04.12.1865	176
2	Від Бірзули до Жмеринки	26.05.1870	177
3	Від Жмеринки до Волочиська	21.09.1871	154,2
4	Від Роздільної до Кучургана	04.12.1865	13
5	Від Кучургана до Тирасполя	12.08.1867	30,2
6	Від Тирасполя до Кишинева	15.08.1871	66,7
7	Від Бірзули до Балти	04.12.1865	20
8	Від Балти до Ольвіополя	01.09.1867	110
9	Від Ольвіополя до Єлисаветграда	01.09.1868	136,2
10	Від Кишинева до Прута	будується	103
Побічні залізничні відгалуження			
1	До Куяльницького лиману	01.06.1868	8,5
2	До Карантинного порту в Одесі	04.12.1865	9,7

Після поразки у Кримській війні по Паризькому мирному договору, який Росія підписала з країнами-переможницями 18 березня 1856 року, Росія була позбавлена права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці й прибережні арсенали. Російська імперія публічно відмовилась від претензій на Молдавію, Валахію та південну Бессарабію. На Чорному морі російському флоту було заборонено мати значне число військових кораблів. Морські сили держави не могли перевищувати 6 гвинтових корветів водотоннажністю до 800 т і 4 суден водотоннажністю до 200 т. Відповідно до цього договору у квітні 1857 року була скорочена і штатна чисельність особового складу Чорноморського флоту: у ньому залишилися дві роти (30 офіцерів, 577 нижніх чинів) і один робочий екіпаж із чотирьох рот (16 офіцерів, 1088 рядових). Флот перетворився у флотилію з головною базою у Миколаєві [12].

Капітан 1 рангу М.А. Аркас і статський радник М.А. Новосельський подали міністру фінансів записку про необхідність створення на Чорному морі акціонерного судноплавного підприємства для розвитку торгівлі південного краю Росії, торговельних і поштових сполучень з російськими та іноземними портами. Передбачалось, що кораблі цього підприємства будуть забезпечувати перевезення пасажирів і пошти по внутрішніх і зовнішніх лініях державного значення. Військове використання суден малось на увазі, але не афішувалось. 24 квітня 1856 року на засіданні Комітету міністрів було прийнято рішення про створення товариства, 4 травня прийняли положення про діяльність товариства, а 3 серпня імператор затвердив статут «Русского общества пароходства и торговли» (РОПиТ). Акціонерами товариства могли стати тільки російські піддані. Половину правління товариства призначав уряд. Він же надав товариству позику 35 млн. руб. строком на 20 років та щорічний кредит 1 млн. руб. і придбав акції товариства на 2 млн. рублів.

Найвищим повелінням 3 серпня 1856 року капітана 1-го рангу М.А. Аркаса (1816–1881рр.) призначили засновником і директором Головної (Одеської) контори Російського товариства пароплавства і торгівлі. М.Аркасу вдалося закласти

організаційні і матеріальні основи РОПіТ, сприяти розвитку пароплавного комерційного судноплавства Росії на Чорному морі і на закордонних лініях. Пасажирські перевезення проводились по Дністру, Дніпру, Дунаю і Дону. Пізніше віце-адмірал М.А. Аркас обіймав посаду головного командира Миколаївського порту, у жовтні став головнокомандувачем Чорноморського флоту і портів Чорного моря. У 1862 році на посаді директора-розпорядника Російського товариства пароплавства і торгівлі його змінив адмірал М.М. Чихачов (1830–1917), що займав цю посаду впродовж 14 років. С.Ю. Вігте основи залізничної справи вивчав, працюючи під керівництвом Чихачова [13].

Відомий російський підприємець, батько головнокомандувача збройних сил Півдня Росії білого генерала П.М. Врангеля, барон М.Є. Врангель у своїх мемуарах згадує: «З головою Російського товариства пароплавства і торгівлі, адміралом Миколою Матвійовичем Чихачовим, ми спрацювалися, і треба сказати, що робота з ним була задоволенням. У ньому не було нічого від бюрократа; він був живою й енергійною людиною, розумним, ініціативним і з гарною російською кмітливістю. Головне ж, працював він не тому, що мав отримати яку-небудь користь для себе особисто, а просто тому, що любив роботу як таку і себе в ній бачив не ділком, а людиною суспільною. На свою роботу він дивився як на важливу для Росії справу.

Значення РОПіТа для розвитку Півдня Росії було величезне. Здавалося іноді, що увесь торговельний цвіт Росії зговорився надати підтримку товариству, і справді, багато підприємств, що займались виробництвом продукції і її експортом своїм виникненням і розвитком були зобов'язані РОПіТу» [14].

Наприкінці 60-х років XIX сторіччя, коли активно будувались Одесько-Балтська, Балто-Єлисаветградська та Києво-Балтська залізниці, Російське товариство пароплавства і торгівлі (РОПіТ) було цілком прибутковим комерційним підприємством. Товариство здобуло впевнені позиції на Чорному та Азовському морях, було серйозним конкурентом для іноземних компаній, з кожним роком розширюючи свої комерційні справи. Наприкінці 1869 року відкрився для судноплавства Суецький канал – найкоротший водний шлях Середземномор'я. Чихачов очікував від цього значного підвищення комерційної активності одеських портів через транзит східних вантажів, що раніше направлялись навколо Африки, через Персію і середню Європу до Росії. Він хотів, щоб Одеса за допомогою нового морського шляху стала портом для імпорту продукції з Китаю, Індії і Східної Азії.

Найвірогідніше, з цих причин у 1870 році «Русское общество пароходства и торговли», очолюване адміралом М.М. Чихачовим, для розширення своїх комерційних операцій прийшло до думки про необхідність контролю за залізничними коліями, що підходять до Одеси. На той час Одеса була з'єднана рейковими шляхами з Києвом (рух від Києва до Одеси відкрито 26 травня 1870 року), далі по мосту через Дніпро вантажі могли направлятись до центральних губерній країни, Москви і Санкт-Петербурга. Починаючи з 1869 року по залізницях можна було довести товари до Дніпра і Крюковської пристані [15].

Ще однією з причин, що спонукала «Русское общество пароходства и торговли» до рішення взяти під контроль залізничні підходи до портів Одеси, було те, що Одесько-Балтська залізниця не справлялася з обов'язками по своєчасному вивозу і доставці вантажів, особливо зерна, у пункти призначення. На станції Бірзула скопилися величезні запаси хліба, доставити який до Одеського порту залізниця через відсутність засобів і рухомого складу не могла. Хліб через неналежне зберігання і відсутність охорони псувався і розкрадався. У Тирасполі один з відправників такого вантажу, який впродовж тривалого часу не міг відправити хліб по залізниці, завантажив його на вози і цілою валкою відправив до Одеси. На станції Балта запаси невивезеного хліба також були величезні. У портах Одеси простоювали торговельні судна в очікуванні прибуття залізничним транспортом хлібних маршрутів, а більша його частина доставлялася чумацьким «способом» – на волах [16].

Отже, основним недоліком Одесько-Балтської та інших залізниць була низька пропускну спроможність, що особливо болісно позначалося під час масових хлібних

перевезень. Відсутність елеваторів на великих вузлових станціях призводила до масового псування хліба, який залізниця не встигала підвозити до портів. Упродовж 1873 року на станціях Одеської залізниці скупчилася величезна кількість хлібних запасів. За повідомленнями відправників вантажу, зерно було звалене на платформах під відкритим небом, і 15% його згнило [17].

«Мішки з хлібом, звалені на землю, через брак місця на станційних платформах гниють і проростають від ґрунтової вогкості і дощів; відправники цілими днями юрбляться в товарній конторі, то ласкавими проханнями, то нетерплячою лайкою намагаючись добути вагони для відправлення спішного товару, або ж переконавшись у марності своїх зусиль, безрадісні бродять біля свого товару, що гине. Агенти залізниці, неповинні у затримці, не сміють показатися на очі збудженої юрби. Залізничне начальство завалене скаргами, клопотаннями і благаннями, не може допомогти горю вантажовласника. Безвідрадне видовище представляє вся ця метушня», – писав вчений-економіст О.І.Чупров [18].

М.М. Чихачов офіційно звернувся до міністра фінансів М.Х. Рейтерна про надання концесії на Одесько-Балтську залізницю, яка у той час належала державній казни. М.Х Рейтерн не був прихильником казенного господарства і позитивно зустрів пропозицію голови РОПіТу. З невідомих причин проект продажу у концесію казенної залізниці вчасно до широкого загалу підприємців не був доведений, і РОПіТ на торгах був єдиним покупцем. 22 червня 1870 року концесія була затверджена, при цьому нове товариство отримало назву «Русское Общество пароходства, торговли и Одесской железной дороги». Так уперше з'явилася офіційна назва, що залишилася до цього часу, – Одеська залізниця, і воєдино були поєднані милі і версти. Під сукупністю рейкових колій, що отримала назву Одеської залізниці, розумілась сукупність ділянок залізниць, побудованих за рахунок державної казни від Одеси до Балти з відгалуженнями до Одеського порту, Куяльницьких соляних копалень, а також до Тирасполя на Дністрі; від Балти до Єлисаветграда; від Бірзули через Жмеринку до Волочиська і ділянка, що будувалась, від Тирасполя до Кишинева, усього 903 версти [19].

Після об'єднання Російського товариства пароплавання і торгівлі з Одесько-Балтською залізницею М.Чихачов звільнив управляючого залізницею військового інженера Ф.Клименка і начальника служби руху практика-виробничника Ф.Штерна. Клименко перейшов працювати до департаменту залізниць у Петербурзі на посаду інспектора з контролю за будівництвом нових залізничних ліній. На посаду управляючого Одеською залізницею М.Чихачов запропонував МШС затвердити С.Ю. Вітте. На жаль, С. Вітте не мав вищої залізничної освіти, і з цих причин Міністерство шляхів сполучення не затвердило його кандидатуру. Вітте обійняв посаду начальника служби руху. За його порадою, Чихачов запросив на посаду управляючого Одеською залізницею, що входила до складу Російського товариства пароплавання і торгівлі, Андрія Миколайовича Горчакова, який у цей час був управляючим Курсько-Київською залізницею і «пользовался известным реноме, хотя это реноме и оказалось несколько дутым. Горчаков был очень хороший человек и недурной инженер, но человек очень узкий и своеобразно упрямый; во всяком случае, это был человек, по своему характеру и по своим основам, не подходящий к живому делу. Горчаков требовал таких преобразований, на которые Чихачев не соглашался, так как большая часть этих преобразований вызывала большие расходы, а Чихачев был человек практический, экономный, чего нельзя было сказать о Горчакове. Вследствие этого Горчаков, в конце концов, должен был уйти, пробыв в качестве управляющего железной дороги не более 2-х лет». Після звільнення Горчакова, який перейшов працювати до МШС, Чихачов повторно хотів призначити Вітте управляючим, але Міністерство шляхів сполучення його кандидатуру знову не затвердило. У 1875 році Одеську залізницю очолив інженер Е.Р. Унгерн-Штейнберг – далекий родич першого будівельника. На його долю випало керувати залізницею під час Російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Адміністративна будівля управління залізницею була розташована по вулиці Ланжеронівській, будинок №2 [10. С. 109-114].

Новостворене товариство зобов'язувалося придбати від уряду лінії від Одеси до Бірзули з відгалуженням до Кишинева через Тирасполь, від Бірзули до Жмеринки з

відгалуженням до Волочиська на кордоні з Австро-Угорщиною, Куяльницьку гілку, побудовану до літа 1867 року і прийняту в експлуатацію з 1 червня, усього 903,75 версти рейкових шляхів. Крім цього, РОПіТ за свій рахунок повинен був побудувати лінію Кишинів-Унгени довжиною 103 версти, за будівництво якої узявся барон Костянтин, Петро, Андрій Унгерн-Штейнберг, таємний радник, камергер.

На товариство були покладені зобов'язання щодо забезпечення залізничні рухомим складом, устаткуванням для експлуатації і проведення необхідних робіт з розширення станції Одеса. Останнє стосувалося і реконструкції центральної станції, оскільки вона одночасно приймала пасажирські і вантажні поїзди, провадила навантаження і вивантаження вантажів. Місце розташування вокзалу було не дуже вдалим, що створювало зайві незручності для пасажирів. До центру міста потрібно було добиратися по Степовій і Госпітальній вулицях.

Від центральної станції до Куликового поля була прокладена окрема залізнична гілка, але всі пасажирські будівлі на цій дільниці були дерев'яними, тобто тимчасовими. Не було остаточно вирішено питання про будівництво вокзалу, який би повною мірою відповідав потребам Одеси, і одесити користувалися старим вокзалом, що містився на станції Одеса-Товарна.

Номинальний (нарицательный, рос.) капітал нового товариства складався із 47445000 рублів металевих і 30413000 рублів кредитних:

- номінальної вартості переданих урядом залізниць – 47445000 рублів металевих і 14869500 рублів кредитних;

- номінальної вартості додаткових робіт і поставок – 8614500 рублів кредитних;

- загального (номинального) капіталу, необхідного на будівництво залізниці від Кишинева до ріки Прут, – 6929000 рублів кредитних.

Цей капітал складався із негарантованих акцій на 30413000 рублів кредитних і гарантованих акцій на 47445000 рублів металевих. Інші акції на 15443500 рублів кредитних залишалися у розпорядженні товариства для будівництва Кишинівської дільниці та для попередбачених робіт і поставок по залізниці. Акціями, що перебували у розпорядженні товариства, давалось до 1 липня 1878 року право переваги перед урядовими акціями по участі в прибутках залізниці, але не більше 5% на загальний капітал випущених товариством акцій. Товариство мало переважне право до 1 липня 1875 року викупити акції уряду по 75 рублів за кожні 100 рублів загального капіталу.

За час перебування Одеської залізниці у складі товариства пароплавання і торгівлі Одеська залізниця продовжилась до Жмеринки, до неї була приєднана лінія до Волочиська, тобто до державного кордону з Австро-Угорщиною. Був змінений постачальник рейок. Замість чавунних англійських почали отримувати залізні, зі сталевими накладками рейки, виготовлені на бельгійському заводі Кокеріля. В історичному плані цікаво те, що у 1894 році було засновано Російсько-Бельгійське металургійне товариство, і бельгійський завод фірми «Джон Кокеріль» був демонтований і перевезений до міста Таганрог. У цієї фірми також були придбані вагони, незважаючи на те, що в одеських майстернях за попередні роки було побудовано 280 вагонів. Закупівлю паровозів провадили тільки на заводі Зигля у Відні, при цьому були внесені зміни в конструкцію топки, – її пристосували під спалювання донбаського («грушковського») вугілля, тоді як у перших паровозах передбачалося спалювання англійського («кардифського») вугілля. Споживання донбаських антрацитів приводило до швидкого перегрівання топок паровозів, оскільки тепловіддача цієї породи вугілля перевищувала англійські сорти.

У 1872 році була добудована залізниця до міста Унгени. Наявність залізничного і річкового сполучень дало поштовх до поживлення торгових зв'язків. У порту на річці Прут збудували дерев'яну естакаду з метою автоматичного завантаження хлібних вантажів у трюми суден. Були створені спеціальні вагони, з нижніх люків яких зерно вивантажувалося у спеціальні лотки, що доставляли зерно до горловин трюмів. Ці лотки наприкінці XIX століття були замінені на транспортери системи американського інженера Гаррісона.

За увесь час експлуатації Одеської залізниці акціонерним товариством акції дороги котирувалися дуже низько й оцінювалися у 3-4 рази нижче номінальної вартості. На адміністрацію РОПіТа, під час володіння ним Одеською залізницею, було багато нарікань. Найобгрунтованішими були претензії, викладені у записці Одеського комітету торгівлі і мануфактур, де доводилось, що тарифи Одеської залізниці встановлюються винятково в інтересах пароплавства, а рух по залізниці спеціально гальмується, якщо це приносить додатковий прибуток кораблям пароплавства.

Єдиний рік, коли залізниця була високоприбутковою, це 1877-ий, коли йшла російсько-турецька війна і збільшилися військові перевезення в обох напрямках. Це підняло прибутковість дороги і дозволило виплатити не тільки відсотки на облігації, але й видати приватним акціонерам дивіденди з розрахунку 5% на акцію. У цьому ж році стало відомо про наміри уряду передати залізницю до товариства Південно-Західних залізниць, вартість акцій почала підвищуватись. На Петербурзькій біржі акції Одеської залізниці в квітні 1877 року коштували від 37 до 40,5 рубля і поступово стали підніматися в ціні. У грудні 1877 року вони котирувалися за ціною 66 рублів 73 копійки, у червні 1878 року ціна дійшла до 83 рублів 80 копійок. При обміні акцій Одеської залізниці на акції Південно-Західних залізниць, вони були зараховані за ціною 83 рублі 33 копійки [20].

Отже, побудована методом оптового підяду Одеська залізниця за короткий час стала найуніверсальнішим видом транспорту, забезпечуючи перевезення вантажів у місцевому і регіональному сполученнях, а також до портів Чорного моря. Вєдино поєднані милі і версти не принесли залізниці відчутного економічного прибутку. Основним недоліком Одесько-Балтської та інших залізничних відгалужень була низька пропускна спроможність. Це особливо болісно позначалося під час масових хлібних перевезень. Відсутність елеваторів на великих вузлових станціях призводила до масового псування хліба, який залізниця не встигала підвозити до портів. Зміна напрямку залізничного будівництва на певний час відтермінувала появу залізничного сполучення у Києві.

1. Андреев П.Н. К истории постройки и эксплуатации рельсовых путей, входящих в сеть Юго-Западных железных дорог. Инженер №№ 4 и 5. – 1906. – С.105.
2. Скальковский А.А. Биография Одесской железной дороги/ Труды Одесского статистического комитета. – Вып.1. – Одеса. – 1865. – С.291-310.
3. Линюк Ю.С. Сторінки історії Одеської залізниці. Одеса. «Астропринт». – 2005.– С. 7-9.
4. Аствацатуров Г.О. Болгары – 200 лет в Парканах. Часть 1. Бендеры. – 2006.– С.106-107.
5. Военный сборник. Об участии войск в постройке дорог вообще и опыт употребления войск при постройке Одесско-Парканской железной дороги №12.–1863.– С.528-532.
6. Газета «Санкт-Петербургские Ведомости», –1872, № 207.
7. Газета «Одесский вестник» № 267 от 4 декабря 1865 г.
8. Андреев П.Н. К истории постройки и эксплуатации рельсовых путей, входящих в сеть Юго-Западных железных дорог. Инженер №№ 4 и 5. –1906. –С. 106-118.
9. Соловьева А.М. Ж.д. тр-т России во второй половине XIX века. –М., – Наука.– 1975. –С. 91-92.
10. 20. Витте С.Ю. Воспоминания. Мемуары. Т.3. Москва-Минск, АСТ-Харвест.– 2002. –С.117
11. Журнал министерства путей сообщения. Т. 2., кн. 1. СПб., –1878.–С. 182
12. Большая Советская энциклопедия. Издание 2. Т. 23. –1953. – С. 543-546.
13. Российский Государственный Исторический Архив (РГИА). Фонд 678. – Опись 1. – Дело 1384
14. Врангель Н.Е. //Воспоминания: от крепостного права до большевиков. Глава 4. Русское общество паромоводства и торговли. (1878-1895). М., Новое литературное обозрение. – 2003. – С. 162-234.

15. Морской флот. Журнал. //Из истории флота. –№3. – 2007. – С. 90.
16. Литературная и политическая газета юго-западного края //Киевлянин//. –1870. – № 80.
17. Погребинский А.П. /Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60-90-е годы XIX в.). //Исторические записки. Т.47. – 1954. – С.165.
18. Чупров А.И. /Из прошлого русских железных дорог. Статьи 1874-1895 годов //М. Изд. М. и С. Сабашниковых. – 1909. – С.287-288.
19. Верховский В.М. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1877 год включительно. – СПб. – 1898. – С. 196-197.
20. Батыр О.В. Соединяя моря и народы. Из истории Одесской железной дороги. Альманах «Дерибасовская-Ришельевская» № 41. – 2010. – С. 6-17.

Статья посвящена строительству первых железнодорожных линий на юге нашей страны в середине XIX столетия и анализу политических и финансово-экономических факторов, которые стали причиной объединения Одесско-Балтской железной дороги с Русским Обществом Пароходства и Торговли (РОПиТ).

The article is dedicated to the construction of the first railways in the South part of our country in the middle of XIX century and to the analysis of politic and financial-economic factors which became the reason of linking between themselves Odessa-Baltic Railway and Russian Society of Shipping and Trade.

СПРОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ РАДОЮ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ У БЕРЕЗНІ–КВІТНІ 1918 РОКУ

У статті розглядається діяльність РНМ УНР із реформування земельних відносин в Україні, реалізації тимчасового земельного закону, вирішення питання засіву землі весною 1918 р.

Ключові слова: тимчасовий земельний закон, земельна політика, австро-угорські та німецькі війська, засів полів, земельні комітети.

Питання розроблення та реалізації земельної політики доби Центральної Ради вивчається фахівцями історичних та юридичних наук досить активно. Серед історичних праць слід відзначити дослідження І.В. Хміля [1], статті О.Кудлай [2], В.Лозового [3], І.Гошуляка [4], кандидатські дисертації Н.А.Ковальнової [5], Б.В.Малиновського [5]. Так, І.В.Хміль висвітлює вплив міжпартійної полеміки на процес формування земельного законодавства Центральної Ради, маневрування Генерального секретаріату у вирішенні земельного питання. Характеристику діяльності народного міністерства земельних справ наводить О.Кудлай, детально зупиняючись на його організації, внутрішній структурі, завданнях, у тому числі й навесні 1918 р. Відзначимо, що це одна із небагатьох праць, яка характеризує урядову діяльність у зазначеній сфері. В.Лозовий характеризує становище селянства під час перебування в Україні австро-угорських та німецьких військ, при цьому підкреслюючи, що діяльність окупаційних військових частин в Україні дискредитувала українську владу, остаточно підірвала її авторитет, засвідчила слабкість [3, с. 113]. Побіжно прорахунки у земельному питанні називаються у статті І.Л.Гошуляка, який обґрунтовує причини падіння Центральної Ради та однією із причин називає зволікання у вирішенні земельного питання [4, с. 34]. Окремі аспекти земельного реформування у добу Центральної Ради розглядаються у кандидатських дисертаціях Н.А. Ковальнової, яка дає порівняльний аналіз аграрної політики українських національних урядів [5] та Б.В.Малиновського, який розкриває аграрну політику Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 році [6].

Зазначена проблематика вивчається також правниками. Про вплив партійності членів Центральної Ради на земельне законодавство вказують у своїй праці А.Й.Рогожин та В.Д.Гончаренко [7]. Основна увага авторами приділяється визначенню недоліків земельного закону (радикальність, недостатня чіткість та зрозумілість правових положень), а також його позитивних якостей – демократизму, спадковості земельної власності. О.О.Волошко аналізує резолюції Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, які стали основою земельного законодавства Центральної Ради, зміст III Універсалу у сфері земельної політики, тимчасовий земельний закон. Наслідки діяльності Центральної Ради та її урядів характеризуються як непослідовні, суперечливі [8, с. 258 – 260].

У статті зроблена спроба акцентувати увагу на недостатньо висвітлених в історичній літературі питаннях: заходах та зусиллях РНМ, направлених на розв'язання земельного питання, зокрема, щодо засіву земель весною (березень-квітень) 1918

© Гребенюк Олена Іванівна – диспетчер факультету історії та права Кіровоградського державного університету ім.В.Винниченка.

року; зіткненнях інтересів щодо реалізації земельної політики в Україні української влади та окупаційних військ; частковій відповідальності Центральних держав за несвоєчасне виконання українською владою торговельних домовленостей із ними.

Аналіз засідань РНМ після повернення її із евакуації до Києва свідчить, що як основні питання розглядалися: земельне, а також питання улагодження відносин із австро-угорськими та німецькими військами в Україні. Населення України і уряди Центральних держав були зацікавлені у вирішенні земельного питання. На початок 1918 року значна частина поміщицьких маєтків була привласнена селянами. По селах владу перебирали «революційні комітети» й «селянські спілки», котрі, як указує І. Нагаєвський, «своїм найвищим завданням уважали поділ поміщицьких десятин, згідно з 3-м і 4-м Універсалами, а при тому відбирали землю навіть від заможніших селян». Державні податки ніхто не платив [9, с. 119 – 120].

18 січня 1918 р. IX сесією УЦР був ухвалений Тимчасовий земельний закон, який оголосив скасування приватної власності на всі землі, передання їх у зрівняльний і безкоштовний розподіл земельними комітетами серед трудового населення. На думку П. П. Захарченка, закон не враховував об'єктивних умов української дійсності, опирався на старі концепції російського народництва, відзначався утопічністю та популізмом [10, с. 27 – 32]. Проти такої політики соціалізації виступили заможні й частково середні верстви населення. Розмежувався також національно-демократичний табір [5, с. 15–16]. Зокрема, у своєму виступі на засіданні Малої ради 19 березня 1918 року М. Порш указав, що УСДРП завжди виступала проти принципу соціалізації, заснованому на знищенні великих господарств, а не землевласників, який розколе селянство і призведе до «чорного переділу» [11, с. 219].

Але і з таким недосконалим законом село не було вчасно ознайомлене, не була здійснена відповідна пропагандистська робота щодо його доведення до селянства. Ще 3 березня 1918 року на засіданні Ради Народних Міністрів Міністерство внутрішніх справ отримало доручення «зробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитись у життя земельними комітетами й всяка самочинність у цьому напрямку буде подавлена збройною силою» [11, с. 177]. 9 березня 1918 року народний міністр внутрішніх справ П. Христюк видав розпорядження губернським і повітовим комісарам про заходи щодо виконання законів УНР, в якому також зазначалося про необхідність негайного видруку тексту земельного закону кількістю не менше як по тисячі примірників на волость. Селянству доводилося до відома, що земельний закон буде впроваджуватись у життя неухильно, непорушно для забезпечення інтересів усіх працюючих; заборонялися самочинні захоплення, насильства, порушення цього закону і законних постанов земельних комітетів [11, с. 189].

Австро-угорське та німецьке військово командування також прагнуло реалізації земельної політики в своїх зонах окупації. Найбільшу частину України разом із Кримом та Донбасом зайняли німецькі війська. Південно-Західну Волинь, Поділля, Херсонську й частину Катеринославської губернії окупували австро-угорські частини. На думку австро-угорських та німецьких господарських експертів, в Україні необхідно було зберегти право приватної власності на землю, спеціалізовані (зокрема цукровироблювальні) великі господарства, частину поміщицької землі передати селянам за викуп; державна підтримка мала надаватись економічно продуктивним селянським господарствам [6, с. 11]. Перед австро-угорськими та німецькими військами в Україні ставилися завдання відновлення великого землеволодіння, проведення хлібозаготовчих акцій, збільшення обсягу товарного виробництва хліба для поставки до Центральних держав.

6 квітня 1918 р. фельдмаршал Г. Ейхгорн без попереднього узгодження із Центральною Радою видав наказ про примусовий засів усієї землі. Його короткий зміст наводить П. Христюк. У ньому йшлося, що, по-перше, урожай належить тому, хто засіє землю; по-друге, «селянин, який візьме землі більше, ніж зможе обробити, буде за це суворо покараний; по-третє, «земельні комітети повинні допомогти поміщикам

реманентом, кіньми, зерном на засів», по-четверте, місцеве земельне «законодавство» повинне було проводитися двома мовами: німецькою та українською; по-п'яте, «земельні комітети мають видавати селянам особливі свідоцтва про простір засіяною ними землі» [12, с. 164]. Наказ Г.Ейхгорна повністю ігнорував земельну політику Центральної Ради і був грубим втручанням у внутрішні справи України.

Але він активно виконувався окупаційними військами. Таку інформацію зустрічаємо фактично у всіх наукових працях, де йдеться про перебування в Україні австро-угорських та німецьких військ. Фактичні дані про діяльність українського уряду по проведенню посівної кампанії не наводяться. Хоча питання про підготовку засіву полів розглядалися неодноразово на засіданнях РНМ, зокрема, 10 березня 1918 року. Ухвала з цього питання передбачала скликання негайної наради компетентних осіб для вироблення плану засіву бурякових плантацій та другої наради у справі засіву полів [11, с. 193]. У середині березня була створена комісія по засіву земель, яка регулярно звітувала про хід роботи РНМ. Діяв Крайовий «насіневий» комітет, у розпорядження якого перейшли усі надлишки посівного матеріалу та з дозволу якого він мав передаватися земельним комітетам за необхідністю [2, с. 108]. У кінці березня 1918 року РНМ запропонувала міністру земельних справ двічі на тиждень, в середу і суботу, давати відомості про стан посівної кампанії в Україні [11, с. 229]. Міністерство земельних справ для з'ясування кількості селян, які за тимчасовим земельним законом мали отримати землю з українського земельного фонду, у цей же час розіслало на місця телеграми з проханням скласти відповідні списки та інструкцію щодо порядку підготовки таких списків [2, с. 109].

Значні суми асигнувались Міністерству земельних справ та губернським земствам на реалізацію земельної політики. Так, 10 березня 1918 року на розроблення питання засіву земель Міністерству земельних справ було асигновано 200 тис. крб. У цьому ж місяці додатково ще асигнувалось 100 тис. крб. У квітні 1918 року РНМ постановила відкрити Міністерству земельних справ надзвичайний кредит у сумі до 5 млн. крб. на термінові заходи для проведення в життя законів про землю й інформацію населення [11, с. 193, 277].

У кінці березня РНМ було прийнято ухвалу про асигнування 1 млн. крб. Волинському губернському земству, до того ж 500 тис. крб. із них передавались як допомога на організацію посівної кампанії без повернення коштів до скарбниці. Постійні асигнування йшли на утримання земельних комітетів й видачу премій за особливу активність у засіві полів [11, с. 229, 235]. На ефективність роботи земельних комітетів впливало багато чинників, у тому числі й відсутність статуту. Його обговорення 15 квітня 1918 року не закінчилося прийняттям законопроекту про статут земельних комітетів. Він був направлений на доопрацювання [11, с. 279]. Лише 20 квітня 1918 року прийнято законопроект про штати земельних комітетів, які вже існували близько року [11, с. 293].

Таким чином, можна стверджувати, що РНМ намагалася контролювати процес своєчасного засіву полів. На вирішення земельного питання у цілому впливало значне коло негативних чинників, окремі із яких називає В.Лозовий. Для сільського населення були незрозумілі накази урядових структур повернути награване у поміщиків та промислових підприємств майно. Селянство не бачило твердої української влади. Волосні та сільські управи не могли навести порядок на місцях. Сільські громади, ігноруючи земельний закон, виносили свої постанови та втілювали їх у життя. Військові та цивільні органи на місцях давали різні розпорядження, що дезорієнтували населення [3, с. 112 – 113].

Зауважимо, що перешкоди до реалізації земельного закону й посівної кампанії розглядалися на III сесії Головного українського земельного комітету 17 квітня 1918 р. У її рішеннях вказувалося на втручання у роботу земельних комітетів «місцевих адміністраторів», військової влади як української, так й іноземної, відсутність коштів на утримання земельних комітетів, неузгодженість дій департаментів Міністерства земельних справ. Визнавалось необхідним урегулювання фінансового питання [2, с. 110].

Австро-угорські та німецькі війська, прийшовши в Україну, спочатку декларували своє невтручання в українські внутрішні справи. Але, згадує безпосередній учасник тих подій в Україні герцог Г.Н.Лейхтенбергський, швидко упевнилися у повній недієздатності В.Голубовича в управлінні державою. Німці перестали підтримувати Центральну Раду, яка не бажала відновлювати права власності та виконувати їхні поради [13, с. 28], й почали перебирати владу на себе. На засіданнях Малої ради та РНМ неодноразово розглядалися питання про незаконність видання наказів австрійської влади в земельних справах [11, с. 220], засудження німецькими судами громадян України [11, с. 197, 221, 248], винесення окупаційною владою смертних вироків [11, с. 300], реквізиції худоби, хліба, одягу, грошей [11, с. 248].

У березні та квітні 1918 р. на засіданнях РНМ обговорювалися та узгоджувалися питання про заготівлю збіжжя, закупівлю хліба та передання їх Центральним державам. Проблемними питаннями виявились перемовини щодо курсу валют у справі укладання займу, термінів постачання взаємного товарообміну [11, с. 229, 243]. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що мирна делегація у Брест-Литовську не зафіксувала жодної конкретної цифри щодо обсягу збіжжя, котре Україна може постачати Центральним державам. Цифра 60 млн. пудів була названа українською делегацією на неофіційному засіданні та внесена до протоколу того засідання [11, с. 245].

На засіданні РНМ 3 квітня 1918 р. були вироблені остаточні умови торговельної угоди. Їх аналіз дозволяє виділити як зобов'язання з боку України, так і зобов'язання з боку австро-угорського та німецького командування. Так, Україна повинна була до нового урожаю поставити максимум до 60 млн. пудів зернових і бобових продуктів та борошна; ціна на хліб середньої якості мала встановлюватися на момент здачі; представництво німців у центральному та губернських продовольчих органах для контролю прийому та відправки збіжжя було можливим лише у крайньому випадку. Відповідно Центральні держави повинні були асигнувати заготівлю хліба; повернути залізничні вагони, забрані у більшовиків; негайно розпочати ввезення в Україну із Центральної держави, в першу чергу, сільськогосподарських машин й мануфактури; негайно припинити самовільний вивіз збіжжя й не втручатися у продовольчі справи [11, с. 244]. Вироблення умов товарообміну з Центральними державами відбувалося повільно. Значні суперечності розгорнулися щодо розрахунку за військову допомогу марганцевою рудою з Донецького басейну. З одного боку, Україна мала великі запаси руди, з іншого, у разі її вивозу могли зупинитися українські заводи [11, с. 281]. Тільки на кінець квітня 1918 р. майже за всіма пунктами договору про товарообмін з Центральними державами була досягнута згода, у тому числі й щодо цін на товари [11, с. 299 – 300].

На цих підставах Центральна Рада не змогла забезпечити регулярних поставок хліба і вивіз продуктів. Уже з початку квітня 1918 року німецькі та австро-угорські війська почали затримувати продовольчі вантажі, не пропускали їх до Києва, відправляти у свої держави, вивозити хліб і збіжжя пароплавами через чорноморські порти [11, с. 262]. Наказ німецького головнокомандуючого фельдмаршала Г.Ейхгорна від 6 квітня 1918 року впроваджувався із втручанням німецької військової влади у внутрішні справи УНР [11, с. 271].

Зазначена ситуація розглядалася на засіданнях Малої ради та РНМ. Зокрема, на засіданні Малої ради 13 квітня 1918 року було заслухано резолюцію М.Порша. У ній вказувалось, що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги лише у тих межах й напрямках, які будуть зазначені УНР. Ніяке самовільне втручання австро-угорського та німецького вищого військового командування у соціально-політичне й економічне життя України недопустиме. Воно може лише дезорганізувати господарське життя в Україні, ускладнити соціально-політичні відносини та зробити неможливим виконання економічних домовленостей між УНР та Центральними державами. Центральна Рада доручила міністру земельних справ сповістити населення України, що наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна не потрібно виконувати [11, с. 273]. На кінець квітня 1918 року на засіданні РНМ обговорювалося питання про відкликання Г. Ейхгорна дипломатичним шляхом із України [11, с. 313].

У цей же день на засіданні РНМ зазначалося, що втручання у земельне питання німецького командування є засобом «тероризації» українського уряду, аби «визис-кати» Україну в справі збіжжя й товарообміну. На залізницях уже було заготовлено 3 млн. пудів хліба (половина поставки за квітень), які могли б бути вивезені до Центральних держав, якби були оплачені. Але поки не була підписана конвенція між Україною та Центральними державами, грошові розрахунки не відбувалися [11, с. 278]. Відзначимо, що про підписаний із Центральними державами торговельний договір було заявлено міністром торгу і промисловості І.Фещенко-Чопівським на засіданні Малої ради лише 25 квітня 1918 року [11, с. 306].

У другій половині квітня 1918 р. становище на селі різко загострилося. Українська влада у провінції була настільки слабкою, що населення за розв'язанням окремих питань зверталось за допомогою до окупаційного командування. Хоча, з іншого боку, частими були випадки арештів земельних комітетів, селянства.

Зазначена ситуація зумовила її ґрунтовний розгляд 27-28 квітня 1918 року на засіданнях Малої ради. Зокрема, 27 квітня з поточної внутрішньої політики було заслухано голову уряду В.Голубовича. 28 квітня обговорення наслідків перебування німецьких військ в Україні проходило досить активно, у ньому взяли участь представники кількох фракцій (М.Порш, Б.Мартос, М.Зарубін, С.Шелухін, В. Винниченко, М.Рафес та інші). Аналіз їх виступів дозволяє указати на різку відмінність доповіді В.Голубовича від промов інших виступаючих. Так, у доповіді В.Голубовича містилися уже не раз повторювані заяви, що німецьке військо прийшло на допомогу Україні для встановлення ладу і порядку без права втручатися у внутрішнє життя [11, с. 316–317]. Реальнішою була оцінка ситуації, що склалася в Україні, інших ораторів. Слід відзначити як найвагоміші виступи М.Порша, Б.Мартоса, В.Винниченка. Український соціал-демократ М.Порш у своєму виступі указав, що наказ Г.Ейхгорна є наслідком розвалу й безсилля державної української влади, слабкості урядової організації (Кабінет Міністрів до кінця квітня ще не склав реальної програми своєї діяльності), розбіжності поглядів членів уряду. На його думку, окупаційні війська з України мали вийти [11, с. 318]. Інший представник цієї партії Б.Мартос більше уваги зосередив на становищі українського села, зазначаючи, що селяни досить правильно оцінюють німецьку небезпеку, побоюються повернення старих порядків, старого режиму. Як одну з причин втручання німецького командування у внутрішні справи України Б.Мартос назвав відсутність офіційного визначення відносин між німецькими військами і українською владою, встановлення прав та обов'язків німецького війська в Україні. Про це, з його погляду, повинно було подбати Міністерство закордонних справ [11, с. 319]. В.Винниченко також указав на підстави появи наказу Г.Ейхгорна, серед яких виділив такі: «німці не почувають тут якоїсь одної дужеї відповідальної сили. Очевидно, вони переконані в нашому безсиллі і у своїй всесильності й певні, що народ байдуже прийме все. Але це не так». Далі він виклав своє бачення виходу із зазначеної ситуації: воно полягало у необхідності залучення до побудови держави селянства та робітництва [11, с. 32–322]. Обговорення питання було припинене із розгоном засідання німецькими солдатами.

Таким чином, аналіз указаних виступів дозволяє зробити висновок, що навіть у передостанній день своєї роботи голова уряду В.Голубович не міг критично оцінити ситуацію, визначитись із причинами свавілля німецьких військ в Україні. На відміну від нього, для окремих представників політичних партій, зокрема, українських соціалістів-демократів, уже була зрозумілою слабкість виконавчої влади, її безсилля, неспроможність організуватися у складній внутрішній ситуації, в якій перебувала Україна навесні 1918 року. Депутація від української влади, відправлена 29 квітня 1918 року до німецького командування, мала повноваження у разі необхідності заявити про відставку уряду й готовність перегляду земельного закону.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що справді українська влада не змогла забезпечити обіцяних поставок до Центральних держав, але ця вина не повинна лягати лише на неї. Тільки у кінці квітня 1918 р. було остаточно укладено й підписано торговельну угоду, узгоджені ціни на хліб та збіжжя, інші товари. Без цих домовленостей

Німеччина та Австрія відмовлялися оплачувати поставки. Попередні пропозиції зазначених держав щодо умов виплати займу й розрахунків між сторонами були вигідними для них, а не для України. На невирішеність земельного питання в Україні у добу Центральної Ради вплинула недосконалість земельного закону, зіткнення у цій сфері інтересів української та окупаційної влади.

1. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 90 с.
2. Кудлай О.О. Організація, внутрішня структура та завдання міністерства земельних справ УНР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol2010_5/6.pdf
3. Лозовий В. Народ і влада: Криза адміністративних структур у період Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Київська старовина. – 2007. – № 3. – с. 108– 117.
4. Гошуляк І.Л. Про причини поразки Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 31 – 44
5. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921): автореферат дис. канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 24 с.
6. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: автореферат дис. канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2001. – 20 с.
7. Рогожин А.Й., Гончаренко В.Д. Земельне законодавство Центральної Ради // Вісник академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 52 – 60.
8. Волошко О.О. Державно-правові аспекти аграрної реформи Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – №3. – С. 247– 261.
9. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1993. – 412 с.
10. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918 К.: ЗАТ «Ніч лава», 1997. – 188 с.
11. Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т.ІІ. – К.: Наукова думка. – 1996. – 424 с.
12. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921 – Т.ІІ. – 200 с.
13. Герцог Г.Н. Лейхенбергській. Воспоминания обь «Украине». 1917 – 1918. Авторизованный переводь съ французского. – Берлин, 1921. – 52 с.

В статье рассматривается деятельность СНМ УНР по реформированию земельных отношений в Украине, реализации временного земельного закона, решение вопроса засева земли весной 1918 г.

Ключевые слова: временный земельный закон, земельная политика, австро-венгерские и германские войска, засев земли, земельные комитеты.

In the article activity of CFM of UNR is examined from reformation of the landed relations in Ukraine, realization of the temporal landed law, decision of sowing of the land in spring 1918.

Keywords: the Temporal landed law, landed policy, Austrian-Hungarian and German troops, sowing of the fields, landed committees.

СОФІЯ РУСОВА ПРО РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ- НАРОДОВОЛЬЦІВ

У статті на матеріалах мемуарів С. Русової розглянуто ставлення видатної діячки українського національно-визвольного руху до народовольців і, зокрема, М. Ланганса, якому вона присвятила окремі спогади.

Ключові слова: С. Русова, М. Ланганс, народники, народовольці, мемуари.

Народницькі симпатії нашої відомої землячки, активної учасниці національно-визвольного руху С. Русової, здається, ще не стали об'єктом наукового дослідження. Між тим, вони залишили помітний слід у її мемуарній спадщині¹. Подружжя Русових були зазначені в списку співробітників журналу «Былое», який був легалізований у Російській імперії у 1906 р. Його редактори – В. Яковлев-Богучарський, П. Щоголев та В. Бурцев² – велику увагу звертали на публікацію різнопланових матеріалів про народників і особливо народовольців, які в умовах революційного піднесення перебували в зоні своєї слави, як правило, посмертної. Про це свідчить покажчик «Хронологічний розпис», складений сучасним дослідником³. Такий «крамольний», з точки зору царату, журнал був заборонений уже в жовтні 1907 р. Три публікації С. Русової у даному виданні⁴ являють собою дві рецензії на праці М. Драгоманова й О. Єфименко, одна – спогади про М. Ланганса⁵.

Наукове значення останніх далеко виходить за рамки біографічної інформації про народовольця, хоча й остання відіграє неабияку роль у контексті з'ясування життєпису видатних діячів революційного народництва за доби його найвищого піднесення. При зіставленні тексту спогадів із мемуарами, документами особового походження родини Русових та їхнього найближчого оточення вимальовується не лише ставлення С. Русової до народників та народовольців, але окреслюються й контури її безпосередньої участі у цьому рухові.

З усіх напрямків революційного боротьби, яку провадили на теренах Російської імперії землевольці, С. Русовій, ймовірно, найбільше імпонували революційна пропаганда й агітація в умовах зближення з народом/селянством на базі спільного осілого й тривалого проживання в сільській місцевості. Навряд, щоб вона випадково обрала для реалізації своїх планів Чернігівщину. Тут уже існувала традиція і «ходіння в народ» і, певною мірою, її осілий варіант чи продовження руху. «В справі пропаганди, за даними гр. Палена» (тодішній міністр юстиції), на процесі 193-х (жовтень 1877 р. – січень 1878 р.) були підсудними «чернігівці» – Божко-Божинський, С. і В. Жебуньови, С. А. Суботіна, Трезвинський, Франжолі, Кац, Макаревич⁶. Про не-вдалі наслідки першої масованої спроби просування «соціалістичної» пропаганди в народ С. Русова та її найближче оточення добре знали, бо, зрештою, поруч з ними не-вдовзі опинилися безпосередні учасники «Великого процесу». Справедливості ради, треба наголосити, що революціонери після першої невдачі змінили тільки тактику, але не відмовилися від кінцевої мети. Задля її досягнення вони йшли на жертви, прагнули якомога досконаліше оволодіти фахом, придатним для поселення в селі та робітничих окраїнах. Так, В. Фігнер на судовому засіданні заявила: «Я чотири роки вчилася медицини, і вже звикла до думки, що буду діяти серед селян»⁷.

С. Русова належала до тих соціально активних і по-справжньому цілеспрямованих натур, котрі не могли терпляче очікувати слушної нагоди для втілення своїх планів. Коли було ліквідоване Статистичне бюро у Чернігові і перед О. Русовим постала нагальна проблема пошуку роботи, дружина наполягла на придбанні невеликого земельного наділу поблизу станції Доч Роменсько-Лідавської залізниці. Менше всього вона керувалася меркантильними міркуваннями, бо старший брат С. Русової Олександр Ліндфорс пропонував подружжю виділити частину землі із спадкового маєтку в с. Олешня Городнянського повіту (тепер Ріпкинського району). Молода жінка навела три причини, які змусили її відмовитися від щедрої і вигідної пропозиції. Вони чітко характеризують її наміри й світосприймання цієї доби: «Це не відповідало моїм мріям – в Алешні при найкращих взаємних відносинах селяни на мене дивились все ж таки як на «пані», а саме це слово було вже для мене огидним». По-друге, С. Русову приваблювало на хуторі сусідство з тодішніми поступовими діячами, які мешкали в Борзенському повіті, а також «вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення»⁸. Отже, як бачимо, відбулася контамінація різних ідеологем: українського національно-визвольного руху, ліберально-демократичного народництва і революційних постулатів. На рівні сприйняття тогочасної освіченої особистості вони збігалися у своїх основних інтенціях – визнання нагальної потреби боротьби проти самодержавного режиму.

В ідейному плані С. Русова не відчувала жодного душевного дискомфорту від свого рішення поселитися з чоловіком (дворічного сина все ж таки залишили у дядька в Олешні, бо житло ще тільки будувалося) і однодумцями на хуторі, який скоро дістав назву «Робінзон». Труднощі носили суто побутовий характер. «Я вся віддавалася новому життю, – згадувала С. Русова, – сама варила, прала, корову доїла – ох, як тяжко було вставати в 5-ій годині і поратись коло тої красуні-корови...»⁹. Цей спосіб господарювання викликав у кращому випадку подив у селян з навколишніх сіл, доброзичливі усмішки тих поступових земських сусідів, дружбою з якими Русови дорожили. «Хоча хутір Русових був близько 20 верст від мене, – зазначив у своїх мемуарах І. Петрункевич, – але я не раз їздив до них верхи і спостерігав життя людей найкращих, самих правдивих, які нікого не обдурювали, вірили у корисність своєї жертви, – і кожного разу відїжджав від них в глибоких роздумах, бо не міг усвідомити смислу цієї жертви, непотрібної бутафорії, неприродності становища людей, які сприймали ілюзію як реальне життя»¹⁰. Позиція Русових, у послідовному дотриманні якої вирішальна роль належала дружині, піддавалася критиці й з боку радикально налаштованого крила народників, яке все далі відходило від «мирної» пропаганди і все частіше віддавало перевагу екстремістським діям. У свою чергу, як свідчив Л. Жебуньов, О. Русов «ніколи не був революціонером, і в той же час вкрай неспівчутливо ставився до «радикалів» сучасних не в силу принципової ворожості до течії, а тому, що вважав цей рух легковажним і позбавленим ґрунту»¹¹. Складнішим було ставлення дружини до тодішніх революціонерів та їхніх ідеалів.

У контексті аналізу зміни цього дискурсу значний інтерес викликають спогади С. Русової про М. Ланганса. Цікаво, що на хуторі, крім нього, жили і працювали на землі, пліч-о-пліч з селянами, ще два народники: Микола Прохорович Макавеев (С. Русова йменувала його – Маковієв) та вже згадуваний Леонід Миколайович Жебуньов. Обом їм чимало місця відведено у мемуарах¹², але у біографічному нарисі прізвище Л. Жебуньова не згадується взагалі, а особа М. Маковієва зображена як виразний контраст до постаті М. Ланганса. Хоча цих двох останніх багато що об'єднувало: обидва походили з Півдня України, дружили ще з гімназичних років, були притягнуті до відповідальності «за пропаганду», виправдані на процесі 193-х, але, само собою зрозуміло, не залишилися поза нав'язливою увагою жандармів. Першим поселився у Русових на хуторі М. Маковієв. Він повністю віддався своїм новим обов'язкам, і в цьому сенсі був щирим однодумцем і помічником господині. Відчувається, що він цілком поділяв її захоплення від заснування «народницької колонії» на безіменному хуторі: «То був час народницьких поселень: так палко вірилось, що тільки у спільному житті з селянами, житті, сповненому такої ж чорної

праці, таких же злигоднів, як і їхнє, лежить секрет довірливих взаємних стосунків, можливість зближення, пропаганди...»¹³. Саме він і запропонував М. Лангансу приїхати на хутір. Навряд чи останньому ця ідея так уже припала до смаку, але він не мав вибору, бо потерпав від тяжкої хвороби – туберкульозу. Очевидно, що саме ця прикра обставина дозволила «умовити його Perezимувати у нас»¹⁴.

Хто такий Ланганс, і чому перебування на хуторі, в оточенні щирих і добрих друзів і однодумців, виявилось для нього мукою? Інтернет-ресурси інформують, що Мартин Вільгельм Ланганс (10 жовтня 1852 р. – 11 вересня 1883 р.) – член виконавчого комітету «Народної волі», німець за національністю, син пруського підданого, російський революціонер за покликанням, по закінченні Херсонської гімназії поступив до Санкт-Петербурзького технологічного інституту, через хворобу й нестачу коштів не зміг вчитися далі, повернувся на Південь України, де прилучився до народницького руху. Спільно з Л. Дическулом та М. Макавєєвим брав участь у пропагандистських акціях та поселеннях у Таврійській, Херсонській, Катеринославській губерніях. У 1874 р. його заарештували. На процесі 193-х своєї провини не визнав, був виправданий, але опинився під наглядом поліції¹⁵.

Спосіб життя і заняття мешканців хутора його не приваблювали, хоча він сумлінно виконував покладені на нього обов'язки. С. Русова спостерігала також його замишування природою, прагнення допомогти місцевим селянам у якихось конкретних справах. Проте надії на можливість їхнього навернення у революційну віру він не поділяв, відмовився він також від «опрощення» як методу зближення із селянами: читав серйозну літературу, дискутував із своїми товаришами на актуальні теми, а над усе переймався долею і діями своїх товаришів, що перейшли на нелегальне становище у великих містах, які на той час були центрами радикально налаштованої молоді. І тут спостерігаємо дуже цікавий феномен: С. Русова у своїх мемуарах із дружньою щирістю, але й помітною іронією (з рамок якої не виключала й себе), описувала життя на хуторі М. Маковієва та Л. Жебуньова, проте її тон різко змінювався, коли писала про М. Ланганса. Вона правильно визначає сутність людей, подібних до свого гостя: «він був революціонер-фанатик, послідовник раз сприйнятої ідеї до кінця»¹⁶. У пізніших споминах: «Це вже був революціонер чистої води, що не визнавав ніяких об'єднань чи угод з урядом»¹⁷. У мемуаристки виразно проявляються риси прямо таки побожного ставлення до цієї постаті. Що спричинило такий підхід? Трагічна доля М. Ланганса (він помер, не доживши до 30 років у найстрашнішій тюрмі Російської імперії – Алексєвському рavelіні, пієтет до членів «Народної волі», дуже характерний для людей її кола і взагалі громадськості, яка в цілому співчувала героїчній, хоча й безперспективній боротьбі народовольців. Так, О. Кістяківський хоча й засудив індивідуальний терор як засіб протистояння владі, але з відчутною симпатією писав у щоденнику про знаменитих «первомартовцев», особливо свого земляка М. Кибальчича¹⁸.

В умовах революції 1905 – 1907 рр. і мертві, і вцілілі бойовики втішалися неабиякою популярністю і славою не тільки в революційних колах, але й у середовищі ліберально-демократичної інтелігенції. Безумовно, С. Русова захоплювалася М. Лангансом як особистістю героїчного плану, яка заради високої мети пожертвувала особистим щастям, зрештою й життям. «Справа батьківщини, її свобода, складала ціль його життя, товариші замінювали йому сім'ю, він любив їх самовідданою своєю голубино-чистою душею»¹⁹. Сама вона теж входила до їхнього числа і доказувала право на дружбу далеко не стандартними вчинками.

Як і слід було очікувати, М. Ланганс недовго всидів на хуторі, де, як писав Л. Жебуньов, «не було й сліду якої б то не було «шкідливої пропаганди», а було тільки найщиріше бажання «злитися з народом»²⁰; дізнавшись про арешт товаришів у Києві, він негайно вирушив туди і через деякий час був затриманий поліцією²¹. І тут С. Русова наважилася на неординарний вчинок: вона поїхала до міста, добилася дозволу на побачення з заарештованим, але їй повідомили, що в'язня вже етапували. Вона наздогнала його аж у Мценську (це в Орловській губернії). Мотивація було простою і водночас показовою: «герої гинуть, а ми, мізерні люде, поки ми на

ногах, ми мусимо помагати їм»²². Далі у мемуарах чеської доби йде докладний опис побачення у пересильній тюрмі. По його закінченні жінка відчула справжній біль: «зараз Ланганс повернеться в свою камеру, за ґрати, а я вийду на вільний світ Божий, а хіба ж я не поділяю його думки, його змагання? Тяжка хвилина. Ось знову тепла ясна ніч навкруги білих високих мурів, і не хочеться від них одійти, гірко покинути тих, що там мовчки визирають з-за ґрат»²³. Тут бачимо пряме визнання того, що С. Русова не просто поділяла переконання народовольців, але й певною мірою була готова розділити їхню долю. У спогадах для журналу «Былое» вона уникає говорити про себе, більше уваги приділяє в'язню, зауваживши, що попри очевидні фізичні страждання, спричинені загостренням хвороби, настрої у нього був добрий: він сподівався, що його як іноземного підданого вишлють за кордон²⁴. Так зрештою і сталося: якийсь час революціонер мешкав у родичів у Кенігсберзі, але витримав там недовго і знову нелегально повернувся в Росію. Як і у випадку з поселенням на хуторі поблизу станції Доч, головну роль у виборі палкого революціонера відіграв стан його здоров'я: «Як тільки йому стало краще, – зазначила С. Русова²⁵, – відразу подався до Санкт-Петербурга».

У цілому спомини засвідчили, що С. Русова була добре обізнана й з подальшими подіями життя героя свого біографічного нарису. Так, вона вказала, що М. Ланганс брав участь у підготовці замаху на імператора Олександра II у Зимовому палаці, який здійснив 5 лютого 1880 р. С. Халтурін²⁶. Як відомо, цей теракт не досяг мети, тоді керівництвом «Народної волі» вирішено було робити підкоп на вулиці Малій Садовій. До цієї акції теж був причетний М. Ланганс. Річ у тім, що організація подібних замахів – справа рук багатьох людей, цілої команди. Цей варіант теж не спрацював... Обставини вдалого замаху на імператора добре відомі, як і історія справжнього полювання на революціонерів, яка розпочалася в столиці після 1 березня 1881 р. Рятуючись від переслідувань, М. Ланганс разом із А. Якимовою під виглядом купців-богомольців перебралися до Києва²⁷. Якийсь час вони переховувалися в помешканні Русових²⁸. Заарештували М. Ланганса 21 квітня 1881 р. у Києві²⁹, судили на процесі 20-и, який проходив з 9 по 16 лютого 1882 р. у Санкт-Петербурзі. Головував на «особом присутствии правительствующего Сената» сенатор Дрейер. Обвинувачення підтримували прокурори Муравйов і Островський. Захищали підсудних видатні адвокати – Кедрин, Спасович, Герард. З 20-и в'язнів тільки один виявився зрадником і погодився співпрацювати із слідством, тобто видавати своїх товаришів³⁰. Зайве говорити, що М. Ланганс тримався мужньо і не піддався на провокації та залякування царської Феміди. Його разом із 10 іншими підсудними засудили до смертної кари, яка була замінена на довічне ув'язнення. Відбувати його довелося у найжахливішій в'язниці Російської імперії – секретній тюрмі – Алексеевському равеліні. В'язень камери № 8 М. Ланганс помер 11 вересня 1883 р. від бугруватої легеневіної чахотки³¹.

Спогади С. Русової про цю непересічну постать можна трактувати не тільки як реалізацію щирого бажання поділитися враженнями від спілкування із одним із плеяди народовольців, а й як незаперечне свідчення того, що мемуаристка свого часу була ідейно і організаційно близькою до них.

1. Русова С. Мемуари. Щоденники. – К., 2004. – 544 с.
2. Лурье Ф. М. Хранители прошлого: Журнал «Былое»: история, редакторы, издатели. – Ленинград, 1990. – С. 5. – (Голоса революции).
3. Там само. – С. 170–226.
4. Там само. – С. 175, 182, 186.
5. Русова С. Ф. Мартын Ланганс // Былое. – 1906. – № 5. – С. 278–283.
6. М. К. З народницької пропаганди на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 138.
7. Речь В. Н. Фигнер, произнесенная ею в Петербургском военно-окружном суде 27 января 1884 г. // Былое. – 1906. – № 5. – С. 5.

8. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 66.
9. Там само. – С. 68.
10. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча ХІХ – початку ХХ ст.) / Упоряд.: Шевченко В. М. та ін. – Чернігів, 2009. – С. 177.
11. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 21.
12. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 70–71, 73–75.
13. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 278.
14. Там само. – С. 279.
15. М. Ланганс // Сайт Астраханской областной немецкой национально-культурной автономии «Единство» // http://www.rdinfo.ru/site.php?mode=change_page&site_id=223&own_menu_id=30505¤t_page=23.
16. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 280.
17. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 77.
18. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): У двох т. / Упоряд. В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін. – К., 1995. – Т. 2: 1880 – 1885. – С. 339.
19. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 282.
20. Жебунев Л. Указ. соч. – С. 20.
21. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 280.
22. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 78.
23. Там само. – С. 78–79.
24. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 281.
25. Там само.
26. Волковинський В. М., Ніконова І. В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) – К., 2006. – С. 116.
27. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 282.
28. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 81.
29. Сайт «Хронос» http://www.hrono.ru/biograf/bio_1/langans.html
30. Седов М. Г. Героический период революционного народничества (Из истории политической борьбы). – М., 1966. – С. 311, 313.
31. Щеголев П. Алексеевский рavelин: Книга о падении и величии человека / Сост., автор послесловия и коммент. Е. Ф. Федотова. – М., 1989. – С. 321. – (Историко-литературный архив).

В статъе на материалах мемуаров С. Русовой рассматривается отношение выдающейся деятельницы украинского национально-освободительного движения к народолюбцам и, в частности, к М. Лангансу, которому она посвятила отдельные воспоминания.

The article, based on the memoir materials by the eminent figure of the Ukrainian national-liberating movement S. Rusova, examines her attitude to the Russian revolutionaries XIX century, named narodovol'hy, and, specifically, to M. Langans, whom she devoted separate recollections.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2011 рр.)

У статті аналізуються процеси зародження за часів радянської України неформальних громадських організацій національно-демократичного спрямування, що стали передумовою формування багатопартійності після відміни ст. 6 Конституції УРСР. Прослідковується у хронологічному порядку та систематизованому вигляді еволюція політичних партій в незалежній Україні, їх місце та роль у політичній системі, зміна розстановки сил у Верховній Раді, реальне співвідношення між лівими, центристами та правими у різні періоди сучасної історії України.

Ключові слова: політична система, політичні партії, політична ідеологія, багатопартійність, політичне структурування, ліві, праві, центристи, фракція.

Роль і місце партій в політичній системі України, їх класифікація за ідеологічними ознаками є чи не найзаплутанішою проблемою та такою, що доволіно трактується різними авторами, особливо з точки зору їх програмних цілей та сповідування тих чи інших політичних ідеологій. Мабуть, саме з цих причин серед історичних досліджень періоду незалежної України практично відсутні роботи, в яких систематизовано, в хронологічній послідовності висвітлювались би питання зародження та розвитку багатопартійності в Україні, еволюції політичних партій та їх впливу на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, в першу чергу через парламентську діяльність. В окремих же статтях, в основному політологічних, увага концентрується не на ідеологічних типах тих чи інших партій, а на передвиборних програмах чи партійних керівниках. Пояснити це можна ідеологічною невизначеністю більшості самих партій, які створюються не під конкретну політичну ідеологію, а під лідера чи поточну ситуацію, тому і самі їх назви носять скоріше рекламний, ніж змістовний характер.

Завдання даної статті – певною мірою нівелювати прогалини у баченні місця і ролі партій в загальноісторичному процесі в Україні, прослідкувати еволюцію політичних партій від зародження багатопартійності до нинішнього стану, дотримуючись основоположного принципу, що будь-який політичний рух, тим більше організований, спирається на одну з політичних ідеологій – лібералізм, консерватизм, соціал-демократію (або соціалізм), комунізм, націоналізм, фашизм. Враховується також класифікація партій за ідеологічними типами – ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, праві, ультраправі, а також за відношенням до влади – провладні чи опозиційні.

Створенню політичних партій в Україні передували громадські організації якісно нового типу, зародження яких, на відміну від доперестройкового періоду, не ініціювалося правлячою партією, тобто КПРС – КПУ. Започаткувала цей процес аварія на Чорнобильській АЕС, котра, окрім економічної та соціальної, мала ще й політичну ціну. Реакцією на катастрофічні екологічні наслідки цієї аварії стало утворення в грудні 1987 р. асоціації «Зелений світ», яку заснували Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Головою «Зеленого світу» обрали письменника і лікаря Юрія Щербака.

У цілому перебудовні процеси в СРСР сприяли активізації національно-визволь-

ного руху в Україні, який цілком логічно розпочався з культурництва і просвітництва. Саме такий підхід надихнув О. Гончара звернутися 20 червня 1987 р. з листом до М. Горбачова, в якому було запропоновано терміново здійснити заходи «конституційного захисту» української мови, ввести її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України. На цьому листі Горбачов написав резолюцію, адресовану О. Яковлеву і В. Щербицькому, такого змісту: «К письму т. Гончара я питаю большое доверие. Но он просит реальных шагов. Обдумайте, что надо сделать. Нужен совет с общественностью».

У ЦК Компартії України «поради з громадськістю» замінили консультаціями з провідними вченими. Утворена комісія на чолі з академіком АН УРСР В. Трефіловим висловила думку, що впровадження державної мови як юридичної норми не дасть жодних результатів, крім сплеску націоналістичних настроїв. Тоді мовне питання взяла в свої руки громадськість, і в лютому 1989 р. було офіційно створене Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Кількість членів організації, яка на початку 1989 р. не перевищувала 10 тис. осіб, у жовтні наступного року зросла до 150 тис.

У другій половині 80-х рр. суспільно-політичне життя в СРСР в цілому та Україні зокрема швидко прискорювало свій темп. Культурництво і просвітництво почало переростати в політичну боротьбу. Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Члени клубу на чолі з С. Набокою, Л. Мілявським, О. Шевченком та О. Матусевич влаштували вечори, присвячені актуальним проблемам екології, стану культури, «білим плямам» історії. Клуб одним з перших порушив питання про голодомор 1932-1933 рр., висунув вимогу звільнення всіх політичних в'язнів, а 9 березня 1988 р. уперше після 1971 р. відзначив несанкціонованим мітингом шевченківські дні біля пам'ятника Кобзарю навпроти університету.

«На грані фолу» діяли й деякі інші молодіжні організації – офіційно утворене у жовтні 1987 р. львівське «Товариство Лева», Українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада».

На травень 1989 р. таких «екстремістських», за визначенням властей, організацій в усій Україні налічувалося не менше п'ятнадцяти. Як правило, їхніми лідерами були колишні політичні в'язні.

Улітку 1987 р. відновилося діяльність Української гельсінської групи (УГГ). Головну роль в її відродженні відіграли дисиденти, які першими вийшли з таборів – В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Михайло Горинь та ін. Незабаром почав виходити, вже на легальних підставах, перший опозиційний друкований орган – «Український вісник».

У серпні 1987 р. побачив світ відкритий лист В. Чорновола до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, в якому викладалися основні програмні вимоги відновленої правозахисної організації. Автор переконував керівництво КПРС у необхідності вироблення нового курсу національної політики. Зокрема, Чорновіл виступав за розширення прав союзних республік, повернення національним мовам у повному обсязі державних прав, закликав до ліквідації «білих плям» вітчизняної історії і реабілітації ОУН, УПА, жертв репресивних акцій хрущовських і брежнєвських часів. Він протестував проти фальшивої пропагандистської тези про злиття націй, за якою приховувалася русифікація, проти утисків церкви і священнослужителів.

У липні 1988 р. УГГ була перейменована в Українську гельсінську спілку (УГС). У цей час вона вже була не стільки правозахисною, скільки загальнополітичною організацією. Обласні відділення УГС існували в дев'яти областях. Була оприлюднена «Декларація принципів», на базі якої провадилося партійне будівництво по всій Україні.

Друга опозиційна організація – Українська демократична спілка (УДС), сформована як українська частина Демократичного союзу, що виник у травні 1988 р. на установчому з'їзді в Москві й проголосив себе першою в Радянському Союзі політичною партією (КПРС розглядалася як державна партія, тобто не як партія). Майже відразу УДС відірвався від загальносоюзної організації і прийняв радикальну політичну програму, аж до відокремлення УРСР від Радянського Союзу.

Поступово зміцнювалася ідея створення масової громадсько-політичної організації республіканського масштабу, що отримала новий стимул після створення Естонського народного руху і Латиського та Литовського народних фронтів. Незважаючи на організовану партійним керівництвом кампанію проти Народного руху України за перебудову (НРУ), вона дала зворотний результат. Почалася розбудова рухівських структур на місцях. Наприкінці березня 1989 р. утворилася перша крайова організація Руху – Тернопільська. У травні відбулася установча конференція Львівської регіональної організації НРУ. Її документи були істотно радикальніші, ніж розроблений київськими письменниками і науковцями проект програми НРУ. Керівна роль КПРС у декларації львів'ян зовсім не згадувалася, а монополія державної партії на владу прямо заперечувалася. У липні створені Київська та Чернігівська регіональні організації НРУ. Протягом серпня обласні організації сформувалися в Івано-Франківську, Донецьку, Луцьку, Дніпропетровську, Чернівцях.

8-10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який продемонстрував, що в його рамках об'єдналися дві суспільно-політичні течії – помірковані і радикали. Перші виступали за суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації і за лібералізацію порядків у КПРС. Другі – колишні політв'язні В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара – наполягали на виході України зі складу СРСР, утвердженні в суспільстві повноцінного плюралізму.

Розроблені завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ Леонідом Кравчуком контрзаходи проти з'їзду – подати його як «розгул антисоціалістичних пристрастей» і тим самим створити «реальну сприятливу політичну ситуацію для розгортання широкої роботи по дискредитації з'їзду» – провалилися.

Усе ж таки Центральний комітет КПУ ухвалив постанову «Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)», котра включала 15 пунктів практичних заходів, зокрема, створення спеціалізованих груп для протидії Рухові, використання для цього засобів масової інформації, активізацію роботи правоохоронних органів. Проте всі ці приготування до безкомпромісної боротьби з Рухом були зруйновані М. Горбачовим. 28 вересня 1989 р. пленум ЦК Компартії України у присутності генерального секретаря ЦК КПРС розглянув питання про зміну керівництва республіканської партійної організації. Володимир Щербицький подав у відставку, а на заміну йому державна партія не зуміла висунути авторитетного, масштабного керівника, попри те, що життя вимагало лідерів не за посадою, а за рівнем підготовки та практичних дій.

Процеси політичного структурування суспільства, формування багатопартійності прискорили вибори до Верховної Ради УРСР 4 березня 1990 р. Сприяла цьому і діяльність Народного руху України.

На початок 1991 р. було зареєстровано 13 політичних партій. Однак сукупна їх чисельність (за винятком комуністичної) не перевищувала 30 тис. осіб.

Політичні партії поділялися на три течії: національно-демократичну, ліберально-демократичну і комуністичну. Переважна більшість партій національно-демократичного спрямування входили в Народний рух України.

Однією з перших організувалася Українська республіканська партія (УРП), яка представляла центристську силу серед націонал-демократів. Установчий з'їзд відбувся у Києві в квітні 1990 р. У партії тоді налічувалося 219 осередків, які охоплювали майже всі області. Кадрову основу партії складала Українська гельсінська спілка. Загальна чисельність УРП не перевищувала 2300 осіб, але політичний вплив на населення був досить помітний, особливо у західних областях України.

До Верховної Ради УРП провела 12 своїх представників. Головою УРП був Левко Лук'яненко, його заступником став Степан Хмара. Наприкінці 1990 р. УРП була офіційно зареєстрована – першою серед політичних партій України.

Ліберально-демократичний напрям політичного спектра представляли Демократична партія (ДемПУ), Ліберально-демократична партія (ЛДПУ), Соціал-демократична партія (СДПУ), Об'єднана соціал-демократична партія, Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Партія зелених України (ПЗУ).

Що ж стосується комуністів, то в грудні 1990 р. відбувся другий етап XXVIII з'їзду КПУ, де було прийнято статут, який визначав ідейну й організаційну єдність Компартії України в рамках КПРС.

Представники Демократичної платформи в КПРС в Україні організаційно оформилися ще в лютому 1990 р. на зустрічі представників партклубів у Харкові. А в липні того ж року вони створили організаційний комітет з підготовки і проведення установчого з'їзду нової партії – Партії демократичного відродження України.

Ідеологічні позиції членів ПДВУ формувалися як соціал-демократичні або ліберально-демократичні. Обрана назва партії була певним компромісом між представниками обох течій. Всі члени ПДВУ відстоювали пріоритетність прав людини перед правами будь-якої соціальної або національної спільноти, а також пріоритетність прав народу перед правами держави. ПДВУ прагнула переходу до «соціальної, екологічно орієнтованої ринкової економіки».

У грудні 1990 р відбувся також установчий з'їзд ДемПУ. На час з'їзду в партії налічувалося 2,7 тис. членів. У Верховній Раді УРСР вона мала 25 депутатів. У маніфесті ДемПУ підкреслювалася відданість партії традиціям української соціал-демократії. Проте в подальших документах згадок про соціал-демократичні цінності вже не було, партія стала ідеологічно невизначеною.

Трохи раніше, наприкінці грудня 1990 р., відбулися Другі Всеукраїнські збори (з'їзд) Народного руху України. Делегати представляли 632 тис. членів організації. Основна їх кількість (майже 57 відсотків) представляла три області Галичини (Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську) і м. Київ. Понад дві третини делегатів були людьми розумової праці – інженерно-технічні працівники, службовці, наукова і творча інтелігенція.

НРУ на момент свого другого з'їзду складався з чотирьох десятків політичних і громадських організацій, у тому числі 14 партій. Найчисельнішими серед делегатів були представники ТУМ ім.Т.Шевченка (25,3 відсотка) й УРП (12,6 відсотка).

На з'їзді були розглянуті і затверджені доповнення до програми і статуту, скорочено назву організації (знято слова «за перебудову»). Головною метою діяльності НРУ визнавалося відновлення незалежності України. Ідея співробітництва з КПРС тепер відкидалася. Гострі суперечки виникли при обговоренні допуску в Рух представників Комуністичної партії. Від імені львівської делегації С. Хмара запропонував відзначити у статуті НРУ, що КПРС – «найлютіший ворог народу», що член КПРС не має права бути членом НРУ. І хоч більшість делегатів не сприйняла спроби пошуків нових «ворогів народу», були ухвалені, однак, такі положення:

а) індивідуальним членом НРУ не може бути член політичної організації, керівні органи якої знаходяться за межами України;

б) асоціативними членами НРУ не можуть бути організації, мета і програма яких суперечать програмі Руху.

Кардинально змінилася розстановка політичних сил в Україні після 24 серпня 1991 р. В цей день на позачерговій сесії Верховної Ради прийнято Акт проголошення незалежності України. УРСР припиняла своє існування. Народжувалася самостійна Україна.

26 серпня 1991 р. президія Верховної Ради України ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України. В цей же день відбувся останній пленум ЦК КПУ, на якому було схвалено рішення «про повну самостійність Компартії України». На період тимчасового припинення діяльності партійних структур пленум ЦК доручив репрезентувати інтереси партії десятьом народним депутатам України – І. Бойку, С. Дорогунцову, С. Камінчуку, В. Курашику, В. Лісовенку, Є. Мармазову, В. Петренку, К. Продану, В. Тризні, Г. Харченку.

30 серпня президія Верховної Ради України ухвалила указ про заборону діяльності КПУ, внаслідок чого значна група людей була виведена за межі політичної і соціальної гри, а це призвело до зміни розстановки політичних сил у суспільстві.

Розслідування, проведене правоохоронними органами, не встановило складу

злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів. Це засвідчує постанова про відмову в порушенні кримінальної справи щодо посадових осіб ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів та райкомів партії за фактами відомостей про їхню причетність до підтримки антиконституційного ГКЧП через брак у їхніх діях складу злочину. Повторна перевірка підтвердила цю постанову.

Рішення про заборону Компартії України було зустрінуте неоднозначно. Голова комісії Верховної Ради з питань законодавства й законності О. Коцюба вніс пропозицію скасувати це, на його думку, незаконне рішення. Міністр юстиції В. Бойко заявив, що заборона діяльності Компартії України суперечить правовим нормам і створює небезпечний прецедент, який «дозволить надалі забороняти в такий же спосіб діяльність інших партій або громадських об'єднань».

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради про саморозпуск, не означали, що комуністи зникли з політичного життя. 26 жовтня 1991 р. ряд колишніх апаратників і рядові члени Компартії України організували в Києві установчий з'їзд нової партії. Вона залишалася на комуністичній платформі, хоч була названа Соціалістичною партією України. Лідером СПУ став Олександр Мороз.

У березні 1993 р. у Макіївці відбулася Всеукраїнська конференція комуністів, делегати якої відкинули думку про створення нової партії, а ухвалили рішення про підготовку чергового з'їзду Компартії України.

14 травня цього ж року президія Верховної Ради спеціальною постановою розглянула питання про укази від 26 і 30 серпня 1991 р. Ця постанова складалася з двох коротких пунктів:

«1. Громадяни України, які були членами Компартії України (КПРС), не можуть без рішення суду визнаватись причетними до державного перевороту 19-21 серпня 1991 р. і зазнавати будь-яких обмежень через свою колишню належність до КПРС.

2. Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати партійні організації відповідно до чинного законодавства України».

Отже, ця постанова не скасувала заборони на діяльність Компартії України. За порадою О. Коцюби, було застережено, що відновлюють свою діяльність члени Компартії України, а не сама КПУ. Тому відновлювальний з'їзд став можливим. 19 червня 1993 р. комуністи провели такий з'їзд у Донецьку та обрали лідером нової КПУ колишнього другого секретаря Донецького обкому КПУ Петра Симоненка.

У червні 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який визначив правові основи діяльності політичних партій. Після цього у 1992–1994 рр. відбулося різке зростання чисельності політичних партій. Кількість їх переважила за три десятки.

У 1992 р. відбулося два з'їзди Народного руху України – в лютому-березні і в грудні. На першому з них керівниками НРУ було обрано трьох співголів – І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола. На з'їзді і після нього розгорталися гострі дискусії: брати участь в уряді чи ставати в опозицію до нього?

У прийнятих документах проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, і сприятиме діям президента України та забезпеченню ефективного функціонування системи влади, але перебуватиме у конструктивній опозиції до виконавчих структур. Не дивно, що така розпливчата резолюція не заборонила діячам Руху приєднуватися до безпартійної (після заборони КПРС) «партії влади». Вони «входили у владу», обіймаючи відповідальні посади в адміністрації президента, уряді, посольствах. Боротьбу ж із владою продовжили тільки ті, хто гуртувався навколо В'ячеслава Чорновола.

У жовтні 1992 р. Центральний провід Руху заявив, що його ставлення до уряду Л. Кучми залежатиме від успіхів реформаторської діяльності останнього. Кучма запросив на посаду першого віце-прем'єра І. Юхновського, а ще два члени Руху – М. Жулинський і В. Пинзеник – стали віце-прем'єрами.

У грудні 1992 р. завершилося перетворення НРУ в політичну партію, після чого почала хиріти Українська республіканська партія. На з'їзді УРП у травні 1992 р. від

неї відколосилося радикальне крило на чолі з С. Хмарою. Головою УРП став М. Горинь, почесним головою – Л. Лук'яненко.

Ряд політичних партій разом з підприємницькими колами на початку 1992 р. заснували об'єднання демократичних сил «Нова Україна». Тоді ж була утворена Селянська партія України (СелПУ), яка відстоювала інтереси директорського корпусу в сільському господарстві й активно протидіяла перетворенню землі на товар.

Найчисленнішими у 1993 р. були: КПУ (140 тис. членів), НРУ (50 тис. членів) і СелПУ (лідер – С. Довгань, 80 тис. членів до утворення Аграрної партії України – АПУ). Однак в ієрархії інститутів політичної системи партії (за винятком тих, які мали власні фракції в парламенті) посідали другорядне місце. Їхній вплив на політичні процеси обмежувався можливостями лідерів у структурах влади, організацією масових акцій протесту для тиску на органи влади (особливо – у партій лівого спрямування) та створенням громадської думки через виступи своїх лідерів у засобах масової інформації. В результаті партії не відіграли великої ролі ні в парламентських, ні тим більше – у президентських виборах 1994 р.

Разом з тим з середини 90-х років процес утворення партій активізувався.

На політичній арені з'явилася Соціал-демократична партія України (об'єднана). Вона була утворена в січні 1995 р. на установчому з'їзді трьох політичних сил – Соціал-демократичної партії України, Української партії справедливості і Партії прав людини. Соціал-демократія українського взірця виявилася зміщеною у політичному спектрі в бік центру, тому що комуністи й соціалісти представляли інтереси тих прошарків суспільства, які заперечували ринок.

СДПУ(о) очолив колишній міністр юстиції В. Онопенко. З кількох тисяч під час утворення чисельність партії зросла до 43,6 тис. членів на початку 1998 р. У партію увійшли люди з великими капіталами, і В. Онопенко змушений був подати у відставку. Серед соціал-демократів посилювався вплив одного із засновників об'єднаної партії, президента Спільки адвокатів України Віктора Медведчука.

У лютому 1996 р. виникла Народно-демократична партія (НДП), утворена шляхом злиття трьох політичних сил – Партії демократичного відродження України, Трудового конгресу та об'єднання «Нова Україна». Головою цієї центристської партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ Анатолій Матвієнко. Керівництво НДП склалося з представників «партії влади» – О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнар'ова, І. Плюща, В. Пустовоїтенка та ін. Чисельність партії на початку 1998 р. дійшла до 22 тис. членів. Так сталося, що А. Матвієнко не знайшов спільної мови з іншими керівниками, і на чолі партії опинився В. Пустовоїтенко.

Після парламентських виборів 1994 р. право на утворення депутатських фракцій (їхня чисельність повинна була перевищувати 10 осіб) одержали тільки чотири політичні партії: комуністи (90 депутатів), Народний рух (22 депутати), СелПУ (21 депутат) і соціалісти (15 депутатів). Спікером Верховної Ради України 13-го скликання було обрано Олександра Мороза, лідера Соціалістичної партії України.

Характерною ознакою часу стало те, що «партія влади» поступово втрачає свій безпартійний характер. Одна за одною в суспільстві почали утворюватися політичні партії, засновані на різних ідеологічних і політико-економічних концепціях – соціал-демократичній, ліберальній, консервативній.

Після довиборів 1997 р. загальна кількість депутатів збільшилася до 415. Тепер у парламенті були представлені 22 політичні партії (з наявних 41). Проте достатню кількість депутатів для утворення фракції мали тільки три партії – КПУ, блок СПУ-СелПУ і Народний рух України. Склад груп і партійних фракцій постійно змінювався через різні обставини парламентського й загальнополітичного життя. Чимраз більше депутатів з правого і лівого флангів, а також й тих, хто не визначився раніше, почали тяжіти до центру.

Напередодні виборів до Верховної Ради 1998 р. кількість політичних партій сягнула за півсотню. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків. Звичайно, що виборцям було надзвичайно складно розібратися у величезній кількості партій, блоків

та окремих прізвищ кандидатів. До того ж одночасно з виборами до Верховної Ради проводилися вибори до місцевих рад. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники добре його запам'ятали.

У багатомандатному загальнодержавному окрузі всі депутатські місця розподілилися між партіями і блоками, які подолали 4-відсотковий бар'єр. Таких виявилось вісім. Голоси за інші 22 партії і блоки, які не подолали бар'єр, розподілилися серед партій-переможниць у пропорціях, що визначалися кількістю голосів, поданих за кожну з них.

Бар'єр пройшли п'ять центристських партій і блоків та три лівих. Однак у міжпартійному змаганні найбільше голосів дістали якраз ліві. Тому голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих. У цьому проявилася істотна недосконалість обраної виборчої системи.

Загальні підсумки парламентських виборів за партійними списками були такими: Комуністична партія України – 84 депутатських мандати, Народний рух України – 32, Блок СПУ-СелПУ – 29, Партія зелених України – 19, Народно-демократична партія – 17, «Громада» – 16, Прогресивно-соціалістична партія – 14, СДПУ(о) – 14.

Успіх комуністів був прогнозованим і пояснювався глибоким обуренням виборців, які страждали від мізерної оплати праці, не виплат заробітної плати і пенсій, розвалу системи охорони здоров'я та соціального забезпечення. КПУ пододала 4-відсотковий бар'єр навіть у Львівській області і не пройшла тільки в двох областях України – Івано-Франківській і Тернопільській.

Найбільша антикомуністична партія – Народний рух України – істотно поступилася за кількістю мандатів комуністам. Рухівський виборчий список опинився за бар'єром у шести областях. Блок соціалістів і аграріїв лівого спрямування теж міг поздоровити себе з успіхом, який пояснювався незадоволенням виборців існуючою владою. Проурядова Аграрна партія збрала близько 4 відсотків голосів, але не спромоглася подолати бар'єр.

Неочікуваним був успіх Партії зелених. Її лідерів ніхто не знав. Партія зуміла випередити своїх конкурентів, спекулюючи на гаслі збереження оточуючого середовища, хоча не була помічена раніше у широкомасштабних екологічних акціях. За неї голосували виборці, які розчарувалися в проурядових партіях, але не бажали голосувати за лівих.

Пододала 4-відсотковий бар'єр і пропрезидентська НДП. «Партія влади» активно сприяла саме цій партії в усіх областях України. Інша справа, що вона набрала вг'ятеро менше мандатів, ніж комуністи. Регіональний блок «Громада» нашвидкуруч створив колишній прем'єр-міністр Павло Лазаренко. Він замінив Є. Марчука на посаді голови уряду в травні 1996 р., але через рік змушений був піти у відставку. Основною базою «Громади» була вотчина П. Лазаренка – Дніпропетровська область. Прогресивно-соціалістична партія спромоглася подолати 4-відсотковий бар'єр перш за все завдяки харизматичному лідеру – Наталії Вітренко. Остання вийшла із СПУ, щоб зробити самостійну кар'єру. Прагнучи зменшити вплив такого талановитого політичного діяча, яким був О. Мороз, владні структури не шкодували місця в засобах масової інформації для демагогічних виступів Вітренко. Найбільше голосів ПСПУ здобула на батьківщині свого лідера – в Сумській області (21 відсоток). Об'єднані соціал-демократи проявили у передвиборчій боротьбі вражаючу активність, але не добилися вагомих результатів. Партія пододала бар'єр завдяки тому, що набрала у контрольованій кланом В. Медведчука Закарпатській області 31 відсоток голосів.

У цілому ліві партії в багатомандатному окрузі отримали 127 місць, а центристи і праві – тільки 98. Проте у мажоритарних округах виборці віддавали перевагу здебільшого не представникам від партій, а безпартійним. Обраним виявився 101 безпартійний депутат. З урахуванням результатів виборів по одномандатних округах комуністи мали у Верховній Раді 123 мандати, НРУ – 46, блок СПУ-СелПУ – 35, Партія зелених – 19, НДП – 31, «Громада» – 24, ПСПУ – 17, СДП(о) – 17. Безпартійні

депутати уже в парламенті приєднувалися, якщо вважали це за потрібне, до тієї або іншої фракції. Бажаючих приєднатися до лівих фракцій виявилось відносно небагато. Тому ліві не здобули більшості у Верховній Раді (171 депутат проти 218 центристів, якщо враховувати фракційну належність).

Перша сесія Верховної Ради 14-го скликання розпочала свою роботу 12 травня 1998 р. Очолив її один з керівників СелПУ Олександр Ткаченко. Першим заступником голови став Адам Мартинюк від Компартії України, заступником – представник об'єднаних соціал-демократів Віктор Медведчук.

Внаслідок кризового стану економіки і соціальної сфери треті президентські вибори (1999 р.) набули характеру референдуму: чи продовжити курс реформ, започаткований у 1994 р. діючим президентом (він заявив, що візьме участь у виборах), чи відмовитися від нього. Ліві партії були переконливими в критиці поточної політики, але не могли запропонувати як альтернативу нічого істотного. Заклики повернутися в минуле мали привабливий вигляд тільки для людей похилого віку.

Першим постраждав у ході жорсткої політичної боротьби екс-прем'єр-міністр П. Лазаренко. Коли факти про привласнення ним за короткий період перебування на чолі уряду колосальних коштів знайшли документальне підтвердження, він змушений був втекти за кордон. Після цього Верховній Раді не залишилося нічого іншого, як позбавити Лазаренка депутатської недоторканності. Об'єднання «Громада», парламентська фракція якого налічувала 44 депутати (третє місце після комуністів і народних демократів), розкололося й почало танути з катастрофічною швидкістю.

Розколовся також Народний рух України. Трагічна загибель у березні 1999 р. лідера партії В'ячеслава Чорновола не змогла припинити внутріпартійної боротьби.

Внутрішні протиріччя потрясли й інші партії, в т. ч. СДПУ(о) та НДП. Ряди народних демократів покинули, включно з їх колишнім лідером, багато депутатів. Новий лідер НДП Валерій Пустовойтенко, який протримався на посаді прем'єр-міністра довше за всіх (понад 2,5 року), заявив, що на вибори не піде, а буде підтримувати кандидатуру діючого президента. Частина членів НДП разом з позапартійними депутатами утворила нову фракцію – «За відродження регіонів» (предтечу майбутньої Партії регіонів).

Напередодні президентських виборів стало зрозуміло, що шанси на перемогу в таборі реформаторів мають лише Леонід Кучма і Євген Марчук. Керівники розколотого Руху Геннадій Удовенко і Юрій Костенко, а також лідер Партії зелених Віталій Кононов висунули свої кандидатури в президентській кампанії тільки для «розкрутки» власних партій.

У таборі лівих партій поборотися на найвищу в державі посаду вирішили Олександр Мороз, Петро Симоненко, Олександр Ткаченко і Наталія Вітренко. В разі свого приходу до влади ліві обіцяли розв'язати всі економічні й соціальні проблеми повністю і негайно. Всього ж за посаду президента, незважаючи на необхідність зібрати для реєстрації мільйон підписів на підтримку, ризикнули позмагатися 15 осіб. Після зняття в останній момент двох кандидатур претендентів (за власним бажанням) у виборчих бюлетенях залишилося 13 прізвищ.

Найбільше голосів набрав діючий президент. На друге місце вийшов П. Симоненко, далі майже з однаковою кількістю голосів – О. Мороз і Н. Вітренко. Нижче очікуваного результату фінішував Є. Марчук. Цілковитий крах спіткав обох лідерів Народного руху – Г. Удовенка і Ю. Костенка, котрі виявилися неспроможними поставити інтереси своєї партії вище власних. За лідера зелених В. Кононова проголосувало менше 77 тис. виборців.

Другий тур виборів відбувся 14 листопада 1999 р. Л. Кучма збільшив кількість поданих за нього голосів у менших пропорціях, ніж П. Симоненко, але цього вистачило для перемоги (за Кучму проголосувало 15 млн. 871 тис. виборців, за Симоненка – 10 млн. 665 тис.).

Після президентських виборів 1999 р. чисельність фракцій прогресивних соціалістів Н. Вітренко, лазаренківської «Громади», СелПу вийшла за межі критичної (фракція могла існувати, якщо в ній налічувалося не менше 14 депутатів). На до-

помогу СелПУ комуністи «підкинули» сімох своїх депутатів. Проте в кінці лютого 2000 р. п'ять членів фракції СелПУ об'єдналися з депутатами-мажоритарниками, щоб утворити нову фракцію «Солідарність». Ця фракція на чолі з колишнім членом СДПУ(о) Петром Порошенком заявила про підтримку президентського курсу.

Зміну співвідношення сил у парламенті демонструє нижченаведена таблиця:

Фракції	1-а сесія (12.05.1998)	4-а сесія (7.09.1999)	4-а сесія (21.01.2000)	5-а сесія (4.07.2000)
Комуністи	123	122	115	114
Лівий центр	35	-	-	-
Соціалісти	-	24	22	17
СелПУ	-	15	15	-
Прогресивні соціалісти	17	14	11	-
Громада	39	17	14	-
Батьківщина	-	28	35	34
СДПУ(о)	25	26	34	33
Солідарність	-	-	-	28
Трудова Україна	-	18	23	44
Відродження регіонів	-	28	36	36
Зелені	24	23	18	17
Реформи-Конгрес	-	21	13	15
НДП	89	30	27	23
НРУ, УНР	47	46	43	40
Позафракційні	49	35	39	49

За період, який характеризується у наведеній таблиці, сукупна чисельність лівих фракцій істотно скоротилася: із 175 осіб до 131. А кількість депутатів нелівої орієнтації зросла з 272 до 319 осіб. У такій ситуації ставало можливим створити більшість, яка могла б підтримати законодавчими актами курс ринкових реформ.

Варто зазначити, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. «броунівський рух» серед українських політиків не піддавався ані осмисленню, ані прогнозуванню. Як правило, той чи інший політик міг входити у найближче оточення президента Кучми, але, посварившись з ним, переходив на бік його противників. Так трапилося, зокрема, з В. Ющенком після того, як 26 квітня 2001 року голосами комуністів і пропрезидентських партій Верховна Рада висловила йому недовіру. Внаслідок цього кроку Віктор Ющенко став лідером опозиції.

Надії владної верхівки на подальший прогнозований та контрольований розвиток суспільства перекреслили парламентські вибори 2002 року. Перше місце за кількістю депутатів у Верховній Раді посів опозиційний блок «Наша Україна», очолюваний Віктором Ющенком (112 чол.), на другому місці опинився пропрезидентський блок «За єдину Україну» (102 чол.), на третьому – КПУ (66 чол.), на четвертому – СДПУ(о) (24 чол.), на п'ятому – СПУ (23 чол.) і на шостому – «Батьківщина» Ю. Тимошенко (22 чол.).

Головою Верховної Ради обрано Володимира Литвина, а лідер опозиції Віктор Ющенко отримав добрі стартові позиції напередодні президентських виборів, маючи, на відміну від чинного президента Леоніда Кучми, стабільно високий рейтинг. Леонід Данилович, реально оцінивши свої шанси, незважаючи на надання йому Конституційним Судом права балотуватися на посаду глави держави утретє, зробив ставку на Віктора Януковича, на той час прем'єр-міністра України.

Вибори 26 березня 2006 року, що проходили після конституційної реформи 2004 р. і під впливом ідей «помаранчевої революції», виявилися рекордними за кількістю партій і блоків, що взяли в них участь, – 45. Проте тривідсотковий бар'єр подолали лише п'ять політичних сил. Партія регіонів набрала 32,12% голосів і отримала 186

депутатських місць, БЮТ (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та Українська соціал-демократична партія) – 22,27% (129 місць), Блок «Наша Україна» (Народний союз «Наша Україна», Партія промисловців і підприємців України, Народний рух України, Християнсько-демократичний союз, Українська республіканська партія «Собор», Конгрес українських націоналістів) – 13,94% (81 місце), Соціалістична партія України – 5,67% (33 місця), Комуністична партія України – 3,66% (21 місце).

Зазначимо для порівняння, що у 2002 році з 33 партій і блоків до парламенту потрапило (при чотиривідсотковому бар'єрі) шість, а в 1988 році – вісім політичних сил.

Для участі у виборчих перегонах 2007 року зареєструвалося 20 політичних партій і блоків – найнижчий показник за останні декілька виборів. Це Комуністична партія України (оновлена), Партія національно-економічного розвитку України, «Український народний блок», Партія регіонів, Партія вільних демократів, Соціалістична партія України, «Блок Литвина», «Блок Юлії Тимошенко», Виборчий блок Людмили Супрун – Український регіональний актив (УРА), Блок «Християнський блок», Селянський блок «Аграрна Україна», Прогресивна соціалістична партія України, Блок «Наша Україна – Народна самооборона», Блок «Всеукраїнська громада», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Громадянська партія «Пора» (знята з реєстрації), Партія зелених України, «Блок партії пенсіонерів України», Всеукраїнська партія народної довіри, Виборчий блок політичних партій КУЧМА (Конституція – Україна – Честь – Мир – Антифашизм).

За результатами виборів абсолютним переможцем стала Партія регіонів (34,37% голосів виборців), що дало їй 175 депутатських мандатів (на 11 менше порівняно з попередніми виборами). Друге місце посів Блок Юлії Тимошенко – 30,71% (156 мандатів, на 27 більше порівняно з 2006 роком). Далі місця розподілилися так: Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (14,15%, 72 мандати, на 9 менше); Компартія України (5,39%, 27 мандатів, на 6 більше); «Блок Литвина» (3,96%, 20 мандатів, у попередньому складі Верховної Ради не був представлений і фактично замінив соціалістів, які не набрали трьох відсотків і втратили 33 депутатські мандати).

Суттєво змінили розстановку політичних сил в Україні президентські вибори 2010 р.

На початок вересня 2011 р. у Міністерстві юстиції України зареєстровано 192 політичні партії. Три з них, що сформували більшість у Верховній Раді України – Партія регіонів, Народна партія та Компартія України – за формальними ознаками, тобто за відношенням до влади, є правлячими. В опозиції до влади нині перебувають як парламентські партії (ВО «Батьківщина», «Наша Україна»), так і позапарламентські (представлені окремими своїми представниками у Верховній Раді – «Фронт змін», «Громадянська позиція», «Народна влада»; і не представлені – ВО «Свобода», Удар, Європейська партія України, Соцпартія України, «Справедливість» тощо).

Проходять об'єднувачі процеси як у владному таборі, так і в таборі опозиції. У першому випадку намітилася тенденція переходу ряду партій під крило правлячої Партії регіонів. Попереднє рішення про злиття прийнято II з'їздом «Сильної України», що відбувся восени 2011 р. Провідні опозиційні партії створили так званий Комітет опору диктатурі (КОД), спробували виробити спільну тактику і стратегію дій, скоординувати зусилля в передвиборній роботі, висунути спільних кандидатів у мажоритарних округах («Наша Україна», «Народна самооборона», «Громадянська позиція», «Фронт змін», БЮТ, ВО «Свобода», інші). Однак після голосування у Верховній Раді за закон про вибори до парламенту в рядах опозиціонерів стався розкол.

Не припиняються спроби створити сильну лівоцентристську партію. Ініціаторами виступили «Народна влада» (лідер – Йосип Вінський) та «Справедливість» (Станіслав Ніколаєнко). Процес розпочався зі створення української демократичної лівиці. В переговорному процесі взяли участь 11 учасників. Проте результат виявився не зовсім таким, на який сподівалися організатори. Ряд партій вийшов з переговорного процесу. Тому на базі партії «Справедливість» створена нова партія – «Українські ліві і селяни» – у звуженому форматі (на основі саморозпуску влилися «Народна влада», Українська селянська демократична партія, Всеукраїнський патріотичний

союз, Партія захисту селян). Керівництво Соціалістичної партії України на чолі з Олександром Морозом не захотіло відмовлятися від соціалістичного бренду і добилося, що ряд позасистемних партій (Соціалістична Україна, Козацька слава, Селянська партія України, дві партії Дітей війни) влилися в Соцпартію. СДПУ, СДПУ(о) та ряд інших, менш відомих, вирішили залишитися самостійними.

На думку голови правління Центру прикладних досліджень «Пента» Володимира Фесенка, 2011 рік став для лівих партій свого роду ренесансом, який буде продовжуватися і 2012 року. Для лівих настав період відродження, коли вони повертають свій рейтинг і стають впливовішими після різкого падіння їх авторитету у 2002 та 2006 роках.

Важливо, з точки зору Фесенка, що ліві стають ледь не єдиною альтернативою владі та її політичним силам. «Враховуючи той факт, що на політичній арені відсутні якісь принципово нові гравці та особи, ліві можуть суттєво виграти», – вважає експерт. Більше того, за його словами, сьогодні існує суспільна потреба в лівих силах.

Таким чином, процес формування багатопартійності в Україні, який розпочався ще до отримання незалежності, пройшов декілька стадій – від об'єднання громадян в основному на ідеях створення незалежної Української держави до визначення програмних цілей на основі класичних політичних ідеологій, посилення впливу партій на формування законодавчої та виконавчої влади, їх діяльність. Незважаючи на труднощі росту і наявність пострадянського синдрому, сьогодні в Україні партії представлені всім спектром політичних ідеологій – від комуністичної до консервативної.

1. Базовкін Є., Кремень ВУ. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
2. Білоус А. О. Політичні об'єднання України. – К., 1993.
3. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997.
4. Бойко О. Д. Україна 1991-1995. Тіні минулого чи контури майбутнього. К., 1996.
5. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. К., 2005.
6. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. К., 1992.
7. Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. К., 1993.
8. Голобуцький О., Криворучко Т., Кулик В., Якушин В. Політичні партії України. К., 1996.
9. Державотворчий процес в Україні. 1991 – 2007. К., 2007.
10. Держалюк О. М. Криза в Україні 2006 року та її наслідки. К., 2006.
11. Закон України «Про політичні партії в Україні» //Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №23.
12. Кормич Л. І., Шелест Д. С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. – К.: АВРІО. – 2004.
13. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998.
14. Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти //Політичні читання. – 1993. – №1.
15. Кульчицький С. Помаранчева революція. К., 2005.
16. Литвин В. Історія України. К., 2009.
17. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994.
18. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. К., 1997.
19. Майборода С. О. Політичний простір України //Вітчизна. – 1998. – №1-2.
20. Максак Г. Парламентские выборы в Украине: конфигурация коалиций //Палітычная сфера. – Мінск, 2006.
21. Мороз О. Партія, держава, влада. //Віче. – 1992. – №6.
22. Мороз О. Партії і суспільство //Голос України. – 1999. – №8.
23. Назаренко Б. Сучасні політичні партії України: деякі проблеми та перспективи розвитку. //Нова політика. – 1996. – №4.
24. Політичні партії України: У 3 т. – К., 2005.
25. Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідникове видання. – К., 2001.
26. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. К., 1995.

27. Про заборону діяльності Компартії України. Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №44.
28. Про тимчасове припинення діяльності Компартії України. Указ Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №40.
29. Пуфлер Е. Партийна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації //Нова політика. – 1997. – №1.
30. Рубан В. В., Серегина Н. С. Многопартийная система Украины: как она есть. – Харьков: Ксилон. – 1998.
31. Слюсаренко А. Г. та інші. Новітня історія України. К., 2000.
32. Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодернізму». – К., 1997.
33. Томенко М. Українська перспектива. – К., 1995.
34. Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ століття. К., 2007.
35. Чорновіл В. Скільки партій потрібно Україні? //Вісті Комбатанта. – 1997. – №4.
36. Шпак Олег. Дишло про вибори //Гарт. – №49. – 8 грудня 2011.
37. Яблонський В. Сучасні політичні партії України: Довідник. – К., 1996.

В статье анализируются процессы зарождения во времена советской Украины неформальных общественных организаций национально-демократического направления, которые стали предпосылкой формирования многопартийности после отмены ст. 6 Конституции УССР. Прослеживается в хронологическом порядке и систематизированном виде эволюция политических партий в независимой Украине, их место и роль в политической системе, изменение расстановки сил в Верховной Раде, реальное соотношение между левыми, центристами и правыми в различные периоды современной истории Украины.

Ключевые слова: политическая система, политические партии, политическая идеология, многопартийность, политическое структурирование, левые, правые, центристы, фракция.

Analyzed in the article are the processes of appearance in Soviet Ukraine of informal social organizations of national democratic orientation. These organizations had become the precondition of forming the multi-party system after the abrogation of provision 6 of Constitution of the UKSSR.

Traced back in chronological and systematized order is the evolution of political parties in independent Ukraine, their place and role in the political system and the change of the arrangement of political forces in the Supreme Soviet.

Also traced through is the correlation between the left and right wing politicians and the centrists in different periods of the Ukraine's contemporary history.

Key words: political system, political parties, political ideology, multi-party system, political structuring, left and right wing politicians, centrists, fraction.

Дмитро Єсипенко

ПОВІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА «ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ПЕРШІ ПУБЛІКАЦІЇ

У статті висвітлюються обставини створення повісті Бориса Грінченка «Під тихими вербами», історія публікації твору у журналі «Киевская старина» та окремого відбиткою. Проаналізовано художнє вираження суспільних та літературних поглядів письменника, характер авторських та редакторських змін тексту. Розглянуто перші критичні відгуки про повість та історію її читачької рецепції.

Ключові слова: Борис Грінченко, «Киевская старина», творча історія, варіанти тексту, видавнича історія.

Наприкінці 1899 р. Бориса Грінченка було звільнено з посади секретаря Чернігівської губернської земської управи¹. Ця подія стала визначальним моментом у його чернігівському побуті (1894–1902 рр.). Фінансова незабезпеченість змушувала шукати нових джерел заробітку, насамперед взятися за україномовну літературну працю. Тож письменник звернувся до Володимира Гнатюка, одного з редакторів «Літературно-наукового вісника», з проханням: «Я тепер не маю ніякої посади. Чи скоро я її матиму і чи матиму – не знаю. У всякому разі поки мушу жити з літературного заробітку. Українські писання мені нічого не дають, – мушу писати по московському. Чи не міг би *Вісник*² давати мені хоч невеликий гонорар за те, що друкує?.. Також – чи нема у Вас іншого якого видання, де літературною працею міг би я заробляти хоч мало-небагато?». Грінченко прагнув мати хоч невеликий, але стабільний дохід³.

Художній літературі, яка раніше була працею у вільні від основної (посадової) роботи моменти, відтепер він був готовий присвятити весь час і творчі сили: «Досі був учителем чи канцеляристом, який вільного часу брався й до писання. Тепер хочу бути тільки письменником»⁴. Грінченко вирішив стати одним з перших професійних українських літераторів, не плекаючи особливих сподівань щодо рівня матеріального винагородження такої діяльності. Тональність непевності відчутна у цитованому вище листі до Михайла Комарова: «Коли, не вважаючи на всю мою уперту працю (а думаю працювати дуже), я не зможу придбати собі і своїй сім'ї навіть «нужденного» шматка хліба, то се або моя праця нездатна і не варта вваги, або ще занадто рано бути в нас письменником»⁵.

Ще на початку 90-х років XIX ст. у «Листах з України Наддніпрянської» письменник відзначив, що головними перешкодами для українського автора є відсутність гонорарів за твори українською («за українські писання ніякий кат не платитиме»), недостатнє знання мови («не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може»), а також всесилля цензури («однак цензура заборонить, так нащо ж і писати!»)⁶. Наполегливе самонавчання, студіювання художніх та фольклорних текстів, досвід живомовного спілкування як підґрунтя для вироблення і вдосконалення своєї української – такі мовні «рецепти» Грінченка. Його велика впертість, винахідливість у подоланні цензурних заборон і, як наслідок, здобуття дозволів – приклад продуктивної діяльності у складних для українського книговидання умовах.

© Єсипенко Дмитро Олександрович – аспірант відділу видань літературно-наукової спадщини Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України.

Щодо питання літературних заробітків, то певні сподівання Борис Дмитрович покладав на журнал «Киевская старина». Клопотаннями головного редактора видання Володимира Науменка і за підтримки київського генерал-губернатора Михайла Драгомирова було здобуто дозвіл на друк україномовних матеріалів у цьому виданні (з дозволу місцевої – київської – цензури)⁷. З ініціативи Євгена Чикаленка (і його коштом) було визначено плату за художні твори українською (у розмірі 30-50 рублів за друкований аркуш). 1900 р. він виплатив майже 300, 1901 – майже 850, а 1902 – майже 1000 рублів⁸. Як свідчить листування Євгена Харлампійовича, він добре знав про непросте становище Грінченка і зважав на нього, призначаючи гонорари⁹. Така допомога дійсно була важливою для сім'ї письменника за відсутності регулярних фінансових надходжень (до початку роботи над «Словником української мови»)¹⁰.

У творчій діяльності Грінченко визначив своїм принципом писати українською, а російською лише «про українські справи» (він відгукнувся на отримане влітку 1901 р. запрошення Сергія Южакова стати автором статей про українську літературу, фольклор та історію до 20-томної «Большой Энциклопедии»¹¹). Восени-взимку 1900 р. він написав повість «Серед темної ночі». У 1901 р. її було опубліковано в «Киевской старине» і того ж року видано окремою відбиткою. Авторський гонорар становив майже 400 рублів (40 рублів за друкований аркуш)¹².

Твір отримав схвальні відгуки сучасників автора. Зокрема, Чикаленко засвідчив високу оцінку твору Науменком: «Чув я від Науменка, що Ви прислали до «К[иевской] старини» таку гарну повість, якої ще ся редакція не мала; се слова Науменка, а він не дуже охочий до похвалби і часто гудить і такі речі, які другі хвалять»¹³. Кримський віддав новій повісті Грінченка перевагу перед його попередньою прозою та творами інших письменників, привітав автора з творчим зростанням: «В Вашім «Серед т.[емної] ночі», знов, я добачаю вже *дуже* міцну руку і, щиро Вам кажу, бачу в нім більше талану, ніж у нашім звіснім, на всі боки розхваленим «Хіба ревуть воли». А це мене радує, бо показує, що ті Ваші повісті і повістки, «які здавна заслугоують на узнання», то ще не є найкраща річ, якої ми можемо од Вас сподіватися, бо що найкраще – то Ви ще напишете... Повість – то і єсть Ваш властивий «фах», в повісті Ви робите *суцільне* вражіння...»¹⁴.

Не лише схвальні відгуки, але й матеріальна винагорода додавала певності письменникові, у листі до Гнатюка від 24 жовтня 1901 р. він відзначив непогані гонорарні умови своєї літературної роботи: «А літературні заробітки для українського письменника в Росії – ну, се юмористика та й годі, хоч *особисто я* через деякі причини стою в значно ліпшому становищу...»¹⁵. Заохочений досвідом колеги, Павло Грабовський також мав намір написати «широке» оповідання для «Киевской старини»¹⁶.

У травні 1901 р. Грінченко почав працювати над своєрідним «продовженням» повісті «Серед темної ночі», новим твором «з народного, сільського життя» (авторське визначення). Цікаво на прикладі повісті «Під тихими вербами» розглянути особливості творчого процесу Грінченка.

За спогадами сучасника, це була невпинна праця, формо-змістова обробка, ретельне обміркування та ремісницьке відточування тексту: «...коли писав своє перше оповідання, то разів з десять переробляв його, поки надав ту форму, в якій воно пішло до друку.

Взагалі це була людина, котра знала, чого вона хоче, й добивалась того, чого бажає, упертою й невідступною працею. Коли цю працю осіяло натхнення, вона робилась любою й бажаною. Душа горіла над нею живим огнем і вона втілювалась в художній твір»¹⁷. «Упертість, стойкість» Грінченка у письменницькій праці відзначав Чикаленко¹⁸. При цьому написання художніх творів майже завжди поєднувалось із науковою та публіцистичною творчістю: «Його кабінет – се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчості найрізномірнішого характеру – художні твори, прозою й віршем, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки. Розповідав він мені про свої літературні плани, показував готові матеріали...», – так пригадував свої відвідини Грінченка у Чернігові Олександр Лотоцький¹⁹.

За свідченням письменника, літературна праця задля заробітку (здебільшого російською мовою) займала практично весь час. Однак щоденно дві години він присвячував написанню «Під тихими вербами»²⁰. З іншого твору (оповідання «Пан Коцький», 1904 р.) дізнаємося, що робота над повістю відбувалося у ранковий час. «Спільником» і першим «критиком» при цьому був його кіт, «прихильний до повістярства»: «Я тоді писав «Під тихими вербами». Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл... Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало моє перо. Мабуть, часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спиняв перо своєю лапкою.

– Котусю, не перешкоджай! – казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його...

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за столу, він прокидався... Тоді йшов зо мною на прохідку в сад...»²¹.

Як бачимо, авторські вказівки на час конкретні. Складається враження продуманості і точності у дотриманні розпорядку дня: робота над повістю з десятої до дванадцятої – прогулянка – нова запланована робота.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігся автограф повісті «Під тихими вербами»²². У тексті зафіксовано численні зміни, зроблені у перебігу написання твору. Йдеться як про невеликі за обсягом і суто стилістичні правки, так і про заміну цілих текстових масивів, відмову від значних фрагментів (у автографі перекреслені). Характер змін різноманітний: у репліках персонажів (арк. 45–46 автографа), епіграфі до розділу (арк. 81), авторській характеристиці персонажа (арк. 120–121), пейзажному описі (арк. 231) та інших частинах тексту.

Максим Рильський відзначив як художній здобуток автора сцену братовбивства у повісті: «...читача... не можуть не вразити сторінки повісті «Під тихими вербами», де змальовано вбивство Панасом Момотом його брата – Грицька. Тут Грінченко досягає виняткової сили художнього зображення»²³. Цікаво, що цей фрагмент твору зазнав значного авторського редагування. Виразно натуралістично виглядав попередній варіант. Відповідно до нього, Панас вимагає у Грицька відмовитись від землі, з допомогою молодшого брата Івана катує його, поки той не гине:

«Панас припинився.

– Ну?

– Змилосярдься!..

– Заприсягнешся?

– У мене діти малі...

– Заприсягнешся?

Він не міг одмовити, бо на губах у його зачорніла кров.

– Заприсягнеш?

– Ні.

– Іване! А піди в сіни та закинь віжки за трямок²⁴. Бо йому цього ще мало, він ще не розкуштував як треба.

Іван стояв, дивлячись на Грицька переляканими очима, і не ворухився, мов не чув того, що велів Панас.

– Ну, чого ж стоїш? Позакладало тобі, чи що? Мерщій!..

– Панасе, покинь його!..

– Що? Ти знову! Іди поки цілий, а то я так зроблю, що й тобі те буде, що йому! – скрикнув Панас люто.

Іван похнюпившись вийшов у сіни і чуть було, як він підставляв драбину, як ліз по їй...

А Грицько лежав серед хати боком, і темна течійка крові стікала з кутика уст додолу.

– Готове?

– Уже.

Панас підійшов до Грицька.

– Ну, може надумався?

– Брате! єсть же Бог на світі! Він же все бачить... Він покарає... Брате, змило-сердья!..

– А заприсягнешся?

– Ні...

– Дак на ж тобі! – і він заткнув йому хусткою рота, щоб не кричав, а тоді вхопив за вірвовку і поволік по хаті в сіни. – Іване! Лямпу сюди!

Панас виволік Грицька в сіни, а Йван виніс туди лямпу і поставив на водянку. Серед сіней висіли перекинуті через трямок віжки. Панас підтяг туди Грицька, прив'язав один кінець вірвовки йому до рук. Тоді звів його на ноги:

– Стій! А ти, Йване, тягни той кінець!

Вірвовка напружилася і потягла за собою Грицькове тіло. Йому вивертало назад із плечей руки, але він силкувався спершу держати їх униз. Але важке тіло тягло вниз, а руки помалу виверталися вгору. Та Йван не міг удержати і зараз же пустив його назад униз.

– Погано тягнеш, – промовив Панас та, взявшись сам за вірвовку, поміг Іванові. Тіло піднеслось на аршин над землею.

– Як схочеш заприсягтись, то киннеш головою, – я тоді тебе спустю.

І він смикнув вірвовку ще раз. Руки виверталися дужче, тіло звисало нижче. Приглушений стогін почувся з Грицькових уст.

– Панасе! пусти його! Пусти, – казав, покинувши вірвовку, блідий, увесь трусячись, Іван.

– Геть, паршивий! – скрикнув Панас. Підтяг Грицька ще нижче, тоді враз пустив униз. Але здержав саме над землею відразу, з розгону. Тіло рвнулося вниз, руки цілком вивернулися вгору. Почувся тільки один згук, короткий, але страшний.

– Панасе! пусти! А то він умре!.. – скрикнув Іван, хапаючись за вірвовку.

– Геть к чортам! – кажу тобі. Не встрявай!

Панас одштовхнув його, але випустив вірвовку. Грицько торкнувся ногами до землі, але не встояв, а якось зіхнувся і впав як мішок додолу ниць. Вивернуті руки тихо опалили вниз.

Панас підійшов до його.

– Ну ти, повертайсь!..

Він копірснув його ногою і перекинув на спину. Тіло простяглося без життя, голова закинулася назад. Панас висмикнув хустку з рота.

– Ну, вдовольнився? Кажі тепер – що надумав!

Грицько не озивався. Тіло не ворушилось.

– Він мертвий... – промовив тремтячим голосом Іван»²⁵.

Цей варіант сцени Грінченко викреслив, замінивши значно коротшим. Фактично, було збережено лише початок. Згідно з останнім зафіксованим автографом тексту, Панас вбиває Грицька випадково, при цьому Іван йому майже не допомагає:

«Панас припинився.

– Ну?

– Змилосердья!..

– Заприсягнешся?

– У мене діти малі...

– Заприсягнешся?

– Брате! єсть же Бог на світі! Він же все бачить... Він покарає... Брате, змилосердья!.. – на губах у його зачорніла кров.

– Заприсягнеш?

– Ні.

– Дак на ж тобі!

Панас изнову вхопив його за налігач²⁶ і з усеї сили штовхнув ще раз. Грицько впав головою просто на ріжок столу, вдарився об його і тоді зсунувся вниз, додолу, лігши ниць²⁷.

– Ну, ти, повертайсь!..

Панас копірснув його ногою і перекинув на спину. Тіло простяглося без життя, голова закинулася назад.

– Ну, вдовольнився? Кажі тепер – що надумав!

Грицько не озивався. Тіло не ворухилось.

Іван увесь час стояв, немов скаменілий. Не міг ворухнутися, ступнути, озватися. Мов хтось його скував, пригнітив. Тепер, ледве вимовляючи слова, озвався:

– Він мертвий...»²⁸.

За допомогою значного скорочення оповіді, акцентуванні на раптовості та незапланованості смерті досягається художній ефект виразного контрасту: неспіввіднесення причини (бажання Панаса володіти клаптиком землі) та наслідку (тривала ворожнеча, примус Грицька відмовитися від законної власності і, нарешті, його вбивство). Окрім того, письменник уникнув надміру натуралістичних деталей у зображенні екзекуції (таких, як «вивернуті руки тихо опадали вниз»), що могли би вразити читача²⁹. Варто зауважити, що попередній варіант розгортання подій, а саме винахідливе знуцання Панаса над братом, вмотивовується ширшим тлом попередньої передісторії. Так, аркуші 96–97 автографа зафіксували нереалізований у публікації намір Грінченка попередити читача про трагічний епізод. Йдеться про погрози Панаса Грицькові підпалом або вбивством³⁰. Так само викреслено фрагмент, що безпосередньо передував описові роздумів Панаса Момота про необхідність силою здобути землю. У цій частині, за попереднім задумом Грінченка, йшлося про садистські нахили братовбивці ще у дитинстві, епізод з його побиттям Грицьком та про приховане відтоді бажання помститися³¹.

Слід додати, що публікований у журналі «Киевская старина» текст повісті «Під тихими вербами» містить – порівняно з автографом – незначні розбіжності в описі Грицькової смерті. Це стилістичного характеру заміна розділових знаків у двох місцях, лексеми «озвався» – на «сказав». У друкованому варіанті повісті смерть Грицька спричинена ударом після падіння головою на ріжок скрині³² (а не на ріжок столу, як у автографі). Принаймні деякі з перелічених змін є підстави вважати авторськими³³.

Порівняння варіантів тексту автографа повісті, а також зіставлення з текстом, опублікованим у журналі «Киевская старина», свідчить про необхідність докладнішого вивчення авторського опрацювання твору шляхом паралельного аналізу рукописних та друкованих варіантів. Особливості творчої манери Грінченка відкриваються у різноманітних деталях, зафіксованих у автографі твору³⁴.

Попри варіативність тексту, слід констатувати досить швидкий темп написання повісті (первісну її версію було завершено менше ніж за два місяці після початку роботи). Письменник довго був змушений відмовлятися від художнього втілення своїх задумів через елементарний брак часу. Тож звільнення зі служби дало можливість відпочити від канцелярської рутини та звернутись до літературної творчості: «...затягають мене всякі інші роботи, переважно повістярські... опанувало мене лише бажання багато всячини висловити в повісті чи в драмі»³⁵.

Динамічність постання твору можна пояснити усталеністю світоглядних уявлень автора, попередньо обміркованими психологічними характерами та типами персонажів. Очевидними є перегуки соціальних та національних переконань Грінченка із сюжетами та образами твору. Так, приміром, у «Листах з України Наддніпрянської» (час написання – 1892–1893 рр.) висловлено роздуми про причини змоскалення українського селянина, «мужика»: «Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і задрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить... І мужик думає собі, що задля того, щоб такого життя зазнати, треба так робити, як пани. Ось він скидає одягу і бере начебто панську; кидає свою мову і балакає начебто по-панському...

Що з цього виходить? Те, що мужик переймає у пана (звісно, скільки може й розуміє) позаверховність і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. ін. А проте, власне, і не в панів він се переймає: до пана все ж через лад високо задля нього. Тим переймання йде від лакеїв та від куховарок.

З'являється цілий шар суспільний: перевертні»³⁶.

Очевидним представником цієї суспільної верстви у повісті «Під тихими вербами» є Микита Тонконоженко (а його ідейним «побратимом» у «Серед темної ночі»

можна вважати Романа Сивашенка). Повернувшись «з міста», цей «образований» парубок дивує всіх своїм чудернацьким (бо «панським») вбранням: «чоботи «бутілками», штанці-галанці вузенькі, сорочка ситцева червона на випуск, ще й поясом синім з китицями підперезана, а зверху ще й «паджак з іскрою», – так він сам його звав». А так герой, вживаючи мовних покрутів, оповідає про порядки міського життя: «...пустяк унімання, нуль оброщення!... Це по вашому, сільському, дак нікак нільзя, ще й нівозможно, а в місті – го-го! Там, брат, кажна бариня свого любовника йміть і даже не то што барині, а й горнишні й кухарки. Мені один лакей знакомий розказувал. Діла – перший сорт!»³⁷. «Начебто пана» Микиту викривають як перевертня, «шарлатана». Як бачимо, подібність поведінкових моделей у публіцистичному та художньому текстах є дуже виразною.

Опозиційний образів Тонконоженка – Зінько Сивашенко – також добре продуманий автором персонаж. Розвиток особистості насамперед через самоосвіту і читання, осмислення ідеалів громадського життя вповні представлені у образі головного героя повісті. Під цим оглядом варто зіставити деякі характеристики Зінька з Грінченковими тезами, висловленими в «Листах з України Наддніпрянської». Зокрема, показовими в обох випадках є наголошення значення художньої літератури (особливо Шевченкових творів) для естетичного та національного розвитку особистості, а також формулювання прагнень українських «націонал-народолюбців» (вислів Грінченка)³⁸.

«Листи з України Наддніпрянської»	«Під тихими вербами»
<p>«Історичних українських традицій ніяких... Відкіля ж тут візьметься національне самопізнання? Як дійде до нього людина? Звичайно робить се Шевченко або яка інша українська книжка. Прочитає людина, і як ще не зіпсована, світла, щира, то спиниться. Вразить її краса, правда. Почне думати...</p> <p>Вчиться людина сама з книжок. Які перші книжки потрапляють їй до рук, ті зроблять, запевне, і найбільше враження, бо вони ляжуть підвалиною в тих студіях. Добре, як книжки писані мовою гарною, а якщо ні?»³⁹.</p> <p>«Тим можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадянського ладу – того, що колись має бути...»⁴⁰.</p>	<p>«Зріс трохи Зінько, парубком уже був, заманулося йому вивчитися читати...</p> <p>...книга була Зінькові така зрозуміла, така зрозуміла, як ще ні одна в світі: кожне тобі словечко в її Зінько тямив, розумів і почував, бо воно йому якось до душі, до серця промовляло. Звалася та книга «Кобзарь Тараса Шевченка», і як Зінько читав її, то так, мов батька рідного чув, або до пісні, що кохана дівчина співає, прислухався»⁴¹.</p> <p>«Купував і читав багато і врешті покинув. Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки»⁴².</p> <p>«...все дужче опановувала Зінька одна думка і не давала йому спокою: думка завести в громаді такий лад, щоб по правді все робилось, хотілось бачити свою громаду в усіх справах розумною, правдивою та дружною. Тоді б усім було добре, всі щасливо та гарно жили б»⁴³.</p>

Образ Зінька не позбавлений національних устремлінь, хоча головними питаннями для нього є радше соціальні («правильний» суспільний лад, рівноправність людей у громаді, справедливість) та загальнолюдські (таємниці світобудови, метафізичні поняття).

Несправедливо було б стверджувати, що автор витворює у повісті уявні та утопічні характери, спрощені поведінкові схеми та ідилічні сільські замальовки. Подібні дорікання чи не найгостріше висловив Грабовський, різко не погоджуючись із можливістю виникнення на селі позитивних типів, подібних до Зінька, і вважаючи образ

останнього художньо непереконливим: «...се не жива людина з тіла та кісток, а якась абстракція без типових виразних рисів»⁴⁴. Відсутність показу соціальної боротьби, а також брак оптимізму і надмір «мелодрами та сентименталізму» назвав недоліками твору Коваленко-Коломацький. Рецензент не передбачав успіху повісті у читацької аудиторії: «г. Грінченко... дал мелодраму, не могущую удовлетворить своим содержанием ни народ, который к тому же может понять идею сочинения превратно, ни, тем более, интеллигенцию, которая ищет и в художественных произведениях разрешения более современных, более животрепещущих вопросов»⁴⁵.

Такі закиди суперечать уявленням автора «Під тихими вербами» про літературний твір та його призначення. Реалістичність, переконливість, корисність, повчальність – такі орієнтири обрав для своєї творчості письменник⁴⁶. Можна погодитися з думкою Миколи Чернявського з цього приводу: «Грінченкові більше подобались твори вільні від штучності, він любив писання реальне, правдиве й доступне широким масам»⁴⁷. Письменник бачив призначення літератури у досягненні суспільних цілей, на службі громаді, а не у втіленні ідеї чистого мистецтва, «штуки для штуки»: «Не люде для літератури, а література для людей...»⁴⁸. Для Грінченка було важливим відчувати резонанс думок та ідей свого твору у свідомості читача: «Дуже і щиро дякую Вам за Ваші прихильні слова про мою повість. Авторіві завсігди дуже дорога така прихильність од читачів: се найбільша йому надгорода за його працю. Бо чуючи такі слова, як Ваші, автор бачить, що він не дурно працював, що його думки озиваються в чесних душах, а задля сього ж кожен автор і пише...»⁴⁹.

Історія читацької рецепції твору довела правдивість художньо відображених у повісті реалій, зокрема й образу головного героя. Чикаленко в листі до Грінченка від 6 червня 1902 р. повідомив про свій намір познайомити селян своєї рідної Кононівки з повістю, пояснивши це так: «Серед темної ночі» і інчі Ваші повісті вони читали, але мене особливо цікавить, яке вражіння на їх зробить «Під тихими вербами». Я Вам, здається, казав, що в Кононівці є у мене приятель, дуже схожий на Вашого Зінька, навіть і зветься так само. Він і касу заснував, і читальню гуртом, гуртом і боряться з «людододами», але він ще не дожив до сього кінця, а до такого, як дожив Ваш Зінько напевне не доживе»⁵⁰. Якщо звернутися до іншого образу повісті – Дороша Колодія (Гаїнчиного діда), то Марія Грінченко відзначила його подібність до реальної особи – такого собі діда Терешка, сусіда подружжя та добровільного шкільного сторожа у с. Олексіївці на Катеринославщині, де Борис Дмитрович учителював у 1887–1893 рр.⁵¹.

На думку Тамари Гундорової, історичне значення творчості письменників народничко-просвітянського напрямку – зокрема і Грінченка – полягало в:

– охопленні найширших верств населення за допомогою доступної художньої інтерпретації ідей;

– прагненні підвищити загальнокультурний рівень, не вивищуючи, але й не відкидаючи естетичний елемент;

– опікуванні моральним вдосконаленням людини-особистості як необхідної передумови загальнолюдського прогресу.

«Тематика та проблематика в цій програмі відігравали основну роль»⁵².

Слушність зауваг літературознавця засвідчує вплив повісті «Під тихими вербами» на читацьку аудиторію. У своїх спогадах Дмитро Дорошенко переказує історію, що відбулася у с. Діївці на Катеринославщині. Прочитана молодими українцями-«москалями» (солдатами) повість пробудила їхню національну свідомість на далекому Забайкаллі: «У нас тепер тільки... розкрилися очі, хто ми такі, чий сини; тепер тільки зрозуміли ми, що рідну мову треба любити й шанувати, бо веде вона до світла, до науки, навчає любити рідний край і братів своїх». Повернувшись зі служби, у 1913 році четверо свідомих уже українців зиніціювали відкриття у селі філії «Просвіти»⁵³.

Загальний час створення повісті «Під тихими вербами» (від початку написання до остаточної версії) – майже 8 місяців. Наприкінці автографа твору – вказівка Грінченка: «Написано в Чернігові. Почато 1901, V, 9, але писано тільки два дні (перший розділ написано), а тоді знову почато 1901, V, 28. Вперше дописано: 1901, VII, 30. Вдруге дописано: 1901, X, 6. Третю частину перероблено й переписано знову: 1902, I, 4»⁵⁴.

Дня, коли було вперше дописано текст, у листі до Кримського письменник окреслив повість як «мабуть, трохи більшу за «Серед т.[емної] ночі» і... цікавішу». Обробку «Під тихими вербами» він планував закінчити у 1901 р. та наступного року надіслати до «Киевской старины»⁵⁵. Пізніше уточнив самопоставлене завдання (завершити до Різдва 1902 р.)⁵⁶ і впорався з ним: «Перші дві частини відіслано до «Кієвс.[кої] старины» ще р. 1901, останню – в січні 1902» (першу частину було надіслано восени, а другу взимку)⁵⁷.

«Під тихими вербами» було опубліковано у журналі у 1902 році: першу та другу частину – відповідно, у лютневій та березневій книгах, третю частину – у квітневій книзі. Збережене листування дозволяє відтворити деякі подробиці підготовки тексту до публікації.

У листі від 28 вересня 1901 р. редактор журналу Науменко заохочував письменника надсилати «нове оповідання» (так визначено жанр твору), яке той саме «готував» (і, вочевидь, повідомив про це листовно)⁵⁸. Грінченко і не збирався шукати інше місце для вміщення своєї повісті: «...бо раз, що там найлегше цензура пускає, а друге, що то мій заробіток, бо «Киевская старина» дає нині невелику плату»⁵⁹. До 5 грудня він надіслав до журналу першу частину твору, і незабаром планував вислати другу⁶⁰. Безумовне схвалення твору редактором⁶¹ промовисто засвідчує та обставина, що вже 14 січня нового року автор отримав коректуру першої частини свого твору – для лютневого випуску журналу⁶². Науменко дозволив собі вилучити з тексту другого розділу одне речення, мотивувавши таке рішення недоречністю персональних закидів у художньому творі: «*Викидаю я дві стрічки на стор. 44-й Вашого рукопису: «здебільшого ему траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки» (з написами «издание Губанова», «издание Шарапова» чи ще когось такого). Оці слова, що «в скобках», я пропустив, бо мені здається, що в белетристиці це не годиться: якесь вражіння робиться таке, ніби тут рахунки зводимо. Все останнє в 1-ій главі дрюкується по Вашому рукопису»*⁶³.

На сторінці 44 тексту (за авторською нумерацією) дійсно наявний фрагмент, відсутній у журнальній публікації: «Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки з написами «Изданіє Губанова», «Изданіє Шарапова», чи ще когось такого»⁶⁴. Ймовірно причиною появи прізвища Губанова у такому контексті був Грінченків досвід стосунків із ним. Варто зазначити, що письменник мав справу відразу з двома Губановими: Є.О. Губановим та Т.О. Губановим – відповідно московським та київським видавцями-підприємцями⁶⁵.

Ще 1892 р. у Москві за посередництва Кримського було укладено угоду про видання упорядкованої Борисом Дмитровичом збірки у Єгора Губанова⁶⁶. А за десять років письменник порушив питання про недотримання його авторських прав при виданні відразу декількох книжок («Веселий оповідач», «Казки та оповідання», «Серед крижаного моря»): «Сі Губанови (сей та його брат) давно вже мені дошкуляють: видають мої книжки так, що я й не знаю»⁶⁷. У відкритому листі, вміщеному в «Киевской газете» від 19 січня 1902 р., письменник висунув Тимофіїві Губанову обвинувачення: «Недавно мне случайно попалась в руки книжка «Веселый оповідач», на которой значится, что она издана в Киеве, книгопродавцем Т.А. Губановым, в 1901 г. Сборник народных анекдотов под заглавием «Веселый оповідач» принадлежит мне, равно и другой – «Казки и оповідання», который в издании г. Губанова зачем-то присоединен к первому (раньше оба издавались каждый отдельно).

Ни за соединение двух совершенно разных вещей, ни за грубейшие корректурные ошибки и нелепый рисунок на обертке помянутой книжки я не принимаю на себя ответственности, так как перепечатка эта сделана г. Губановым без моего ведома, самовольно, за что издатель привлекается мною к ответственности»⁶⁸.

На прохання Грінченка Кримський письмово засвідчив авторство упорядника та факт одноразового права на видання⁶⁹. Зрештою, конфлікт було урегульовано: Губанов сплатив компенсацію⁷⁰. Резонанс від діяльності плагіатора був значним у творчій долі письменника. Навіть через роки це відобразили відгуки близьких до нього осіб⁷¹.

У цитованому вище листі Науменко, повідомляючи Грінченка про правки у тексті повісті, згадав про своє погане самопочуття⁷². Невдовзі він виїхав на лікування до

Криму, і його обов'язки частково перебрав на себе С. Єфремов⁷³. Листування останнього з Грінченком дає підстави вважати, що Єфремов опікувався публікацією творів письменника в антології «Вік», ймовірна його участь і у підготовці до друку повісті «Під тихими вербами». Згадки про «коректу» зустрічаються у листах Єфремова наприкінці січня – на початку лютого 1902 р.⁷⁴ За його свідченням, завантаженість редакційними справами, зокрема коректорською роботою, часом спричиняла затримки відповідей на листи Грінченка. З цього приводу він навіть склав жартівливого вибачального вірша:

«Господине мій ласкавий!
Вже давненько лист цікавий
Принесли до житла мого
Із Чернігова старого.
Одписать була не сила,
Бо ворожа рать обсіла:
Воювать прихось пильно
Із коректов божевільнов.
Вибачайте ж за провину –
За невідпис господину
У саміську тоту днину:
Розломила руки й спину
Та коректа без упину...
Ой, рятуй ми, бо вже гину,
Преласкавий господине!..»⁷⁵

Публікований твір сподобався вже першим читачам – співробітникам «Киевской старины». «Спасибі, дуже велике спасибі од всіх Вам шлю за чудесну повість, що друкується зараз у «Старині», – писав авторові «Під тихими вербами» Федір Матушевський у листі від 1 березня 1902 р.⁷⁶

У березні–квітні 1902 р. повість готувалася до друку окремою відбиткою. До цього видання також безпосередньо причетний Єфремов. Саме у нього Грінченко цікавився перебігом процесу підготовки книги, йому адресував свої побажання щодо її оформлення: «Як стоїть справа з одбитками моєї повісті?», «чи не можна фірму друкарні поставити на той бік, де цензурний дозвіл, а на першому боці лишити тільки «У Києві, 1902»? Коли можна, дуже прошу се зробити... Та ще треба допильнувати, щоб не дуже високо поставили заголовок, – у друкарів К.[иевской] ст.[арини] се хвороба»⁷⁷. Єфремов допильнував виконання Грінченкових прохань, передаючи їх до друкарні журналу. А наприкінці квітня він повідомив про готовність відбиток, поцікавившись, як розпорядитися примірниками⁷⁸. Грінченко виявив бажання отримати лише незначну частину тиража, який становив 700 відбиток⁷⁹: 75 надіслати залізницею до Чернігова, 15 залишити до його приїзду у Києві, а решту передати до книгарні «Киевской старины»⁸⁰. Друк окремого видання повісті було здійснено коштом частини авторського гонорару Грінченка⁸¹.

Слід відзначити гандж відбитки: у ній відсутня одна сторінка, наявна в журнальній публікації. В результаті пропущено фрагмент тексту у шостому розділі першої частини повісті: від слів « – А ми ще клопочемось за їх, за громаду! – казав Карпо...» до «Додумався тільки до того, що йому самому треба завсігди робити так, як він...»⁸². У наступному – другому – виданні повісті (Київ, 1910 р.), цей фрагмент поновлено⁸³. Щодо другого видання, то, окрім іншої графічної системи, правописних та незначних пунктуаційних і смислових відмінностей, воно не відзначається присутніми втручаннями в авторський текст. Чого не можна сказати про значну кількість наступних републікацій тексту «Під тихими вербами». Враховуючи тяглість традиції неадекватного відтворення авторського тексту (з правками, вилученнями значних фрагментів), проблема вивчення історії републікацій повісті, обставин та причин редакторських втручань набуває особливої актуальності. Дослідницька робота відповідного характеру вкрай необхідна для якісної текстологічної підготовки нових видань повісті «Під тихими вербами», які удоступнять сучасному читачеві справжнього Грінченка.

1. Про причини та обставини звільнення див.: Верзилів А., Грінченкова М. З життя чернігівської Громади 1880–90 рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 472–473, Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. – К., 1988. – С. 71–72; Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. – Херсон, 1920. – С. 4; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 31748; 31752, 31827, 32303, 32449, 32460–32461.

2. Тут і далі курсивом передано авторські підкреслення в неопублікованих листах і курсиви в публікаціях.

3. Див. лист від 26 грудня 1899 р. (тут і далі дати подаються за старим стилем): ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40715. – Арк. 1–2). Частково цитату наведено у коментарі В. Яременка у вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 586. Ще до переїзду в Чернігів письменник цікавився в Агатангела Кримського можливістю заробляти дописами до якоїсь із московських газет (лист від 13 лютого 1893 р. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – К., 2005. – Т. 1 (1890–1917). – С. 146).

4. З листа Б. Грінченка до М. Комарова від 1 листопада 1900 р.: ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40910. – Арк. 1.

5. Там само. – Арк. 2.

6. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 42.

7. Докладніше про це див.: Данилів В. «Киевская Старина» по цензурним документам // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2 (8/9). – С. 63–65; Замлинський В., Палієнко М. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою. // Український історичний журнал. – 1993. – № 10 (391). – С. 64–66; Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998. – С. 14; Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Ужгород, 2008. – С. 67; ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 4236, 4241.

8. «Основной счет «Киевской старины» (ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 4151).

9. З його листа до І. Липи від 12 січня 1900 р.: «...конкретно і зараз сей гонорар, може підтримає Грінченка, котрого скинуть з секретарства і він зостанеться без шматка хліба» (цит. за вид.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 324). Зміну характеру наповнення та гонорарної політики «Киевской старины» на початку ХХ ст. відзначав Сергій Єфремов: «Белетристика та статті з сфери життя і письменства все більш починають займати місця в журналі. Особливо це починається з 900-х років, коли коштом знов же таки Є.Х. Чикаленка ці праці стали оплачуватися хоч невеликим гонораром – 25 карб. за аркуш. Це були перші заробітки українських письменників... Тепер український літератор міг – не скажу жити з літератури... але таки дещо підробляти і таким чином менш оддавати часу на сторонню роботу десь у канцелярії тощо...» (Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. – 2004. – № 1 (30). – С. 191–192). Також про це див.: Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – С. 75. Художні тексти українських авторів почали займати близько половини обсягу видання (Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. – С. 76).

10. Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 6.

11. Див. про це докладніше: Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 19; Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. – С. 240; Його ж. Поет з суцвіття основ'ян: [Микола Вербицький]. // Його ж. Поклик дужого чину. – К., 2009. – С. 516; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1 – С. 318 (лист Б. Грінченка до А. Кримського від 30 липня 1901 р.); відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України (далі ВР ІЛ). – Ф. 120. – Спр. 24. – Арк. 1 (лист Б. Грінченка до С. Єфремова від 29 січня 1901 р.). Письменника згадано серед співробітників «Большой энциклопедии» (див.: Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. // Под ред. С.Н. Южакова. – СПб., 1903. – Т. 12. – С. IV).

12. Див. лист Б. Грінченка до А. Кримського від 23 червня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 313); листи В. Науменка до Б. Грінченка від 11 квітня 1901 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38823. – Арк. 1); та від 6 жовтня 1901 р. (Там само. – Спр. 38821. – Арк. 1).

13. З листа Є. Чикаленка до Б. Грінченка від 20 лютого 1901 р. (цит. за вид.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 267. Слова про особливу прискіпливість редактора «Киевской старины» підтверджуються його критичним ставленням до творів Володимира Винниченка та Архипа Тесленка (останній так і не публікувався у журналі), які викликали захоплення інших співробітників (Єфремов С. Про дні минулі. – С. 214–217).

14. З листа А. Кримського до Б. Грінченка від 24 липня 1901 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37806. – Арк. 2; з неточностями лист подано у вид.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 315–316.

15. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40697. – Арк. 2.

16. Див. лист П. Грабовського до Б. Грінченка від 16 березня 1902 р. (Грабовський П. Твори: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 312).

17. Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 33.

18. Див. його лист до І. Липи від 12 січня 1900 р. (цит. за вид.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 325).

19. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1 – С. 142.

20. Див. лист Б. Грінченка до В. Гнатюка від 19 вересня 1901 р. (Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 587; ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40701. – Арк. 2).

21. Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 318.

22. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389.

23. Рильський М. Дві повісті Бориса Грінченка. // Рильський М.Т. Статті про літературу. – К., 1980. – С. 285.

24. Трям (трямок) – «в жилой комнате: перекладыны под потолком...» (Словарь української мови. // Упор. Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – С. 2631. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/2631>).

25. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 126–128.

26. Налигач – «веревка, которою привязывают за рога рогатый скот» (Словарь української мови. // Упор. Б. Грінченко. – С. 1415. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/1415>). Налигачем брати зв'язали Грицькові руки.

27. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 126.

28. Там само. – Арк. 128.

29. На думку Григорія Коваленка-Коломацького, Грінченко зобразив сцену все ж надто натуралістично і важко для емоційного сприйняття: «...сцена эта производит на читателя невозможное тяжелое впечатление и приходится удивляться, что за потребность была у автора повести бить так сильно по нервам читателя?» (Ков[аленко]-Кол[омацький] Г. Из литературных обозрений. // Юг. – 1902. – № 1199.

30. Прихований натяк на братовбивчу розв'язку конфлікту у журнальному тексті повісті все ж наявний – у Гаїнчиному запитанні в тексті розділу III першої частини: «– Зіньку, чи правда що на місяці брат брата на вилах держить?» (Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – Февр. – С. 272).

31. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 120–121.

32. Киевская старина. – 1902. – Т.76. – Март. – С. 469–470.

33. На арк. 75 автографа твору міститься важлива дописка Б. Грінченка, що свідчить про існування ще одного варіанту тексту, який надсилався до редакції журналу «Киевская старина» і містив певні зміни: «НВ. Як посилалося до редакції, то в тому рукописові зроблено чимало виправок лексичних, а тут їх нема» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389).

34. Наприклад, супровідний ілюстративний матеріал поруч із текстом повісті: два малюнки-схеми. Вочевидь, вони були потрібні авторові для точнішого просторового уявлення описуваного. В одному випадку замальовано розташування земельних ділянок з прізвищами їхніх власників (коли йдеться про прагнення сільських багатіїв

замкнути громадську землю у кільці; див. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 12). В іншому місці Грінченко унаочнює для себе місцевість та розміщує персонажів (поле і між деревами стежка, якою Зінько виходить на галявину, де біля груші і катраги (давня назва хижки на пасіці) бачить Гаїнку та її діда (див.: Там само. – Арк. 26).

35. З листа Б. Грінченка до А. Кримського від 30 липня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 80. – Спр. 67. – Арк. 2; з неточностями лист подано у вид.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 318).

36. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – С. 38.

37. Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. – К., 1910. – С. 59–61.

38. Про визначальність ролі літератури та творчості українських письменників у справі народної просвіти див. також: Грінченко Б. Земские книжные склады. – Чернігов, 1895. – С. 71–72.

39. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – С. 48.

40. Там само. – С. 107.

41. Грінченко Б. Під тихими вербами. – С. 31–32.

42. Там само. – С. 35.

43. Грінченко Б. Під тихими вербами. – С. 102.

44. Грабовський П. Твори: У 3 т. – Т. 3. – С. 310. Необробленість позитивних типів на відміну від художньої переконливості негативних було наголошено у публ.: Дорошенко В. Борис Грінченко. // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 51. – Кн. 9. – С. 452. Альгрюїзм як єдину дійсну вартість життя Зінька, художнього типу «тихого героя», визначив Микола Євшан у нарисі з прихильною оцінкою повісті (Євшан М. Борис Грінченко і характер його творчості. // Діло. – 1910. – Ч. 99).

45. Натомість до здобутків автора Коваленко-Коломацький відніс досконале використання народної мови, переконливість образу Гаїнки та показу її взаємин із Зіньком, а також окремих інших сцен (див. Коваленко-Коломацький Г. Из литературных обозрений. – С. 215; ІР НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 200. – Арк. 1 (лист Г. Коваленка-Коломацького до Б. Грінченка від 10 травня 1902 р.).

46. Див. про це: Погрібний А. Борис Грінченко. // Історія української літературної критики. Дожовтневий період. – К., 1988. – С. 278.

47. Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 23.

48. Нотатка Б. Грінченка від 22 червня 1902 р. із зошита під титулом «Думки» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31476. – Арк. 2). Також про це див.: Євшан М. Борис Грінченко і характер його творчості // Діло. – 1910. – Ч. 101).

49. З листа Б. Грінченка до Т. Романченка від 27 червня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 46. – Спр. 629. – Арк. 1).

50. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 39960. – Арк. 13–14.

51. Загірня М. Спогади. – Луганськ, 1999. – С. 53–54. У повісті з багатьма автобіографічними деталями «Брат на брата» (написана у Києві 1907 р.) також з'являється дід Терешко (Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 313).

52. Гундорова Т. Початок ХХ ст.: загальні тенденції художнього розвитку. // Історія української літератури ХХ століття. – К., 1993. – Кн. 1. – С. 22.

53. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. – К, 2007. – С. 173.

54. Цит. за вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 587.

55. Див. лист Б. Грінченка до А. Кримського від 30 липня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 317–318).

56. Див. лист Б. Грінченка до С. Єфремова від 5 грудня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 39. – Арк. 1).

57. Цит. за вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 586.

58. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38822. – Арк. 1.

59. З листа Б. Грінченка до В. Гнатюка від 8 жовтня 1901 р. (цит. за вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 587).

60. Див. лист Б. Грінченка до С. Єфремова від 5 грудня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 39. – Арк. 1).

61. Як і попередньої опублікованої в «Киевской старине» повісті, «Серед темної ночі», про що вже йшлося. При розгляді рукописів і визначенні їхньої долі В. Науменко відігравав вирішальну роль (хоч за встановленим у виданні порядком матеріали і переглядалися трьома особами. Про це див. листи В. Науменка до Є. Чикаленка від 9 квітня 1900 р. (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 35635. – Арк. 2) та до Б. Грінченка від 14 червня 1900 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38828. – Арк. 1), спогади С. Єфремова (Про дні минулі. – С. 193), статтю Є. Панкової «Володимир Науменко (1852–1919)» (Український історичний журнал. – 1998. – № 6 (423). – С. 90–102).

62. Розгляд надісланих до журналу рукописів іноді тривав досить довго, тож редакторські відповіді автори часом діставали і за місяць-два (див. лист В. Науменка до Є. Чикаленка від 9 квітня 1900 р.: ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 35635. – Арк. 2).

63. З листа В. Науменка до Б. Грінченка (Там само. – Ф. 3. – Спр. 39960. – Арк. 1). Подібна оцінка з'являлася на сторінках інших періодичних видань: пор. вислів Грінченка і фрагмент статті: «...якийсь Губанов чи Шарапов замовить малоросійському письменникові Грицькові Булаві «сочинить» малоросійську книжку, видрукує її безграмотно ярижає, намалює на обгортці «танцюючих хахлов» або «девчину з вьодрами», напхає в «короб» коробейникові цілі сотні цієї друкованої погані й посилає його «по весям» українським ширити цю «літературу»... хто купує тільки добрі книжки, той, глянувши на зверхній вигляд видання отих Шарапових, одразу впізнає, що то за «товар» (із відгуку на видання «Михайло Зіронець. Заблукавсь. – К., 1910» у газеті «Рада» (1911. – №107. – С. 4); підписано «Провінціал». Довідкове видання уточнює особу автора статті – це Спиридон Черкасенко (Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – С. 314).

64. Там само. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 24. Шарапов Петро Миколайович – московський купець, власник книжкової та хутряної крамниці. Микола Телешов свідчить про нього як про «...известного в то время (йдеться про Москву середини 60-х рр. XIX ст. – Д.Є.) издателя лубочных картин, всяких сонников и песенников, «царей Соломонов» с их предсказаниями судьбы, «Битвы русских с кабардинцами», «Бовы-Королевича», «Солдата Яшки» и тому подобных листовок...» (Телешов Н.Д. Записки писателя: Воспоминания и рассказы о прошлом. – М., 1980. – С. 160; також див.: Коничев К.И. Русский самородок. Повесть о Сытине. – Л., 1966. – С. 14-51).

65. Розгорнуту характеристику їхньої діяльності подав дослідник історії книжкової справи Сергій Петров: «Значну роль у київському книговиданні того часу (йдеться про кінець XIX – початок XX ст. – Д.Є.) грав Т.О. Губанов, колишній селянин-коновал з Тульської губернії, типовий офеня свого часу, який під час мандрів брав на продаж лубочні книги та картини. За кілька років він переїжджає до Москви, де діяла відома фірма-виробник переважно лубочних видань його брата... і починає власну торгівлю й видавничу діяльність, причому його лавки влаштовувалися не лише в Москві, але й у Києві, Казані, Воронежі й Саратові... Незважаючи на особисту неосвіченість (він ледве міг підписатися під кошторисами...), Т.О. Губанов стає найзначнішим видавцем у місті саме літератури лубочного характеру... Маючи певний досвід, Т.О. Губанов і в Києві наймає власних письменників, які «за копійки» поставляли тексти, що видавалися із збереженням всіх традицій лубочних видань – яскраво і недоладно оформлені, величезними тиражами, із значною кількістю друкарських помилок...» (Петров С. Книжкова справа у Києві. – К., 2002. – С. 135-136). У довідковому виданні «Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г.» (К., 1903) Губанова Тимофія Олександровича згадано серед купців другої гільдії, а також зафіксовано дві його адреси – фактично, у сусідніх будинках: вул. Костянтинівська, 1 (тут була книгарня, також продавалися картини) та Чорна грязь, 2 (інша назва – Флорівська) (С. 91, 201, 556, 636, 640).

66. Див. листи А. Кримського до Б. Грінченка від 20 березня 1892 р., 26 грудня 1892 р., 19 січня 1893 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 66, 133, 139). Упорядникові Є. Губанов виплатив 6 рублів (див. лист А. Кримського до Б. Грінченка від 19 вересня 1892 р.: Там само. – С. 119, 121). Результатом договору було видання: Веселий оповідач. / Упоряд. Б. Грінченко. – М., 1893. – 65 с.

67. Див. листи Б. Грінченка до С. Єфремова від 26 січня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 44) та 1 лютого 1902 р. (Там само. – Спр. 45). Адресат мав подібне ставлення до видавця: «З Губановим я пробував завести зносини, щоб через його ширити свої видання в народі, але він, собачий син, страшенно важкі умови пропонує, так що мусів порвати з ним усякі зносини» (з листа С. Єфремова до Б. Грінченка від 28 січня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37130. – Арк. 1).

68. Ежедневная литературно-политическая и общественная Киевская Газета. – 1902. – № 19. – С. 3. Текст листа у перекладі українською мовою наведено у монографії С. Петрова (Книжкова справа у Києві. – С. 137).

69. У листі від 17 березня 1902 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 332; ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37802. – Арк. 1).

70. Див. лист М. Грінченко до Т. Губанова (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 32432) та чернетку розписки, виданої Б. Грінченком Т. Губанову (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31887).

71. Приміром, таким видавця пригадала М. Грінченко у листі до Державного видавництва України від 20 листопада 1923 р.: «... Губанов, людина темна; (він ледві розбрав надруковане великими літерами, а писаного зовсім не розбрав). Довідавшись, що закон обороняє права авторські, здивувався і вирішив, що ліпше авторів незнайомих не займати... коли Б. Грінченкові обридло таке визискування, то він нарешті загрозив одному з визискувачів – Губанову судовим позовом на підставі артикулу закона (майнові права авторів гарантувалися протягом життя. – Д.Є.), що за такий вчинок карав великою пенною і ув'язненням до двох років. Та Губанов був хижак-визискувач і не було нічого дивного, що він дозволяв собі грабувати авторів...» (ІР НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 34. – Арк. 1–3). Негативно оцінив видавничу діяльність Губанова з-поміж інших «лубочників» і С. Єфремов: «Поміж дрібною добрих книжок випускали вони далеко більше всякої макулатури...» (Єфремов С. В тісних рядах. Українська книга в 1798–1916 рр. – К., 1926. – С. 18).

72. Засвідчив це і С. Єфремов у листі до Б. Грінченка від 16 січня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37131. – Арк. 1).

73. З кінця 1901 р. до весни 1902 він також був секретарем «Киевской старины» (див.: Єфремов С. Про дні минулі. – С. 190, ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37139. – Арк. 2 (лист С. Єфремова до Б. Грінченка від 6 листопада 1901 р.)).

74. Див. листи від 28 січня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37130. – Арк. 2), 31 січня 1902 р. (Там само. – Спр. 37129 – Арк. 1), 6 лютого 1902 р. (Там само. – Спр. 37128 – Арк. 1).

75. Там само. Такі віршовані «діалоги» властиві їхній кореспонденції: див. наприклад, лист Б. Грінченка від 1 лютого 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 45) та лист С. Єфремова від 2 лютого 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37126).

76. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38703. – Арк. 19.

77. З листів від 20 березня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 46. – Арк. 1) та 25 березня 1902 р. (Там само. – Спр. 47 – Арк. 1).

78. Див. лист від 27 квітня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37122. – Арк. 1). Цензурний дозвіл на видання датовано 3 квітня (Грінченко Б. Під тихими вербами. Повесть. – К., 1902).

79. Така кількість примірників була більшою за звичайну для відбиток українською мовою з «Киевской старины», але меншою за середній тираж для київських видань творів українських письменників початку ХХ ст. (Петров С. Книжкова справа у Києві. – К., 2002. – С. 344). Для порівняння – 1901 р. було надруковано 460 відбиток із журнального тексту повісті Грінченка «Серед темної ночі» (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38821. – Арк. 1 (лист В. Науменка до Б. Грінченка від 6 жовтня 1901 р.)).

80. Див. лист від 1 травня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 48. – Арк. 1). Відповідь Єфремова, у якій той підтверджує надіслання примірників, датовано 7 травня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37119. – Арк. 1). За підрахунками Грінченка, у травні-грудні 1902 р. було продано 86 примірників. Із 608 книжок, що надійшли до книгарні журналу, у 1903 – першій половині 1907 рр. придбали щонайменше 270 (див.: ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 32130–32141, 32146).

81. Друкарні було сплачено 139 руб. 64 коп. – див. «Видання Бориса Грінченка» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31849), листи Б. Грінченка до С. Єфремова від 1 травня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 48), В. Науменка до Б. Грінченка від 7 травня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38819. – Арк. 1).

82. Киевская старина. – Т.76. – Февр. – С. 296. Згаданий текст мав бути уміщений між с. 68 та с. 69 окремого видання: Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. – К., 1902.

83. Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. – К., 1910. – С. 101–103.

В статье освещаются обстоятельства создания повести Бориса Гринченко «Под тихими ивами», история публикации произведения в журнале «Киевская старина» и отдельным изданием. Проанализировано художественное выражение общественных и литературных взглядов писателя, а также характер авторских и редакторских изменений текста. Рассмотрены первые критические отзывы о повести и история ее читательской рецепции.

Ключевые слова: Борис Гринченко, «Киевская старина», творческая история, варианты текста, издательская история.

The article highlights circumstances of creation of Borys Hrinchenko's story «Under quiet willows» and its publishing history in the «Kijevskaja starina» («Antiquity of Kyiv») magazine and like an instalment edition. Artistic expression of writer's public and literary views and also character of author and editorial changes of text, are analysed. The first critical reviews of the story and its reader reception are studied.

Keywords: Borys Hrinchenko, «Kijevskaja starina» («Antiquity of Kyiv»), creation history, variants of text, publishing history.

Володимир Чухно

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ІВАНОВИЧА ПАНТЮХОВА

Дана стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя та наукової діяльності Івана Івановича Пантюхова, видатного українського лікаря, антрополога, етнографа і публіциста.

Ключові слова: лікар, антрополог, етнограф.

Іван Іванович Пантюхов увійшов у вітчизняну історію як лікар, антрополог, етнограф і публіцист. Він був видатним дослідником свого часу і, за свідченням сучасників, мав винятковий розум та своєрідний погляд на різні наукові проблеми.

За своє життя Іван Іванович написав понад 150 робіт (нотаток, статей, брошур і книжок) в галузі медицини, народної медицини, медичної географії, санітарії, антропології, етнографії, хімії, кліматології, статистики, історії та інших наук і по праву вважався одним із найплідніших дослідників кінця XIX – початку XX століття.

І.І. Пантюхов не був професійним вченим і писав свої праці у вільний від основної роботи час. Окремі з його робіт носили науково-публіцистичний характер і часто піддавались критиці. Неоднозначно оцінювалась і особа самого І.І. Пантюхова. Одні називали його «генієм землі руської»¹ і видатним знавцем Кавказу², інші відносили «не до антропологів, а до публіки»³, треті вважали вченим, роботи якого балансували між академічною та популярною антропологією, тощо.

Однак, як би там не було, його праці мали істотний вплив на розвиток вітчизняної медицини, антропології, статистики та інших наук і сприяли практичній реалізації їх завдань і цілей. Наукове співтовариство цінило його внесок в науку й обирало членом численних наукових товариств.

Грунтовної біографії І.І. Пантюхова досі не написано. Короткі біографічні відомості про нього вміщені в «Енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона»⁴, «Настільному енциклопедичному словнику товариства «А. Гарбель і К°»⁵ та в деяких інших виданнях. Однак вони є занадто скупими і не дають повного уявлення про основні етапи його життя і творчості.

Ми спробували усунути цю прогалину і на основі численних літературних джерел та архівних матеріалів відтворили основні етапи біографії І.І. Пантюхова, його наукової та публіцистичної діяльності.

Іван Іванович Пантюхов народився 19 липня 1836 року в селі Кривonosівка Середино-Будського району Сумської області, колишнього Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії і, за твердженням його сина Олега Івановича Пантюхова, організатора скаутського руху в Росії і його голови в еміграції, «походив від малоросійського полковника Пантюхова, якому належало село Кривonosівка»⁶. Однак підтвердженнь цієї легенди ми не знайшли.

Село Кривonosівка було поселено відомими польськими магнатами Пясочинськими у середині 40-х років XVII століття⁷ і до початку національно-визвольної війни українського народу 1648 року перебувало у володінні їх сім'ї, після чого перебувало під владою гетьманською і військовою⁸.

8 березня 1715 року гетьман Іван Скоропадський пожалував її Новгород-Сівер-

ському сотникові Данилу Герасимовичу Кутневському (? – 09.04.1732 рр.), «за вірність і старанність у військовій службі», а 7 червня 1718 року Петро I закріпив її за ним, його дружиною і дітьми у «спокійне і неодмінне володіння»⁹. З часу зазначеного пожалування Кривоносівка була у володінні роду Кутневських і передавалась у спадок від батьків до дітей. На момент опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 р. в ній числилось 68 дворів і 89 хат, з яких Василю Даниловичу Кутневському належало 25 дворів і 32 хати, його племінникам Михайлу Івановичу Кутневському та Петру Івановичу Кутневському – 27 дворів і 34 хати, а іншим дрібнішим власникам (Юркевичам, Жоравко і т.д.) – 16 дворів і 23 хати¹⁰. Малоросійського полковника з прізвиськом Пантюхов серед володільців Кривоносівки ні в той, ні в інший час не було.

Батько Івана Івановича – Іван Несторович Пантюхов мав військове звання обер-офіцера¹¹ і чин колезького реєстратора¹². Був одружений з глухівською поміщицею Іраїдою Петрівною Гриневич¹³, матір'ю Івана Івановича Пантюхова, яка походила із дворян Чернігівської губернії.

Іраїда Петрівна доводилася племінницею кривоносівському поміщику Никифору Пилиповичу Гриневичу¹⁴, який був одружений з однією із правнучок Новгород-Сіверського сотника Д.Г. Кутневського¹⁵ і, можливо, після його смерті успадкувала якісь володіння в Кривоносівці. Однак вони були незначними, і її чоловік Іван Несторович Пантюхов змушений був підробляти чиновником у Чернігові.

Коли сину Івану виповнилося дев'ять років, він влаштував його на навчання у Чернігівську гімназію, поближче до місця своєї служби. Однак через декілька років захворів і в 1848 (1849) році помер від туберкульозу¹⁶.

Після його смерті дружина опинилась у важкому матеріальному становищі і змушена була перевести сина Івана в Новгород-Сіверську гімназію, поближче до місця свого проживання¹⁷.

Іван Пантюхов був здібним учнем і вже з п'ятого класу почав заробляти собі на проживання репетиторством, займаючись з учнями молодших класів гімназії: майбутнім археологом та істориком права Дмитром Яковичем Самоквасовим, членом Ради міністра фінансів Росії Миколою Павловичем Забугіним та іншими¹⁸.

У 1856 році І.І. Пантюхов закінчив Новгород-Сіверську гімназію і 19 жовтня 1856 року поступив на медичний факультет університету святого Володимира в Києві¹⁹.

Під час навчання в університеті він почав займатися науковою та публіцистичною діяльністю і написав декілька статей та нотаток з медицини, які були опубліковані в журналі «Сучасна медицина» та в інших виданнях²⁰.

28 квітня 1862 року І.І. Пантюхов закінчив університет²¹ зі ступенем лікаря (12.05.1862 р.)²² та званням повітового лікаря (12.11.1862 р.)²³, і найвищим наказом по військовому відомству про чини цивільні за №31 від 22 липня 1862 року був зарахований на службу в Кавказьку армію медиком для відряджень. Протягом наступних двох років він служив військовим лікарем у Ставропольському (08.09.1862 р.), Майкопському (02.12.1862 р.), Катеринодарському (03.09.1863 р.) і Кутаїському (28.12.1863 р., 01.12.1864 р.) військових шпиталях, у Кавказькому лінійному 6-ому батальйоні (05.07.1863 р.), у 5-ому Кавказькому зведеному стрілецькому батальйоні (27.03.1864 р.), у лазаретному відділенні 37-го Кавказького лінійного батальйону (08.07.1864 р.), у лазареті 34-го Кавказького лінійного батальйону (05.10.1864 р.), у 3-ому батальйоні 16-го Мінгрельського гренадерського полку (21.10.1864 р.) та в інших військових формуваннях²⁴.

Одночасно з цим він займався науковою та публіцистичною діяльністю і написав більше десяти статей з медицини, медичної статистики, кліматології та географії: «Особливості Кавказьких хвороб», «Фізіологічна замітка на поході», «Зауваження на проект перетворення госпіталів», «Деякі статистичні висновки», «Схили Західного Кавказу», «Медичні відрядження, транспортування і ревізії» та інші.

Під час проходження служби Іван Іванович брав участь у бойових діях за підкорення Західного Кавказу і восени 1864 року був важко травмований великим каменем, кинутим на нього супротивником з вершини гори. Внаслідок цього він близько року хворів і не міг пересуватися без милиць²⁵. Під час хвороби він побував

у багатьох кавказьких лікарнях, відвідав Ріонську долину і написав декілька статей з медичної топографії, медицини і лікувальних властивостей мінеральних вод Кавказу: «До медичної топографії і ендемічної патології області річки Ріона», «До медичної топографії і ендемічної патології області річки Білої», «Перевал через Західний Кавказький хребет», «Особливості хвороб на схилах Кавказу», «Холера на березі Чорного моря», «Абхазькі і Мінгрельські мінеральні води», «Мінеральні води в Кутаїській губернії», «Про Кавказькі мінеральні води», «Варваринське мінеральне джерело» та інші.

Оговтавшись від поранення, І.І. Пантюхов повернувся на службу, і 3 серпня 1865 року був призначений завідуючим лазаретом 37-го Кавказького лінійного батальйону, 7 вересня 1865 року – медиком для відряджень Кавказького окружного військово-медичного управління, 12 січня 1867 року – лікарем Тифліського військового шпиталю, а 7 квітня 1867 року – лікарем Горайського військового шпиталю²⁶. Працюючи на вказаних посадах, він вивчав особливості захворювань серед мешканців Кавказу, розробляв власні способи їх лікування і написав близько двадцяти робіт у галузі практичної медицини, кліматології, етнографії та лікувальних властивостей мінеральних вод Кавказу: «Про їжу в Імеретії», «Про лихоманку, яка була вилікувана без хінної солі», «Спостереження над холерою в Поті», «Вітри Ріонської долини», «Про міфи і повір'я туземців Ріонської долини», «Накалакевське мінеральне джерело», «Мінеральні води по річці Ліахві» та інші.

Наприкінці 1867 року І.І. Пантюхов був переведений в Київський військовий округ і призначений лікарем у 33-ю артилерійську бригаду, а 8 листопада 1868 року переміщений у 48-ий Одеський піхотний полк²⁷. Під час проживання в Одесі він написав кілька робіт з історії і народної медицини, які вийшли окремими виданнями: «Лікарські рослини Південної Росії» (Київ, 1869), «Коротка загальна історія» (Київ, 1869), «Жінки-лікарки» (Київ, 1869) та інші.

Однак отримане поранення давало про себе знати, і влітку 1869 року І.І. Пантюхов звільнився з армії²⁸. 1 вересня того ж року поступив на службу доглядачем і вчителем у двокласне народне училище міста Балти Подільської губернії. На зазначеній посаді він працював по 6 червня 1872 року, після чого був переміщений наставником у Київську вчительську семінарію²⁹, де в 1873 році видав невелику книжку з хімії – «Хімічні відомості» (Київ, 1873), яка була рекомендована вченим комітетом Міністерства народної освіти як навчальний посібник для вчительських семінарій³⁰.

12 липня 1873 року Пантюхов звільнився з Київської учительської семінарії, переїхав у Вязниковський повіт Володимирської губернії і поступив на роботу земським лікарем. Однак через декілька місяців повернувся до Києва і 11 листопада 1873 року був зарахований молодшим ординатором у Київський військовий госпіталь³¹.

Працюючи на вказаній посаді, займався вивченням проблем медичної статистики та санітарної топографії Києва, удосконалював свої пізнання в галузі народних способів лікування і написав декілька цікавих робіт з народної медицини, санітарії та медичної статистики: «Статистичні та санітарні нариси Києва» (Київ, 1875), «Про лікування простими засобами» (Київ, 1875), «Про народну медицину в Південно-західному краї» (Київ, 1875), «Лікарі і знахарі» (Київ, 1875), «Досвід санітарної топографії і статистики Києва» (Київ, 1876), «Лікарні і хвороби в Києві» (Київ, 1876), «Причини хвороб киян» (Київ, 1877) та інші.

Особливий інтерес для науки становила його робота «Статистичні та санітарні нариси Києва». Вона містила в собі важливі відомості про санітарний стан міста, захворювання, пов'язані з ґрунтовими, топографічними і кліматичними умовами, професійним і становим характером населення тощо, і була висунута для нагородження Костянтинівською медаллю, однак не підійшла під умови нагородження³².

Після вступу Росії у війну з Туреччиною, І.І. Пантюхов був відряджений у діючу армію і з 25 грудня 1877 року служив лікарем для особливих доручень IV медичного розряду при військово-медичному управлінні армії, з 2 лютого 1878 року – завідувачем статистичного відділення Польового військово-медичного управління, а з 15 листопада 1878 року – лікарем для доручень при начальникові військових спо-

лучень у Болгарії³³. Після закінчення військових дій, з 18.05.1879 за 01.01.1881 рр., він брав участь у складанні медичного звіту про результати війни 1877 – 1878 р.³⁴, з 20 по 30 грудня 1879 року був учасником VI з'їзду російських натуралістів і лікарів у Санкт-Петербурзі³⁵, а потім повернувся до Києва і 3 липня 1881 року приступив до виконання обов'язків старшого ординатора при Київському військовому госпіталі.

24 січня 1884 року І.І. Пантюхов був призначений бригадним лікарем 5-ої саперної бригади в Одесі, а 1 грудня 1885 року – начальником відділення Головного військово-медичного управління в Санкт-Петербурзі. Однак кабінетна робота йому не припала до душі, і через три роки він подав рапорт про переведення на Кавказ. 11 грудня 1888 року його прохання задовольнили і призначили лікарем для доручень V класу при Кавказькому окружному військово-медичному управлінні в Тбілісі. Одразу після цього Іван Іванович відбув до місця служби і 25 січня 1889 року приступив до виконання своїх службових обов'язків. На вказаній посаді він служив по 14 жовтня 1901 року й одночасно тимчасово виконував обов'язки завідувача військово-медичної лабораторії управління (16.10.1892 р.), помічника інспектора Кавказького окружного військово-медичного інспектора (26.02.1897 – 16.11.1897 рр.) і Кавказького окружного військово-медичного інспектора (26.05.1897 – 17.06.1897 рр.)³⁶.

Цей період був найпліднішим у науковій та публіцистичній діяльності І.І. Пантюхова. За одинадцять років перебування на Кавказі ним було написано більше шістдесяти робіт у галузі медицини, антропології, етнографії, географії та інших наук, багато з яких не втратило своєї актуальності й донині: «Озеро Чалдир та його околиці», «Про зростання деяких племен Закавказького краю», «Про фізичну організацію деяких закавказьких племен», «Курди і карапахи», «Закавказькі росіяни», «Вплив переселення в Закавказький край на фізичний розвиток росіян», «Самурзаканці», «Ахалкалакський повіт. Медико-антропологічний нарис», «Населення Кутаїської губернії», «Антропологічні спостереження на Кавказі», «Про кумиків. Антропологічний нарис», «Антропологічні типи Кавказу», «Метисація», «Про печерне і пізніше житло на Кавказі», «Вплив малярії на колонізацію Кавказу», «Про народне лікування в Закавказькому краю», «Раси Кавказу», «Сучасні лезгини», «Інгуші. Етнографічно-антропологічний нарис», «Рух населення у чеченців» та інші.

Роботи І.І. Пантюхова представляли значний інтерес для вітчизняної медицини, антропології, географії та інших наук, і його обрали дійсним членом Паризького географічного товариства³⁷, Російського антропологічного товариства (1888 р.)³⁸, Кавказького відділу Російського географічного товариства (30.01.1892 р.)³⁹, членом розпорядчого комітету Кавказького відділу Російського географічного товариства (12.05.1898 р.)⁴⁰, членом Кавказького відділення Московського археологічного товариства (1901 р.)⁴¹ тощо.

Наприкінці 1890-х років Іван Іванович став часто хворіти і вирішив залишити службу. Навесні 1900 року він подав рапорт про звільнення і переїхав до Києва, де оселився у своєму хуторі на Куренівці⁴².

Перебуваючи у відставці, він продовжував займатися науковою діяльністю і написав близько десяти робіт у галузі антропології, історії та медицини: «Куренівка: Медико-антропологічний нарис» (Київ, 1904), «Київський та Уманський повіти в антропологічному відношенні» (Київ, 1907), «Значення антропологічних типів в російській історії» (Київ, 1909), «Малоросійський тип: Епоха литовсько-польська» (Київ, 1910) та інші.

Деякі з них носили расовий характер і були неоднозначно сприйняті науковою громадськістю. Особливий інтерес для читачів мала його робота: «Значення антропологічних типів в російській історії», в якій «в простій, доступній, але разом з тим доказовій формі пояснюється багато спірних і драматичних питань вітчизняної історії»⁴³.

Іван Іванович Пантюхов прожив близько 75 років і помер 15 червня 1911 року від атеросклерозу⁴⁴. За його заповітом був похований на Куренівському кладовищі в Києві, неподалік від свого хутора⁴⁵.

Усе своє життя І.І. Пантюхов сумлінно працював на благо своєї вітчизни та

науки і був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами (13.12.1864 р.), Святої Анни 3-го ступеня (28.12.1877 р.), Святого Володимира 4-го ступеня (02.04.1879 р.), Святого Станіслава 2-го ступеня (30.08.1884 р.), Святої Анни 2-го ступеня (30.08.1888 р.), Святого Володимира 3-го ступеня (30.08.1892 р.), срібною медаллю «За підкорення Західного Кавказу» (22.07.1865 р.)⁴⁶, медаллю Російського географічного товариства⁴⁷ та удостоєний звання дійсного статського радника (06.12.1897 р.).

З осені 1868 року він був одружений з Ольгою Миколаївною фон Кнорринг, дочкою барона Миколи Густовича фон Кнорринга, і мав від неї шість синів: Микола (25.01.1871 – 1934 рр.), Андрія (20.11.1874 – 1935 рр.), Івана (22.08.1876 – 1959 рр.), Михайла (04.01.1880 – 13.05.1910 рр.), Володимира (? – 1877 р.) та Олега (12 (25).03.1882 – 25.10.1973 рр.). Найвідомішими серед них були Олег Іванович Пантюхов – гвардії полковник, кавалер ордена Святого Георгія IV ступеня, засновник скаутського руху в Росії та його голова в еміграції⁴⁸, і його брат – письменник Михайло Іванович Пантюхов, автор повісті «Тиша і старик», який, на думку українського літературознавця Вадима Леонтійовича Скуратівського, був одним із прототипів булгаківського Майстра⁴⁹.

Основні праці Івана Івановича Пантюхова:

Медицина в Глухові («Сучасна медицина». 1862, №48); Ставропольський шпиталь («Сучасна медицина». 1863, №5); З Майкопа. Хворобливість і антигігієна («Сучасна медицина». 1863, №№7, 23); Про засоби для зайняття у кавказьких шпиталях («Сучасна медицина». 1863, №№23,24); Особливості кавказьких хвороб («Сучасна медицина». 1863, №№23, 24); Зауваження на проект перетворення госпіталів («Сучасна медицина». 1863, №40); Деякі статистичні висновки («Сучасна медицина». 1863, №№43, 44); Кавказькі медичні товариства («Сучасна медицина». 1864, №30); Схили Західного Кавказу (Газета «Кавказ». 1864, №№95, 96); Медичні відрядження, транспортування та ревізії («Медичний вісник». 1864, №7); Фізіологічні замітки на поході («Сучасна медицина». 1864, №36); Лист в редакцію («Сучасна медицина». 1864, №№45, 47); До медичної топографії і ендемічної патології області річки Ріона («Військово-медичний журнал». 1865, ч. 93, VII); До медичної топографії і ендемічної патології області річки Білої («Військово-медичний журнал». 1865, ч. 93, VII); Перевал через Західний Кавказький хребет (Газета «Кавказ». 1865, №12); Абхазькі і Мінгрельські мінеральні води (Газета «Кавказ». 1865, №№55, 56); Мінеральні води у Кутаїській губернії (Газета «Кавказ». 1865, №№66, 67, 76); Стан науки на Кавказі («Сучасна медицина». 1865, №7); Про Самурзакан, їх родах і мови (Газета «Кавказ». 1865, №97); Розбір твору Н.І. Торопова «Досвід медичної географії Кавказу» («Сучасна медицина». 1865, №17); Холера на березі Чорного моря («Сучасна медицина». 1865, №№28, 32); Про Кавказькі мінеральні води («Протоколи Товариства київських лікарів». 1865, №7); Хвороби шкіри від паразитів у туземців Ріонської долини («Протоколи Товариства кавказьких лікарів». 1865, №23); Варваринське мінеральне джерело (Газета «Кавказ». 1865, №№56, 57); Особливості хвороб на схилах Кавказу («Медичний збірник Кавказького медичного товариства». 1865, №1); Скопці в Імеретії («Протоколи Товариства київських лікарів». 1866, №1); Про їжу в Імеретії («Медичний збірник Кавказького медичного товариства». 1866, №4); Зі звіту лазарету Кавказької лінії («Сучасна медицина». 1866, №№29, 34, 35); Про Медичний збірник товариства Кавказьких лікарів («Сучасна медицина». 1866, №36); Опис Зикорських мінеральних вод («Протоколи Товариства кавказьких лікарів». 1866, №3); Про лихоманку, яку було виліковано без хінної солі («Протоколи Товариства кавказьких лікарів». 1866, №11); Вісті з Кавказу і відгук п. Козловському («Сучасна медицина». 1866, №5); Лист з Кавказу («Сучасна медицина». 1866, №20); Робочі зағони на Кавказі (Газета «Кавказ». 1866, №54, 56); Спостереження над холерою в Поті («Сучасна медицина». 1867, №31); Вітри Ріонської долини (Тифліс, 1867); Про міфи і повір'я туземців Ріонської долини (Газета «Кавказ». 1867, №№27, 28); Про видання народно-лікарського листка («Протоколи Товариства кавказьких лікарів».

1867, №12); Накалакевське мінеральне джерело («Медичний збірник Кавказького медичного товариства». 1867, №3); Мінеральні води по річці Ліахві («Протоколи Товариства кавказьких лікарів». 1867); Записки кавказького туриста (Газета «Кавказ». 1867); Самогубства на Кавказі («Сучасна медицина». 1868, №№10, 24); Підшкірна ін'єкція при спорозних лихоманках («Сучасна медицина». 1869, №121); Про народну медицину туземців Ріонської долини («Медичний збірник Кавказького медичного товариства». 1869, №6); Про проект «Листка» Соболющикова («Протоколи Товариства кавказьких лікарів». 1869, 221); Лікарські рослини Південної Росії (Київ, 1869); Коротка загальна історія (Київ, 1869); Жінки-лікарки (Київ, 1869); Живлення клізмою («Сучасна медицина». 1870, №40); Хімічні відомості (Київ, 1873); Товариство казанських лікарів («Медичний вісник». 1873, №43); Царство фельдшерів («Сучасна медицина». 1873, №30); Статистичні висновки про смертність дітей і людей похилого віку за віком та місяцями («Протоколи Товариства київських лікарів». 1873); З Володимирській губернії. Земські аптеки («Сучасна медицина». 1874, №1); Про дитячу смертність у Києві. Про народжуваність і смертність православно-го населення у Києві («Протоколи Товариства київських лікарів». 1874); Про дію водного хлору у великих дозах («Сучасна медицина». 1875, №2); Статистичні та санітарні нариси Києва (Київ, 1875); Про лікування простими засобами (Київ, 1875); Про народну медицину у Південно-західному краї (Київ, 1875); Лікарі і знахарі (Київ, 1875); Досвід санітарної топографії і статистики Києва (Київ, 1876); Бесіди про здоров'я (Київ, 1876); Лікарні і хвороби у Києві (Київ, 1876); Епідемії в Польщі і Західній Росії до кінця XVIII століття («Протоколи Товариства київських лікарів». 1876); Населення Києва («Здоров'я». 1876, №№33,50); Кореспонденція з Бухареста («Здоров'я». 1877, №69); Епідемія черевного тифу в Польщі і Західній Росії («Медичний вісник». 1877, №31); П'явка, що вийшла з блювотою («Медичний вісник». 1877, №38); Селище Холуй (СПб., 1877); Причини хвороб киян (Київ, 1877); Епідемії в Польщі і Західній Росії («Сучасна медицина». 1877, №№7 – 10); Кореспонденція з Адріанополя («Здоров'я». 1878, №98); Історія моєї хвороби («Лікарські відомості». 1878, №275); Про деякі води Балканського півострова («Військово-медичний журнал». 1879, ч. 136, VII); Деякі дослідження про вплив високої та низької температури на здорову і хвору людину («Праці VI з'їзду російських натуралістів і лікарів». 1879, т. II, 178); Про деякі метеорологічні спостереження на Балканському півострові в 1877 і 1878 роках («Праці VI з'їзду російських натуралістів і лікарів». 1879, т. II, 222); З приводу статистики у діючій армії («Лікарські відомості». 1879, № 304); Манія внаслідок малярії («Лікарські відомості». 1879, № 360); До патології Турків («Лікарські відомості». 1880, № 426); Метеорологічні спостереження на Балканському півострові в 1878 – 1979 рр. («Військово-медичний журнал». 1880, ч. 139, VII); Кому належатиме Балканський півострів (Спб., 1880); Дієтика дифтериту («Здоров'я». 1880, №131); Про санітарний стан деяких міст Балканського півострова («Здоров'я». 1880, №№140, 141); Теплі мінеральні джерела Болгарії (Київ, 1882); Кілька випадків шестипалості (Київ, 1883); Випадок сонячного удару в Одесі влітку 1884 р. («Протоколи Товариства одеських лікарів». 1883 – 1884, 229); Вплив високої літньої температури на захворюваність («Російська медицина». 1884, №№37, 38, 39); Населення Одеси за даними військових присутствій (Одеса, 1885); Одеський табір у 1884 р. (СПб., 1885); Випадок мимовільного перелому tibiae («Російська медицина». 1885, №28); Про значення зважування населення за місцевістю («Військово-санітарна справа». 1886, №12); Намети Одеського табору («Військово-санітарна справа». 1886, №15); Медичні каталоги німецької армії на військовий час («Військово-санітарна справа». 1886, №20); Випадок подразateljності – Ехолалія («Російська медицина». 1886, №11); З приводу сліпоти в Росії («Військово-санітарна справа». 1886, №23); З вражень Сіверянина («Одеський вісник». 1885, №31); Про вироджувані типи семітів (Протоколи засідань Російського антропологічного товариства за 1888 рік); Нотатки з антропології Кавказу (Протоколи засідань Російського антропологічного товариства за 1889 рік); Озеро Чалдир та його околиці (Газета «Кавказ». 1890, №№322, 323); Зоб в Сванетії («Російська медицина». 1890, №2); Малярія і парші в

Абхазії («Російська медицина». 1890, №12); Парші у семітів Кавказу («Російська медицина». 1890, №№24, 26); Про зростання деяких племен Закавказького краю («Медичний збірник Кавказького медичного товариства». 1890, №50); Про фізичну організацію деяких закавказьких племен («Військово-санітарна справа». 1890, №№12, 13, 19); Аспиндзькі мінеральні води (Газета «Кавказ». 1891, №16); Курди і карапапачи (Газета «Кавказ». 1891, №77); Накалакеви як лікувальна станція (Газета «Кавказ». 1891, №40); Закавказькі росіяни (Газета «Кавказ». 1891, №155); Проказа в Закавказькому краї («Російська медицина». 1891, №8); Вплив переселення в Закавказький край на фізичний розвиток росіян («Російська медицина». 1891, №№35, 36, 37); Про деякі води Тифлісу та його околиць (Газета «Кавказ». 1891, №№264, 265); Про фізичну організацію деяких Закавказьких племен («Військово-санітарна справа». 1891, №№2, 6, 10); Санітарний стан Грузинів («Санітарна справа». 1891, №№42, 50); Ехінококи і цистицерки у Тифлісі («Російська медицина». 1892, №5); Самурзаканці (Газета «Кавказ». 1892, №77); Ахалкалакський повіт. Медико-антропологічний нарис («Медичний збірник Кавказького медичного товариства». 1892, №53); Холера в Тифлісі («Санітарна справа». 1892, №33); Населення Кутаїської губернії (СПб., 1892); Нова санітарна організація Тифліса («Санітарна справа». 1893, №№11, 12); Про волосся Карабахської породи коней («Праці Кавказького товариства сільського господарства». 1893, №№7, 8); Аномалії пальців між туземцями Кавказу («Російська медицина». 1893, №190); Антропологічні спостереження на Кавказі («Записки Кавказького відділення Російського географічного товариства». 1893, том 15); Холерна епідемія на Кавказі (Газета «Кавказ». 1893, №№53, 54); Антропологічні типи Кавказу (Газета «Кавказ». 1893, №103); Джерела гори Мтацмінда (Газета «Кавказ». 1893, №190); Грузини Тифліського повіту («Праці імператорського товариства любителів природознавства і антропології». 1893); Про засоби для захисту в Кавказьких госпіталях («Сучасна медицина». 1893, №15); Заразна лихоманка в м. Петровське, Дагестанської області («Російська медицина». 1894, №4); Лихоманки в м. Петровське в 1893 р. («Протоколи засідань кавказького медичного товариства». 1894, №18); Кавказькі селезінки («Російська медицина». 1894, №№12, 13, 14); Про кумиків. Антропологічний нарис (Газета «Кавказ». 1894, №№138, 139, 325); Метисація («Праці V Пироговського з'їзду лікарів». 1894); Блакитнооки грузини («Праці V Пироговського з'їзду лікарів». 1894); Випадок болотної кахексії («Російська медицина». 1895, №4); Про печерне і пізніше житло на Кавказі (Тифліс, 1896); Про деякі лікувальні місцевості Закавказзя (Тифліс, 1897); До статистики у Кавказькій патології (Тифліс, 1898); Вплив малярії на колонізацію Кавказу (Тифліс, 1899); Про народне лікування в Закавказькому краї (Тифліс, 1899); Кобулети як приморський курорт (Тифліс, 1900); Раса Кавказу (Тифліс, 1900); Проказа, зоб і парші на Кавказі (Тифліс, 1900); Шаорська улоговина та її околиці (Тифліс, 1900); Інгуші. Етнографічно-антропологічний нарис (Тифліс, 1901); Сучасні лезгини (Тифліс, 1901); До сторіччя приєднання Грузії до Росії (Тифліс, 1901); Рух населення у чеченців (Тифліс, 1901); Алкоголізм на Кавказі (Тифліс, 1901); Вплив племінних особливостей на захворювання на кір («Російський медичний вісник». 1901 (37-40); Зараження малярією через дихання («Російський медичний вісник». 1901 (26-28); Куренівка: Медико-антропологічний нарис (Київ, 1904); Київський і Уманський повіти в антропологічному відношенні (Київ, 1907); Про раннє посивіння волосся (Київ, 1908); Значення антропологічних типів у російській історії (Київ, 1909); Малоросійський тип: Епоха литовсько-польська (Київ, 1910).

1. Русская расовая теория до 1917 года в 2-х томах: Сборник оригинальных работ русских классиков под редакцией В.Б. Авдеева. – Том 2. – М., 2002. – С. 28.

2. Орбели Д.И. Сванетия. – СПб., 1904. – С. 100.

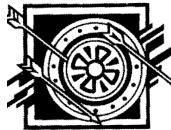
3. Воробьев В.В. Рецензия на книгу И.И. Пантюхов: Куреневка. Медико-антропологический очерк. // Русский антропологический журнал. – Кн. XXI – XXII. – № 1 – 2. – СПб., 1905. – С. 184 – 185.

4. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Том 22-А. – СПб., 1897. – С. 710 – 711.
5. «Настольный энциклопедический словарь товарищества «А. Гарбель и К°». – Том 6. – М., 1899. – С. 3729.
6. Пантюхов О. О днях былых. Семейная хроника Пантюховых. – Нью-Йорк Durand Hause, 1969. – С. 28, 31.
7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 рр. – Київ, 2006. – С. 303, 444.
8. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – Том 1. – Київ, 1929. – С. 478.
9. Там само. – С. 391.
10. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. – Київ, 1931. – С. 156.
11. Именная ведомость о студентах университета святого Владимира. // Университетские известия. №3 (ноябрь). – Киев, 1861. – С. 54 – 55.
12. Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. – Вып. 1, тетр. 2. – СПб., 1886. – С. 47.
13. Пантюхов О. О днях былых. Семейная хроника Пантюховых. – Нью-Йорк Durand Hause, 1969. – С. 28.
14. Лазаревский А. Списки черниговских дворян. – Чернигов, 1890. – С. 110.
15. Записки Василя Никифоровича Геттуна (1771 – 1815 гг.). // Исторический вестник. – Том 1. – СПб., 1880. – С. 39.
16. Пантюхов О. О днях былых. Семейная хроника Пантюховых. – Нью-Йорк Durand Hause, 1969. – С. 28.
17. Пантюхов И.И. Некролог. // Исторический вестник. – СПб., 1911. – С. 764.
18. Иван Иванович Пантюхов. // Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии. – Том 4. – М., 1892.
19. Именная ведомость о студентах университета святого Владимира. // Университетские известия. №3 (ноябрь). – Киев, 1861. – С. 54 – 55.
20. Иван Иванович Пантюхов. // Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии. – Том 4. – Москва, 1892.
21. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
22. Университетские известия. – №1. – Киев, 1875. – С. 169.
23. Академические списки императорского университета святого Владимира (1834-1884 гг.). – Киев, 1884. – С. 159.
24. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
25. Пантюхов И.И. Некролог. // Исторический вестник. – СПб., 1911. – С. 764.
26. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
27. Там само.
28. Иван Иванович Пантюхов. // Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии. – Том 4. – М., 1892.
29. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
30. Правительственные распоряжения. // Журнал Министерства народного просвещения. – №170. – СПб., 1873. – С. 68 – 69.
31. Иван Иванович Пантюхов. // Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии. – Том 4. – М., 1892.
32. Отчет императорского русского географического общества за 1877 год. – СПб., 1877. – С. 36.
33. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
34. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Том 22-А. – СПб., 1897. – С. 710 – 711.
35. Речи и протоколы VI съезда русских естествоиспытателей и врачей в Санкт-Петербурге. – СПб., 1880. – С. 21.
36. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
37. Пантюхов О. О днях былых. Семейная хроника Пантюховых. – Нью-Йорк Durand Hause, 1969. – С. 84.

38. Ежегодник Русского антропологического общества при императорском Санкт-Петербургском университете. – Том 1. – СПб., 1905. – С. 361.
39. Отчет о действиях и состоянии Кавказского отдела императорского Русского географического общества за 1901-й год. // Известия Кавказского отдела Русского географического общества. – Том XVII, №2. – Тифлис, 1904. – С. 90.
40. Отчет о действиях и состоянии Кавказского отдела императорского Русского географического общества за 1901-й год. // Известия Кавказского отдела Русского географического общества. – Том XV, №3. – Тифлис, 1902. – С. 134.
41. Известия Кавказского отделения императорского Московского археологического общества. – Вып. 1. – Тифлис, 1904. – С. 11 – 12.
42. Пантюхов О. О днях былых. Семейная хроника Пантюховых. – Нью-Йорк Dugand Hause, 1969. – С. 125, 140.
43. Русская расовая теория до 1917 года в 2-х томах: Сборник оригинальных работ русских классиков под редакцией В.Б. Авдеева. – Том 2. – М., 2002. – С. 30.
44. Пантюхов И.И. Некролог. // Исторический вестник. – СПб., 1911. – С. 764.
45. Пантюхов О. О днях былых. Семейная хроника Пантюховых. – Нью-Йорк Dugand Hause, 1969. – С. 203.
46. Послужной список И.И. Пантюхова. // РГВИА ф. 546, оп. 2, д. 2999.
47. Пантюхов И.И. Некролог. // Исторический вестник. – СПб., 1911. – С. 764.
48. Булатов И.А. Роль семьи в жизни О.И. Пантюхова – основателя русского скаутского движения. // Журнал «Власть». – №9. – М., 2010. – С. 146 – 148.
49. Скураговский В. Как зовут булгаковского мастера? // Столичные новости. – Киев, 2002. – № 44 (240).

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и научной деятельности Ивана Ивановича Пантюхова, выдающегося украинского врача, антрополога, этнографа и публициста.

This article is biographical in nature and contains information about the main stages of the life and work of Ivan Ivanovich Pantyukhov, a prominent physician, anthropologist, ethnographer and writer.

НАЩАДОК СЛАБИНСЬКОГО СОТНИКА

Стаття присвячена Михайлу Олексійовичу Домонтовичу (1830-1902) – уродженцю і поміщику Чернігівської губернії з козацьким родоводом, одному із маловідомих в Україні військових діячів царської Росії. Він був генералом від інфантерії, учасником Балканської війни 1877 року, губернатором болгарського міста Тирново, керуючим справами російського намісника в Болгарії, а також військовим істориком, перу якого, зокрема, належить монографія «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния» (1865).

Ключові слова: дослідник, генерал, історик.

В історичній літературі знаходимо відомості про те, що ідея заснувати Російське географічне товариство виникла 1845 року під час обіду в Петербурзі на честь Олександра Федоровича Міддендорфа – російського мандрівника, географа, натураліста. Як тоді писали, ця ідея викликала підтримку серед широкого кола мореплавців, офіцерів Генерального штабу та групи вчених, що згодом стали засновниками Товариства. Головним завданням вважалося збирання і розповсюдження повних і достовірних відомостей про географічно-статистичне та етнографічне становище Росії. Тому пропонувалося назвати Товариство географічно-статистичним. Однак імператор Микола I, який 18 серпня 1845 року дав згоду на його створення, затвердив за ним найменування «географічне». При товаристві організували відділення статистики.

У 1864 році було проведено військово-окружну реформу. На території Росії утворилися п'ятнадцять військових округів. Це дало можливість оперативно керувати військами і вперше створити Генеральний штаб, офіцери якого стали дійсними членами Російського географічного товариства. Ними надруковане багатотомне видання книг «Материалы для географии и статистики России», які відображають архівні документи, детальні статистичні дані, географічні описи, карти і плани всіх населених територій Російської імперії. У кожному томі подається історія губернії, освіти, релігії, етнографія народів, які проживають на її території, викладена історія будівництва і заселення міст. Всебічно представлене адміністративне, господарське і духовне життя кожної губернії, географія і демографія, наведені дані земельної, лісної статистики, відомості з розцінок і ціноутворення. Тому це багатотомне видання є цінним історичним джерелом і в наш час.

На початку 60-х років XIX ст. підполковник Генерального штабу Михайло Домонтович прибув на Чернігівщину як дійсний член Російського географічного товариства з метою написати книгу про цей край. Михайло Олексійович об'їздив різні куточки губернії, вивчив архівні та літературні джерела. Результатом цієї копійткої роботи стала наукова монографія з картами і таблицями за назвою «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Вона побачила світ у Санкт-Петербурзі 1865 року!

У передмові до монографії Михайло Олексійович зазначав, що робота над скла-

© Студьонова Людмила Валентинівна – член Національної спілки краєзнавців України, бібліограф (м. Чернігів)

данням статистичного опису Чернігівської губернії розпочалася 1857 року одночасно з іншими губерніями. Зібрані матеріали були представлені 1860 року департаменту Генерального штабу. Висновком фахівців стало доручення все переробити наново. Це було необхідно задля того, аби вся статистична інформація по Чернігівській губернії була доведена включно до 1860 року. По можливості доповнити її за 1857 рік. Доручену роботу Михайло Домонтович виконав протягом 1861, 1862 і першої половини 1863 років. Тоді ж рукопис він представив у департамент Генерального штабу для друку. Однак друкування книги розпочалося не раніше грудня 1864 року. Михайло Олексійович робить у передмові зауваження: *«Полное отсутствие какой бы то ни было предварительной обработки сырых материалов, сомнительное достоинство тех источников, к которым нередко приходилось обращаться за неимением ничего лучшего, и иные препятствия чисто общественного характера – вот та обстановка, которая никаким образом не могла благоприятствовать нашему делу, хотя, к сожалению, нередко его сопровождала. В этом отношении мы вполне разделяли участь почти всех исследователей русской жизни – участь, которая так часто вызывала бесплодные сетования»*². Михайло Домонтович досить самокритично поставився до виконаної ним роботи. Він вважав, що визначена програма, від якої не можна було відступати, короткий строк для завершення роботи, службові заняття та інші дрібні і не дрібні причини позначилися на кінцевому результаті, до якого дослідник поставився дещо критично. Тому він пише: *«И потому мы будем совершенно удовлетворены, если изобилие фактов, в том виде, в каком нам было возможно их приобрести, и некоторая группировка, облегчающая ознакомление с ними, принесут известную долю пользы, как людям специально занимающимся этим предметом, так и вообще всякому любознательному читателю»*³.

Минуло майже півтора століття з часу появи монографії підполковника Домонтовича. Десятиріччя довели, що він зібрав унікальні дані про економіку, культуру, етнографію Чернігівщини до реформи 1861 року. Ця книга і сьогодні не втратила своєї значимості для дослідників Чернігівського краю. В наші дні монографія стала доступною для зацікавлених читачів завдяки Інтернету.

По завершенні роботи Михайло Олексійович повернувся до Петербурга, у свій особняк на Середньо-Подячній вулиці, де на нього чекали дочка Шура і кохана дружина Олександра Олександрівна, дочка фінського селянина Масалина, який завдяки своїм здібностям домігся дворянського звання. Михайло Домонтович закохався в неї, коли вже мав сорок років. Олександра Домонтович згадувала: *«Отец – высокий красивый украинец из Черниговской губернии родом. С черными баками, с умными живыми глазами и выразительными черными бровями. Худощавый и холерный. По характеру мягкий и до болезненности не терпящий вида страданий ничьих. Михаилу Алексевичу сорок лет с небольшим. Матери Александре Александровне – тринадцать лет. Это ее второй брак: от первого трое детей – сын Александр – Саня, пятнадцати лет, дочь Адель десяти и дочь Женя восьми. Первый муж поляк Мравинский, военный инженер. Развод затяннулся»*⁴. Дітей своєї дружини Михайло Олексійович вважав своїми дітьми, і Шуручка була дуже здивована, коли раптом дізналася, що її сестри і брат носять інше прізвище.

Михайло Олексійович Домонтович походив із старовинного козацького роду Домонтовичів. Предок цього роду Іван Михайлович Домонтович (1612–1683) був першим слабинським сотником з 1669 року у складі Чернігівського полку⁵. Пізніше – генеральний суддя Війська Запорозького. Відомий як український політик промосковської орієнтації і фундатор кам'яної церкви Батуринського Микола-Крупницького монастиря, яку було зведено 1680 року.

У Милорадовича читаємо: *«... за верные службы его, ВЫСОЧАЙШЕЮ грамотою Государя Алексея Михайловича 1672 года, жалован населенным, дворянским именем – селом Кудровкой, Сосницкого уезда, которое потом перешло к сыну его бунчуковому товарищу Ивану и внуку Михаилу и подтверждено гетманскими универсалами. Именем этим впоследствии унаследовал внук Михаила Ивановича – титулярный советник Георгий Иванович Домонтович, а по смерти его – сыновья его – капитан*

Илья и подпоручик Алексей Домонтовичи и другие их ближайшие родственники. Древность рода Домонтовичей признана Герольдией и Правительствующим Сенатом, с утверждением в роде их герба»⁶.

Михайло Олексійович Домонтович народився 24 листопада 1830 року в селі Кудрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Мати – Марія Степанівна, батько – Олексій Георгійович. У 1849–1851 рр. глава сімейства був предводителем дворянства Сосницького повіту. Він успадкував багаті маєтності в Кудрівці, які згодом перейшли до його сина. Михайло Домонтович теж занесений до родовідної книги Чернігівського дворянства: генерал від інфантерії^{***}, член Військової ради, офіцер з 1849 року, одружений, кавалер ордена св. Олександра Невського⁷.

Михайло Олексійович Домонтович вилетів з родинного гнізда, коли вступив до Петровського Полтавського кадетського корпусу, по закінченні якого прапорщик Домонтович отримав призначення на службу у лейб-гвардії гренадерського полку. Потім закінчив Ніколаївську академію Генерального штабу. Отримав військове звання підполковника. Рік прослужив на Кавказі. Опісля його відрядили на Чернігівщину.

30 серпня 1875 року Михайло Домонтович став генерал-майором. У 1876 році його призначено правителем канцелярії завідувача цивільною частиною при головнокомандуючому Дунайською армією. Коли у 1877 році генерал Домонтович отримав призначення на посаду губернатора болгарського міста Тирново, а потім керуючого справами російського намісника в Болгарії, діти з дружиною поїхали з ним. В будинку Домонтовичів, на запрошення Олександри Олександрівни, збирались болгарські жінки. З їхньою допомогою вона влаштувала першу в Болгарії жіночу гімназію. За свою службу тут Михайло Олексійович відзначений орденами св. Станіслава 1-го ступеня з мечами і св. Анни 1-го ступеня.

У 1881 році Домонтович очолив військово-історичну комісію з опису російсько-турецької війни 1877-1878 років. Під його керівництвом побачили світ розвідки «Обзор русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове» та «Описание русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове и Особое прибавление. Т. 1-9». Книги було видано в Санкт-Петербурзі протягом 1900–1913 років. За роботу у військово-історичній комісії Домонтович отримав орден св. Володимира 2-го ступеня. У 1886 році Михайлові Олексійовичу присвоєно військове звання генерал-лейтенанта, після чого його було призначено членом Військової ради і управляючим кодифікаційним відділом при цій раді. З 1898 року він генерал від інфантерії.

А тим часом піросла його улюблена дочка Шурочка. З блакитноокої гарненької дитини виросла приваблива дівчина з гнучким станом, таємничою усмішкою і поглядом, за яким ховалися рішучість і воля. Михайло Олексійович вирішив знайти їй самостійного і багатого чоловіка, котрий керуватиме вчинками Шурочки. Адже від неї можна чекати будь-яких сюрпризів. Вибір батька припадає на генерала Тутолміна – ад'ютанта імператора Олександра III. Наречений набагато старший за дочку, але це не засмучує Михайла Олексійовича, бо він вважає Тутолміна наймолодшим серед генералів. Однак сподівання батька не виправдалися. Шурочка відмовила претенденту на її руку, бо кохала свого кузена Володимира Коллонтая. З ним дівчина зійшлася у Тифлісі, куди приїхала до родичів у гості. Володимир Людвигович був сином поляка, учасника польського повстання. За це перебував на засланні у Сибіру, а потім

переїхав з родиною до Тифлісу.

Володимир теж покохав Шуру, і вони вирішили одружитись. Михайло Олексійович був категорично проти. На його думку, Володимир Коллонтай жебрак, хоча й офіцер. Йому забороняють бувати в особняку Домонтовичів. Шурочці батьки на-

* Назва піхотних військ.

казали виїхати до Парижа. Але все марно. У 1893 році закохані одружились. За рік у них народився син, названий на честь діда Михайлом. Сім'я Коллонтай проіснувала всього шість років. Тоді Олександра Михайлівна усвідомила те, про що напише у 1923 році: *«Да, мати і діти – це одно, але чоловік – нечто преходящее. Семейная жизнь уже потерпела кораблекрушение. Почему любовь и кухня должны быть пригвождены друг к другу? Уже настало время, чтобы любовь освободилась от тирании кастрюль и тарелок»*.

Спочатку подружжя Коллонтай було щасливою і гарною парою. Олександрі подобався її добрий і ніжний Володимир. Михайло Олексійович виділив улюбленій заміжній дочці значні кошти для безбідного життя. В їхньому домі часто бував друг чоловіка офіцер Олександр Саткевич. Шура вирішала видати за нього заміж свою подругу Зою Шадурську. Але з цього нічого не вийшло, бо між молодим офіцером і Олександрою Коллонтай виникли певні стосунки. Коханці зустрічались на найманій квартирі. Нарешті вона пішла від чоловіка, але не задля того, аби побратися із Саткевичем. Олександра Коллонтай сказала собі, що сімейне життя не для неї. Залишивши сина під опіку батькам, вона виїхала до Швейцарії на навчання. Їй було двадцять шість років. Коли захворів чоловік, вона повернулася до Росії. Доглядала його. Відновилися стосунки із Саткевичем. Потім їй все це набридло, і Шура виїхала знову до Швейцарії. Зійшлася тут з російськими і німецькими революціонерами. Інколи поверталась до Петербурга. Дізналась, що померла мати. Син жив з дідом. Полковник Саткевич пропонував їй руку і серце. Коллонтай відмовила йому. Тим більше, що з відомим марксистом Георгієм Плехановим у неї були на той час не лише ідейно-марксистські стосунки. Молода вродлива жінка (їй двадцять дев'ять) викликала бурю почуттів у серці сорокап'ятирічного Георгія Валентиновича. Пізніше в Лондоні те ж саме відбулось між Коллонтай і Шляпниковим (соратник Леніна), Коллонтай і Чичеріним (міністр закордонних справ в уряді Леніна).

А Михайло Олексійович після смерті дружини втратив життєві орієнтири, і дочка поїхала з ним у Кудрівський маєток на Чернігівщині. Тут батько намагався завершити роботу над книгою «Введение гражданского положения в Болгарии после оккупации в войне 1876–1879 годов». На той час Домонтович обіймав посаду голови Державної військово-історичної комісії Генерального штабу. У щоденнику Олександри Михайлівни є такий запис: *«После смерти моей матери отец уже никогда не был прежним, он явно не находил себе места в доме и в жизни. Я поехала с ним на его родину, на Украину, чтобы его отвлечь. Я мало выходила из дому по вечерам, чтобы не оставлять отца одного, и всячески старалась заменить своей заботой умершую мать. Но отец таял на глазах»*.

Михайло Олексійович помер 8 жовтня 1902 року. Олександра Коллонтай записала у щоденнику: *«И такой ужас, страх и отчаяние охватили меня, что мне захотелось завять, как воют звери от боли и страха в темную ночь в дремучем лесу, не плакать, а именно выть, выть без удержу на весь дом»*.

Після смерті батька до Олександри Коллонтай перейшов маєток, який приносив значні прибутки. Це дозволяло їй безбідно жити в Європі. Але займатися добуванням грошей і різними фінансовими звітами вона не хотіла. Тому всі справи щодо маєтку вів Олександр Саткевич. Будинок Михайла Олексійовича продали, на жаль, невідомо кому. Коллонтай найняла багату квартиру в Петербурзі. Хатньою працівницею у неї жила Зоя Шадурська. Олександра Михайлівна займалась творчістю – писала різні матеріали для газет, книги з соціальних і жіночих проблем.

Коллонтай пережила батька на півстоліття, яке вмістило її участь в більшовицькій революції 1917 року і громадянській війні як агітатора в частинах Червоної Армії, роботу на посту наркома соціального захисту населення в уряді Леніна, діяльність першого радянського посла в Норвегії і Швеції, створення теорії марксистського фемінізму.

Здавалось, що більше нічого не зв'язувало Коллонтай з Чернігівщиною. Однак доля звела її з популярним на Балтиці революційним моряком Павлом Дибенком, молодшим за неї на сімнадцять років.

Павло Юхимович Дибенко (1889–1938) – військовий і державний діяч, колишній голова Центробалту, перший нарком у військово-морських справах, командувач ряду військових округів, член ЦВК СРСР, уродженець села Людкове Новозибківського повіту Чернігівської губернії. Влітку 1919 року він привіз сюди Олександру Михайлівну для знайомства з батьками і сестрою. Заїжджий фотограф сфотографував усіх на пам'ять. Фото вперше опублікував журнал «Огонек» 1987 р.⁸.

Вони оформили перший радянський шлюб, без вінчання у церкві, в грудні 1918 року. Коли Олександрі Михайлівні дорікали за нерівний шлюб, вона говорила: *«Мы молоды, пока нас любят»*. Дибенко зрадив їй. Відчуваючи свою провину, стрілявся, і вона його відпустила. А 26 липня 1938 року Павла Юхимовича розстріляли

на Бутовському полігоні під Москвою як учасника троцькістського, військово-фашистського заклоту на чолі із маршалом Тухачевським. Лише 1956 року Дибенка посмертно реабілітували. Як відбилася ця подія на долі Коллонтай?

Вона так і залишилася послом СРСР у Швеції. Навколо неї створювалась атмосфера політичних салонів Парижа. Олександра Михайлівна вабила до себе витонченістю, тонким гумором і холодним розумом. До того ж посол володіла багатьма мовами, говорила на чарівній суміші скандинавських мов, відрізнялася мудрістю, дружлюбністю і життєстверджуючим характером. У 1945 році, коли після п'ятнадцяти років перебування на посольському посту Олександру Михайлівну вирішено було відкликати, Президія Верховної Ради СРСР нагородила Коллонтай орденом Трудового Червоного Прапора за ефективну дипломатичну працю на благо Батьківщини.

Поховавши сина, вона сама опинилася на межі смерті. Олександра Михайлівна Коллонтай померла від інфаркту 9 березня 1952 року, не доживши одного місяця до свого 80-річчя. Перша в історії Росії жінка-міністр, жінка-дипломат, дочка нащадка чернігівського козацтва, дворянина, російського генерала і військового історика Михайла Олексійовича Домонтовича знайшла останній прихисток на Новодівичому кладовищі у Москві, там, де похований і він.

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния [Текст] /сост. генерального штаба подполковник М.Домонтович. Действительный член Императорского русского географического общества. – СПб : тип. Ф.Персона, 1865. – 795 с. : карты, схемы.

2. Там само.– С.5-6.

3. Там само. – С.6.

4. Коллонтай А.М. Из моей жизни и работы [Текст] : воспоминания и дневники /Александра Коллонтай. – М., 1974. – С.19.

5. Кривошея В.В. Українська козацька старшина [Текст] : реєстр /Володимир Кривошея. – К., 1997. – С.101-102.

6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства [Текст] / Григорий Милорадович. – Спб., 1901. – Т.2. – С.49-50.

7. Там само.

8. Шейнис З. Новые страницы из жизни Коллонтай [Текст] : история одной фотографии /Зиновий Шейнис //Огонек. – 1987. – Февр.; в роботі над статтею використані також наступні видання: Миндлин Э. Л. Не дом, но мир [Текст] : повесть

об Александре Коллонтай /Эммануил Миндлин. – 2-изд. – М.: Политиздат, 1978. – 399 с. : ил.; Иткина А. М. Революционер, трибун, дипломат [Текст] : страницы жизни А. М. Коллонтай /Анна Иткина. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – 287 с. : ил.

Статья посвящена Михаилу Алексеевичу Домонтовичу (1830–1902) – уроженцу и помещику Черниговской губернии с казачьей родословной, одному из мало известных в Украине военных деятелей царской России. Он был генералом от инфантерии, участником Балканской войны 1877 года, губернатором болгарского города Тырново, управляющим делами русского наместника в Болгарии, а также военным историком, перу которого, в частности, принадлежит монография «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния» (1865).

The article is devoted to Mykhailo Oleksiyovych Domontovych (1830-1902) – native of the Chernihiv province and landowner with the Cossack genealogy, one of the little-known in Ukraine servicemen of the Tsarist Russia. He was a general of Infantry, participant of war in Balkans in 1877, govenor of the Bulgarian city Tyrnovo, manager of affairs of the Russian deputy in Bulgaria and military historian. He is the author of the monograph «Materials for geography and statistics of Russia. Chernihiv province» (1865)»

Олег Воронко

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОМОВНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

У статті на базі статистичних підсумків Всесоюзного перепису населення 1989 р. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р. здійснено аналіз основних тенденцій розвитку етномовних процесів у сучасній Україні. Належну увагу приділено вивченню особливостей етномовної ситуації в містах та сільській місцевості, в окремих регіонах країни.

Ключові слова: загальні переписи населення, етномовні процеси, регіональний аспект.

Сучасний етап державного будівництва в Україні водночас з вирішенням соціально-демографічних проблем також потребує вивчення питань, пов'язаних із зростанням етнічної самосвідомості титульного етносу – українців та особливостей самоідентифікації національних меншин. Національний розвиток охоплює різні сфери життєдіяльності національних груп: етнорелігійну, етнолінгвістичну, етнотемографічну, етносоціальну та інші. Відповідно нагальною стає потреба вивчення всього комплексу етнічних процесів. Врахування всіх потенційно загрозливих моментів у міжнаціональних взаєминах, виявлення шляхів їх врегулювання є завданням першочергової важливості.

Етномовні процеси у такому контексті скоріше являють приховану загрозу, яка, між тим, не втрачає своєї актуальності для країни, в якій чисельно переважаючий титульний етнос не є настільки ж незаперечно україномовним. У різних частинах країни це протиріччя виявляється різною мірою, що спричинено етносоціальними та етнополітичними особливостями регіонального розвитку. Тому важливо виявити всі існуючі локальні і загальні тенденції для того, щоб виробити максимально ефективні принципи національної політики.

Для успішного вирішення дослідницьких завдань необхідно залучати до наукового обігу достовірні статистичні дані, ретельний аналіз яких дозволить поєднати ретроспективний погляд на етномовні процеси з прогнозуванням тенденцій їх розвитку. Непересічною у зв'язку з цим стає вимога щодо комплексного дослідження підсумкових відомостей переписів населення країни, які містять вичерпну статистичну інформацію за окресленою тематикою.

Отже, об'єктом вивчення у даній статті є основні етнічні групи України, а предметом – мовні процеси, які характеризували ці етноси у період з 1989 по 2001 рр. Дослідження здійснюється як відносно ситуації в країні в цілому, так і в Чернігівській області зокрема. Хронологічні межі зумовлені датами проведення останнього Всесоюзного та першого Всеукраїнського переписів населення, статистичні підсумки яких стали основним джерелом предметного аналізу.

Загалом етнопонаціональна проблематика інтенсивно вивчалася як за радянських ча-

© Воронко Олег Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

сів, так і зараз. До найрізноплановіших за змістом праць належать енциклопедії та інша довідкова література етноісторичного та етноджерелознавчого характеру [1]. Фактично в них представлені узагальнені відомості, призначені для ознайомлення читача з основними тенденціями етнічного розвитку суспільства та визначення методологічної бази щодо вивчення етнонаціональної проблематики. Важливу роль у формуванні вчення про етноси відіграють фундаментальні дослідження з теорії етносу [2]. Такі видання формують теоретичну основу різних за тематикою етнічних досліджень.

Чимало дослідницької уваги приділялося характеристиці етапів розвитку окремих етнічних груп України та окремих її регіонів. Такі праці вичерпно інформують з питань історії заселення території республіки різними етносами, особливостей їх географічного розміщення, етнокультурного та етнодемографічного розвитку [3]. Найзмістовнішими у такому аспекті є монографії видатного етнолога В.І. Наулка [4].

У вказаних працях характеристику етномовних процесів здійснено у контексті аналізу наслідків національної політики держави, етнічних міграцій та поширення міжнаціональних шлюбів. При цьому дослідниками визначено, що запозичення мови і культури «титовських» етносів не тільки деформує національну самосвідомість, а й штучно змінює чисельне співвідношення представників багатьох національних груп. Зазначена тенденція стосується не тільки представників так званих «національних меншин», а й великих корінних етнічних груп.

Якщо донедавна у вітчизняній історіографії панувала думка про інтеграційну сутність мовних «запозичень» [5], то з 90-х рр. ХХ ст. дослідники все частіше робили наголос на негативному впливі мовної асиміляції [6]. Залишається додати, що як за радянських часів, так і зараз зважений аналітичний підхід до вивчення проблеми мовної асиміляції в окремих випадках поступається місцем політичним емоціям. Відповідно нагальним є дослідницьке завдання неупередженого ставлення до вивчення етнічної проблематики.

Наукові пошуки з етнонаціональних питань передусім передбачають широке залучення статистичних відомостей переписів населення. Програми таких глобальних обстежень передбачають виявлення комплексної інформації щодо всіх основних структурних характеристик суспільства: демографічної, етнічної і соціальної. До того ж за досліджуваною тематикою підсумкові відомості загальних переписів населення надають цілий комплекс порівняних у часі даних, які внаслідок трудомісткості їх опрацювання часто залишаються поза увагою істориків.

Усі загальні переписи населення, які мали місце в Українській РСР і Україні починаючи з 1959 р. і закінчуючи останнім переписом населення України 2001 р., базувалися на світовій практиці проведення переписів. У даній статті історичним джерелом є статистичні підсумки Всесоюзного перепису населення 1989 р. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Кожен з цих переписів населення передбачав серед інших питань з'ясування етнічного походження (зазначалась національність (народність) або етнічна група) опитуваних. До того ж перепис є єдиним джерелом, який на відміну від інших статистичних джерел детально відображає етнічний склад населення. Загалом перелік народностей за переписом 2001 р. включав 132 назви [7]. Окрему увагу в програмах переписів відведено визначенню рідної мови респондентів (треба було назвати рідну мову, якщо рідною була не українська, то треба було вказати, чи володіли вони українською мовою та іншими мовами). Програми переписів у цьому випадку надають можливість одержати відповіді на питання про динаміку етномовних процесів та особливості їх розвитку у регіонах України.

Відомості про національну приналежність і громадянство, зафіксовані переписом, безпосередньо пов'язувалися з даними про рідну мову, хоч це питання прямо не залежало від визначення народності опитуваного. Рідною вважалася та мова, яку самі опитувані вважали рідною, а рідна мова дітей, які ще не вміли говорити, та інших малолітніх дітей визначалася батьками. Порівнюючи показники чисельності осіб будь-якої народності з кількістю її представників, які вважали рідною мову своєї народності, можна одержати відомості про асиміляційні процеси.

Завдяки окремим томам підсумкових видань матеріалів Всесоюзного перепису населення 1989 р. [8], Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [9] та відповідним публікаціям Чернігівського обласного статуправління [10] дослідження забезпечено статистичною інформацією щодо етномовних процесів як у загальному, так і в регіональному вимірах (усі наступні показники наведені та розраховані автором за вказаними публікаціями матеріалів переписів). У цих виданнях містяться майже всі основні показники, задіяні у науковій розвідці щодо Всесоюзного перепису 1989 р.

Має сенс розпочати аналіз етномовних змін із загальної характеристики етнічної ситуації в незалежній Україні. Такий підхід дозволить чіткіше усвідомити взаємозалежність динаміки чисельності представників етносів і змін в їх мовній самоідентифікації, що сприятиме визначенню взаємозв'язку етнODEMOГРАФІЧНИХ та етномовних процесів.

З числа 132 національностей та народностей, представники яких у 2001 р. проживали в Україні, чисельно і територіально домінуючим, поза всяким сумнівом, є один із найчисленніших етносів Європи – українці. Всеукраїнський перепис зафіксував, що кількість етнічних українців у державі становила 37541,7 тис. осіб, тобто 77,8% усього населення. За період після попереднього перепису 1989 р. їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1%. Абсолютне чисельне переважання українців простежувалося майже на всій території України, за винятком Криму. Традиційно найвищими показниками питомої ваги етнічних українців відзначалися західноукраїнські області, де їх частка сягала понад 97% населення (на Івано-Франківщині та Тернопільщині), і цей показник зріс навіть за останній міжпереписний період.

Чернігівська область (разом з Київською та Полтавською) також відрізнялася значною питомою вагою українців, показник якої становив понад 93%. Слід зазначити, що на Чернігівщині динаміка абсолютної чисельності була негативною: тут у 1989 р. нараховувалося 1292,1 тис. українців, а в 2001 р. їх стало менше майже на 136,8 тис. осіб. Однак питома вага українців натомість зросла від 91,5% майже на 2%. Причину формування такої тенденції слід шукати в етноміграційних процесах, пов'язаних з поверненням у 1990-і рр. представників інших великих етносів на історичну батьківщину (росіян і білорусів).

Вплив асимілятивних процесів (за період державної незалежності відбулися зміни в пріоритетах етнічної самоідентифікації на користь українського етносу) нівелювався надзвичайно скрутною демографічною ситуацією в Чернігівській області, коли їй були властиві найвищі в Україні показники смертності і найнижчі показники народжуваності (в першу чергу це позначилося на абсолютній чисельності українців). Навіть зростання в регіоні частки міських жителів не сприяло припливу до міст різних за етнічним походженням мігрантів. На це безпосередньо впливала відсутність розвитку тих сфер виробництва, які акумулюють багатонаціональну робочу силу.

У 2001 р. в Україні, крім етнічних українців, проживало 10,7 млн. (22,2%) представників інших національностей та народностей. Найчисельнішими (77,8% серед вказаної групи) та другим після українців залишалися росіяни, і це, незважаючи на від'ємну динаміку їх кількості за міжпереписний період. Згідно з останнім переписом, їх чисельність становила 8334,1 тис. осіб і була на 3 млн. (26,6%) меншою, ніж у 1989 р.; водночас знизився показник їх питомої ваги – з 22,1% до 17,3%.

Майже в усіх регіонах України, за винятком Криму, росіяни чисельно поступалися лише українцям. Тільки у Закарпатській і Чернівецькій областях їх було чисельно менше, ніж українців і угорців та українців і румун відповідно, що визначалося наявністю етнічно контактних зон та історичними особливостями міграційних процесів.

На Чернігівщині росіяни також залишилися другим за чисельністю етносом, але їх абсолютна і відносна кількість поступово зменшувалася: у 1989 р. в регіоні нараховувалося майже 96,6 тис. росіян (6,8% від усіх жителів), а в 2001 р. – вже 62,2 тис. (5% відповідно). Якщо абсолютне скорочення є передусім наслідком загальної депопуляції в республіці і регіонах, то відносне зменшення на 1,8% – це наслідок згадуваної вище еміграції росіян до Російської Федерації.

На третє місце за чисельністю в незалежній Україні, яке ще у 1989 р. посідали євреї, вже у 2001 р. перемістилися білоруси (275,8 тис. осіб), четвертими за чисельністю були молдовани (258,6 тис. осіб). За цей час кількість білорусів скоротилася більше ніж на 1/3, а молдован – на 1/5. Показники питомої ваги вказаних етносів також знизилися і становили відповідно 0,6% та 0,5%.

Незважаючи на відносну дисперсність розселення білорусів на території України, все ж їх більшість є мешканцями східних областей, що стало результатом трудових міграцій у попередні історичні періоди. Тому не дивно, що Чернігівська область, яка є прикордонною як з Росією, так і з Білоруссю, на відміну від східних промислових областей не характеризується великою питомою вагою ані росіян, ані білорусів. Хоча саме зазначені етноси є в регіоні найчисельнішими після українців, частка представників обох етнічних груп з 1989 р. по 2001 р. стала меншою. При цьому саме білоруси характеризувалися надзвичайно інтенсивним зменшенням кількісних показників: у відносній чисельності – на 33,1%, в абсолютній – з 10650 осіб до 7122 осіб.

Якщо в розміщенні представників білоруського етносу спостерігається вплив економічної рушійної складової, то молдовани на українських землях зосереджені локальніше і, навпаки, передусім у контактних етнічних зонах – Одеській та Чернівецькій областях. В інших регіонах України їх чисельність є помітно меншою. Зокрема, на Чернігівщині, після скорочення за період державної незалежності питомої ваги молдован на 13,1%, у 2001 р. їх нараховувалося лише 700 осіб. Тому не дивно, що в регіоні вони поступилися навіть вірменам, кількість котрих збільшилася чи не вдвічі і на момент проведення Всеукраїнського перепису становила 934 особи.

П'ятими за чисельністю в Україні є кримські татари, кількість яких проти попереднього перепису зросла у 5,3 рази і налічувала 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх нараховувалося тільки 46,8 тис. осіб). Таке інтенсивне збільшення представництва кримських татар стало наслідком їх репатріації, яка розпочалася ще в середині 1980-х рр. і набула масовості у 1990-х рр. Якщо дослідження їх сучасного етнонаціонального розвитку для країни в цілому є особливо Криму є надзвичайно важливим, то для Чернігівщини воно абсолютно не є принциповим, оскільки кримських татар тут завжди проживало дуже мало: у 1989 р. – 15 осіб, у 2001 р. – 9.

Протилежною є ситуація щодо євреїв. Порівняно з 1989 р. до 2001 р. в Україні кількість євреїв скоротилася аж на 78,7% і становила тільки 103,6 тис. осіб. Внаслідок чого за чисельністю представників євреї швидко перемістилися з третього аж на десяте місце, а їх частка відносно всього населення України знизилася з 0,9 до 0,2%. Головною причиною кількісного зменшення євреїв стала їх масова еміграція (внаслідок лібералізації правил виїзду) до країн далекого зарубіжжя, передусім до Ізраїлю.

У той же час у Чернігівській області, незважаючи на зменшення за вказаний період чисельності євреїв учетверо (з 6,2 тис. до 1,5 тис. осіб), вони все ж залишилися на четвертому, після українців, росіян і білорусів, місці. Це стало наслідком відсутності імміграційної «привабливості» регіону, що не сприяло формуванню поліетнічності населення Чернігівської області.

З числа національностей, представники яких в основному постійно проживають за межами України, на момент проведення перепису 2001 р. найчисельнішими (незважаючи на зменшення їх кількості у міжпереписний період) були болгари (204,6 тис., або 0,4% всіх жителів країни), угорці (156,6 тис., або 0,3%), поляки (144,1 тис., або 0,3%), греки (91,5 тис., або 0,2%), німці (33,3 тис., або 0,1%). Абсолютна кількість румун в означений період зросла на 12% і становила 151 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення не змінилася і залишилася на рівні 1989 р. – 0,3%.

Щодо Чернігівщини, то після згадуваних вище вірмен за чисельністю у 2001 р. по низхідній йшли: цигани – 756 осіб (0,06% від загальної кількості жителів, що відповідає їх частці у 1989 р.), поляки – 528 осіб (0,04%, або на 0,01% менше, ніж у 1989 р.), та татари – 461 особа (теж 0,04%, як і раніше). Чисельність представників інших національностей в області зовсім незначна. Найбільші з них – німці – 282 особи (0,02%) і грузини – 215 осіб.

У цілому впродовж 1990-х рр. серед найчисленніших національностей, що мешкають в Україні, абсолютне збільшення кількості осіб було притаманне, крім українців і кримських татар, також азербайджанцям, грузинам, вірменам та румунам, кількість яких в Україні зросла в 1,2-1,8 разу.

Отже, Україна 1989–2001 рр. залишалася багатонаціональною. Слід враховувати, що тривале проживання представників різних народностей на одній території неодмінно супроводжується асиміляцією. Цей процес включає набуття особами однієї національної групи мови і культури іншої, чому сприяє укладання між-національних шлюбів та ін.

Розглянемо один з факторів, що характеризує асиміляційні зміни у суспільстві, – рівень володіння рідною мовою (мова – це одна з головних ознак кожної національності, народності) особами певної національності. Дані про рідну мову громадян, які населяють країну, не тільки дозволяють вивчити ступінь поширення окремих мов, але водночас є необхідним матеріалом для практичного вирішення питань подальшого розвитку та удосконалення системи освіти, видавничої справи, діяльності у сфері радіомовлення та телебачення.

У ході перепису 2001 р. було виявлено, що понад 85% жителів країни рідною мовою назвали мову своєї національності. Така тенденція була властива всім регіонам України і в першу чергу стосувалася корінної національності – українців. Питома вага етнічних українців, які вважали рідною українську мову, була абсолютно переважаючою в більшості регіонів країни, а її показник коливався від 71,6% в Одеській до 99,9% у Тернопільській області. На Чернігівщині він дорівнював 93%. Винятковою була ситуація лише в Луганській і Донецькій областях, а також в Автономній Республіці Крим та Севастопольській міськраді, де частка українців з мовою своєї національності становила відповідно 50,4% і 41,2%; 40,4% і 29,6%.

Детальніший аналіз дозволяє стверджувати, що визнання статусу рідної за мовою своєї національності у представників інших національних груп напряму залежало від характеру їх розселення (компактного або розсіяного) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). До 2001 р. мову своєї національності як рідну мову найбільше зберегли росіяни (95,9%), угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70%), болгари (64,1%), тобто ті національності, представники яких живуть серед етнічних українців великими самостійними групами. Однак і ці етноси (крім румун) зазнали незначного зменшення вказаного показника у порівнянні з 1989 р.

Для осіб, які належать до порівняно чисельних етносів, що проживають на території країни менш компактно – невеликими групами або окремими сім'ями, здебільшого характерним є визнання мови інших національностей як рідної мови. Так, найменша частка осіб які, за результатами перепису 2001 р., рідною назвали мову своєї національності, виявилася серед євреїв (3,1%), греків (6,4%), німців (12,2%), поляків (12,9%), білорусів (19,8%), татар (35,1%), грузинів (36,7%).

До збереження етномовних традицій більше тяжіло сільське населення. Зокрема, у 2001 р. 80% міських жителів рідною вважали мову своєї національності, а в селах цей показник зростав до 96%. На Чернігівщині вказане співвідношення становило відповідно 90% і 97%. Тому закономірною була тенденція до запозичення іншої мови як основної мови спілкування в етносів, представники яких здебільшого були міськими жителями. Згідно з підсумками перепису 2001 р., частка міських жителів перевищувала середній по країні показник (67,2%) у євреїв (98,5%), грузинів (87,2%), азербайджанців (81,6%), татар (80,4%), вірмен (79,5%), білорусів (77,8%), німців (73,9%), циган (70,3%), поляків (69,1%). Важливим є той факт, що представники цих національностей рідною назвали російську мову, окрім поляків, серед яких більшість (71%) вважали рідною українську мову. Отже, вплив радянської політики щодо надання російській мові статусу мови міжреспубліканського спілкування і досі залишається відчутним.

З точки зору етнічної консолідації, позитивним слід визнати такий момент: серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї націо-

нальності, зберігалася високою як у міських поселеннях (78,1%), так і в сільській місцевості (97,3%). В Чернігівській області ці показники ще вищі: 91,7% – для міст і 97,7% – для сіл.

Роки незалежності відзначилися ще однією перспективною особливістю: крім мови своєї національності, все більшого поширення як рідної набуває українська мова. Загалом, як показав перепис 2001 р., українську мову вважають рідною 67,5 % (32,6 мільйона) жителів країни, що на 2,8% більше, ніж у 1989 р. У той же час на Чернігівщині відбулося помітніше зростання вказаного показника – на 3,3% (з 85,7% у 1989 р. до 89% у 2001 р.). Навіть серед росіян, для 95,9% яких є рідною російська мова, питома вага осіб, котрі назвали рідною українську мову, зростає за 1990-і рр. з 1,6% до 3,9%. Для порівняння: у 2001 р. на Чернігівщині цей показник становив аж 11,8%.

Загалом за період з 1989 по 2001 рр. відбулося збільшення відносної кількості осіб, які визнали українську мову рідною, при одночасному зменшенні тих, хто назвав рідною російську мову. Така тенденція була зафіксована навіть у тих регіонах, що традиційно відрізнялися значною часткою російськомовного населення: у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Винятком залишалися Донецька і Луганська області та Автономна Республіка Крим.

Цікаво порівняти зазначену динаміку з ситуацією щодо російської мови. Підрахунки доводять, що у 2001 р. російську мову назвали рідною 29,6 % (14,3 млн.) населення, що на 3,2 % менше, ніж у 1989 р. На Чернігівщині зменшення було не настільки інтенсивним – на 1,2% (з 5,8% до 4,6%). Крім росіян, значний відсоток осіб, що визнали російську мову рідною, виявився серед греків (88,5%), євреїв (83,0%), німців (64,7%), білорусів (62,5%), татар (58,7%), грузинів (54,3%), вірмен (43,1%), азербайджанців (37,8%).

Частка інших національних мов (крім української та російської), які були вказані як рідна, становила 2,9% при питомій вазі представників інших національностей (крім українців та росіян) 4,9%. Суттєва диспропорція у даному випадку засвідчує наявність мовної асиміляції.

Етнічні українці також не були позбавлені асиміляційного мовного впливу. Особливо це стосувалося Східного та Південного регіонів України. Передусім йдеться про Донецьку, Луганську області та Автономну Республіку Крим, де мовна асиміляція українців у 1990-і рр. навіть посилилася. Переконаливими є такі підрахунки: з 1979 по 1989 рр. кількість українців, що визнавали рідною російську мову, у Донецькій області зростає на 2,8%, а за період з 1989 по 2001 рр. – аж на 18,4%; у Луганській області – відповідно на 5,3% та 15,7%; у Криму – на 0,1% і 12,1%. Подібна ситуація спостерігалася також у Запорізькій (2,5% і 7,9%) та Харківській (1% і 5,3%) областях, де аналогічний процес супроводжувався зростанням загальної кількості населення з рідною українською мовою. У решті областей відбувалося поступове повернення українців до мови своєї національності.

Підсумки переписів надають можливість порівняти відомості про поширення української мови як рідної з даними про рівень вільного володіння нею представниками різних етносів. Таке зіставлення дасть можливість сформулювати уявлення про перспективи подальшого зростання побутової популярності української мови та остаточного закріплення за нею статусу основної мови спілкування.

На момент проведення перепису 2001 р. загальна кількість усіх громадян України, які вільно володіли українською мовою, становила 42,4 млн. осіб (87,8% від усього населення країни). В порівнянні з 1989 р., цей показник зріс на 9,8%. Абсолютна і відносна кількість таких осіб збільшилася в усіх без винятку регіонах, включаючи й Автономну Республіку Крим.

Найвищими показниками частки україномовного населення характеризувалися всі західні (99-89%), північні (99-95%) та центральні (99-92%) області (до останньої групи відноситься і Чернігівщина), а також Херсонська (93,2%) та Миколаївська (91,1%) області. У східних, а також у Запорізькій та Одеській областях українською мовою вільно володіло понад 3/4 всього населення. До того

ж в останній групі областей темпи зростання україномовного населення за період 1989–2001 рр. становили від 15,6% на Донеччині до 21,1% – на Одещині, що значно перевищило відповідний показник по Україні в цілому, який дорівнював 10%. В Автономній Республіці Крим більше третини населення вказало, що вільно володіє українською мовою (38,6% у порівнянні з 25,3% у 1989 р.) Це засвідчує вищі за середні по країні темпи збільшення питомої ваги україномовного населення. Серед жителів столиці вільно володіло українською мовою 93,7%.

Показовим є факт щодо українських росіян, 54,8% із числа яких вказали українську мову як другу мову, якою вони вільно володіють. Загалом з урахуванням тих росіян, які назвали її рідною, зазначена частка становила 58,8%.

За даними перепису 2001 р., частка осіб, які вільно володіли українською мовою, була вищою серед сільського населення (92,7%), ніж серед міського (85,4%). Це зумовлено різноманітнішим національним складом мешканців міст (сумарна кількість представників національних меншин у складі міського населення становила 26,7%, що є вдвічі вищим показником, ніж у селах) і традиційним сприйняттям російської мови, як мови міжнаціонального спілкування.

Як вже вказувалося, водночас із українською мовою в країні широко поширена російська мова. У 2001 р. нею вільно володіло майже 2/3 всіх жителів, але їх питома вага у порівнянні з переписом 1989 р. зменшилася на 12,7%. Протягом 1990-х рр. більше ніж удвічі скоротилася питома вага осіб, які вільно володіли російською мовою у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях (зменшення показника відбулося з 53-63% до 19-29%). Менш інтенсивним, але все ж помітним стало зменшення частки російськомовного населення у Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій і Волинській областях. У кожній з цих областей на кінець 2001 р. осіб, які вільно володіли російською мовою, стало менше половини від загальної чисельності населення (для порівняння у 1989 р. – 64-66%). На Рівненщині їх частка становила 35%, тоді як попередній перепис давав показник у 63,6%.

Регіонами з найвищим рівнем вільного володіння російською мовою залишаються, як і в попередні роки, Севастопольська міськрада (98,2% всього населення), Автономна Республіка Крим (95,6%), Донецька (93,4%), Луганська (91,1%), Запорізька (85,9%), Харківська (83,1%), Одеська (80,5%), Миколаївська (73,6%) та Херсонська (73,2%) області. У Києві вільно спілкувалися російською мовою 3/4 (74,7%) мешканців.

Ментальні пріоритети щодо визнання офіційного статусу російської мови (надання їй прав другої державної мови) різняться за регіональною ознакою. Показовими є підсумки моніторингового опитування, яке було здійснене у травні 2005 р. Інститутом соціології НАН України [11]. Зокрема, було виявлено, що лише в областях Західного регіону прихильників усунення російської мови з офіційного спілкування більше, ніж тих, хто погодився надати їй права місцевого або державного значення (відповідно 50% та 43%). Натомість населення Східного та Південного регіонів здебільшого переконане в необхідності надання російській мові преференцій як другій державній мові (відповідно 62% та 56%), тоді як альтернативні пропозиції зустріли підтримку у меншості опитаних (34% та 41%).

Доповнюють загальну картину дані психосемантичного дослідження мовних переваг студентів, яке було проведене у травні 2006 р. Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. В ньому взяли участь 1800 студентів 1-4 курсів навчання університетів Вінниці, Запоріжжя, Києва, Луганська, Луцька, Львова, Одеси, Сімферополя та Чернігова. В результаті було виявлено, що найбільш мовно-толерантними є студенти вназ Центрального регіону (47,5%). На Сході цей показник становив 39,7%, на Заході – 12,8%. Принагідно слід підкреслити, що саме в містах Центрального регіону (в тому числі і Чернігові) основним мотиваційним фактором уникнення активного вживання української мови було «незнання української мови та її непристизність», тоді як на Заході, а також на Сході і Півдні, вибір пріоритету за українською чи російською мовами диктувався «психологічною впертістю».

Таким чином, тією чи іншою мірою процес змішування мов мав відношення до кожної етнічної групи, що проживала на території України. Взаємовплив різних етносів був більшим серед багатонаціонального міського населення. Мовно-етнічні процеси характеризувалися стійкою тенденцією до визнання різними етносами мови своєї національності як рідної. Повною мірою це стосується й українців. Спостерігалось поширення української мови як рідної серед представників національних меншин, а також усе ширше її використання як мови міжнаціонального спілкування, що сприяло зміцненню її статусу як державної мови.

У першу чергу на регіональному рівні були зафіксовані прояви фактичної двомовності населення. При цьому відмічено зменшення цього явища на Заході країни поряд із подальшим його розвитком на Сході і Півдні. Від того, наскільки швидко дискусія щодо мовних переваг перейде з русла примусової ідеології в русло цивілізованішого піклування про зростання престижності української мови, напряму залежить швидше і заслужене її визнання як рідної все більшою кількістю громадян України.

1. Етнонаціональний розвиток України [Текст]: терміни, визначення, персоналії / відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К.: Генеза, 1993. – 800 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – 942 с. та ін.

2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.; Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период [Текст] / Л. Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 278 с. та ін.

3. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-96 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 [Текст] / Міжнародна Організація з міграції, представництво МОМ в Україні. – К., 1998. – 95 с.; Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис [Текст] / Ю. Зінченко. – К.: Головна спец. пед. колегія літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с.; Козлов В. И. Национальности СССР: этнодемографический обзор [Текст] / В. И. Козлов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.; Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття [Текст] / Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. – Львів: Світ, 1996. – 203 с.; Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) [Текст]: енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.; Штилюк В. А. Межреспубликанские миграции и сближение наций в СССР [Текст] / В. А. Штилюк. – Львов: Издательство при Львовском университете, 1975. – 176 с. та ін.

4. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження [Текст] / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине [Текст] / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с. 5. Білодід І. Н. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві [Текст] / І. Н. Білодід. – К.: Політвидав України, 1969. – 197 с.; Пономарьов А. П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации [Текст] / А. П. Пономарьов. – К.: Наукова думка, 1983. – 171 с.; Сусоколов А. А. Межнациональные браки в СРСР [Текст] / А. А. Сусоколов. – М.: Мысль, 1987. – 142 с.

6. Барделяну В. Національно-російська двомовність – смертний вирок народам СРСР [Текст] / В. Барделяну // Сучасність. – 1990. – № 5. – С. 81-86; Кравцов Б. Прогресування русифікації в Українській РСР на основі радянських бібліографічних і статистичних даних [Текст] / Б. Кравцов // Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 67-92; Нагорна Л. П. Мовна політика і національна самосвідомість: уроки минулого і сьогодення [Текст] / Нагорна Л. П., Вірменич Я. В. // Національна культура в сучасній Україні / гол. ред. колегії І. Ф. Курас. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – С. 261-279; Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр. [Текст]: монографія / В. М. Скляр; Київський нац. ун-т. – Х.: Ексклюзив, 2009. – 544 с.

7. Див. перелік національностей (з урахуванням етносів) та мов: Словники національностей та мов для кодування відповідей на 6 та 7 питання переписних листів (про етнічне походження та мовні ознаки) Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: Держкомстат України, 2001. – 39 с.

8. Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1991. – 219 с.; Національний склад населення України. – Частина 2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. – 509 с.

9. Національний склад населення України та його мовні ознаки (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 373 с.

10. Національний склад та мовні ознаки населення Чернігівської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – Чернігів: Чернігівське обласне управління статистики, 2003. – С. 1-18.

11. Наступні показники наведені за: Жадан І. В., Зорько В. С. Мовна ситуація в Україні: соціологічний вимір [Текст] / Жадан І. В., Зорько В. С. // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 88-92.

В статтє на базе статистических итогов Всесоюзной переписи населения 1989 г. и Всеукраинской переписи населения 2001 г. осуществлєн анализ основных тенденций развития этноязыковых процессов в современной Украине. Соответствующее внимание уделено изучению особенностей этноязыковой ситуации в городах и сельской местности, в отдельных регионах страны.

Ключевые слова: всеобщие переписи населения, этноязыковые процессы, региональный аспект.

In the article the main development trends of ethnolinguistic processes in modern Ukraine are analyzed on the basis of statistical data of general census of the population of 1989 and all-Ukrainian census of the population of 2001. A special attention is paid to the study of peculiarities of ethnolinguistic situation in towns, villages and in certain regions of the country.

Key words: general census of the population, ethnolinguistic processes, regional aspect.

Віктор Міщанин

ОПІШНЯНСЬКИЙ ГОНЧАР ФЕДІР ЗАДОРЖНИЙ (За матеріалами кримінальної справи)

Опішнянський гончар Федір Задорожний був репресований, як і мільйони українців, у другій половині 1930-х років. Подальша його доля невідома. І нині лише архівна кримінальна справа – єдине джерело, що проливає світло на окремі сторінки його життєвого шляху.

Ключові слова: Федір Задорожний, опішнянський гончар, кримінальна справа.

1937-1938 роки ввійшли в історію як період «великого терору» в СРСР. Масштаби репресій в ці роки досягли свого апогею і торкнулися всіх верств населення, зокрема, і гончарів.

Гончарі зазнавали репресій з боку більшовицької влади за звинуваченнями як в економічних злочинах (спекуляції, ухиленні від сплати податків), так і в політичних (насамперед в антирадянській агітації).

Метою даного дослідження є з'ясування трагічної долі гончара з Опішного Федора Петровича Задорожного, про якого практично нічого не було відомо, на основі вивчення його кримінальної справи, що зберігається в архіві управління СБУ в Полтавській області.

Федір Петрович Задорожний народився 3.05.1879 року в містечку Опішному Опішнянської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії в гончарській родині [1].

Його батько, Петро Задорожний, був опішнянським гончарем-кустарем, «имел мелкое кустарное производство (гончарное) без использования наёмных рабочих» [2].

Сам Федір Петрович, згідно з характеристикою Опішнянської селищної ради за 1937 рік (мову оригіналу збережено), « до революції по соцстану лічився бідняк, занімався гончарством, мав: хату, сараїв 2. Садибу, Після революції по соцстану лічився теж бідняк, мав: Хату, сараїв 2. Садибу, корову, занімався гончарством, був церковним старостою, зараз Кооперований кустар ...» [3].

До колективізації Федір Задорожний був незаможним гончарем-кустарем. Мав 600 квадратних сажнів землі. На момент арешту в 1937 році працював гончарем Опішнянської артілі «Художній керамік» [4].

У матеріалах справи є і така інформація про нього: «вопреки существующего положения нелегально дома выработывал гончарную посуду, которую у него изъяли» [5].

Його сім'я, станом на 1937 рік, мала такий склад: дружина – Онисія Федорівна, 53 роки (1884 р.н.), домогосподарка; дочка – Уляна Федорівна, 33 роки (1904 р.н.), утриманка [6].

Федір Петрович Задорожний був заарештований 2.05.1937 р. Опішнянським районним відділенням НКВС за звинуваченнями у проведенні контрреволюційної агітації. Після арешту утримувався в тюрмі м.Кременчука [7].

© Міщанин Віктор Данилович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Уважне вивчення його кримінальної справи показує, що звинувачення у злочинах, висунуті проти нього, можна умовно поділити на дві частини: ті, що справді мали місце, і вигадані.

До перших належить звинувачення його у зв'язках із церквою.

На допиті 19.06.1937 р. свідок Захар Йосипович Коломієць, 1895 р.н., гончар артілі «Художній керамік», серед іншого свідчив: «Задорожного Ф.П. я знаю как не советского человека, который в прошлом около 4 лет был церковным старостой и до последнего времени он тесно связан с попом Морозом, который часто бывает дома у Задорожного. Ранее он был связан с попом Спасской церкви, фамилию его не знаю, по имени Александр. В квартире Задорожного исполнялись религиозные обряды нелегально. В 1936 г. у него на квартире нелегально перед религиозным праздником Пасха святости пасхи и этим исполняли религиозный обряд. Для этой цели приходили к нему люди, т.е. верующие. Меня же за то, что я не верю в бога и иногда разоблачал Задорожного как активного церковника, он называл «нехристом» [8].

На допитах Федір Задорожний визнав свою причетність до церкви, зокрема, що він «церковным старостою Спаской церкви в м.Опошня» «был 3 года, т.е. с начала 1925 по 1928 г.» А також те, що в нього вдома відбувалося освячення пасок, і для цього до нього приходили інші мешканці Опішного, серед них і місцеві гончарі: «В 1936 г. у меня в доме, без соответствующего разрешения органов власти перед праздником (религиозным) – пасха исполнялся религиозный обряд попом Морозом, который святил пасху.[...] Святили пасху у меня в доме Сердюченко Даныло, Отченашко Степан, Шиян Екатерина, Резник Василий и Парасковья, Яценко Николай, Диденко Фёдор. Другие религиозные обряды у меня дома не исполнялись». При цьому він заперечував проведення антирадянських розмов у нього вдома під час виконання релігійних обрядів [9].

До вигаданих звинувачень на адресу Федора Задорожного можна віднести зокрема те, що він нібито серед працівників артілі «Художній керамік» та жителів містечка періодично проводив антирадянську агітацію і висловлював «свою готовность принять участие в борьбе с советской властью», одобряв «деятельность врагов», говорив, що «троцкисты хотели сделать лучшую жизнь для народа», виражав «недовольство существованием артелей среди рабочих артели «Художній керамік», говорив, що «в царские времена было лучше жить чем при советской власти», вів «контрреволюционную фашистскую пропаганду по вопросу происходящих событий в Испании, говорил о том, что лучше будет для народа если в Испании победят мятежники, а если победят республиканцы, то народу будет плохо жить, что наши газеты об успехах республиканцев пишут неправду, в Испании побеждают мятежники, а не республиканцы» [10].

Усі звинувачення на свою адресу у проведенні антирадянської агітації Федір Задорожний заперечував. Посилаючись на свій чималий досвід вивчення кримінальних справ репресованих, можу стверджувати, що чимало аналогічних звинувачень зустрічаються і в багатьох інших справах. Тобто вони були стандартними при фабрикуванні політичних кримінальних справ.

Впадає у вічі також те, що частина свідків по справі Задорожного просто помстилася йому за ті чи інші особисті неприязні відносини, що існували між ними та репресованим.

Так «суперечки між підсудним Задорожним і свідком Чабаном полягали в тому, що він, як і його дружина, діти, не дивлячись на заборону підсудного Задорожного, ходили в двір останнього до колодця по воду, завжди кидали хвіртку не закритою, з приводу цього і виникла між ними сварка. Із Кириловим і підсудним ненормальні взаємовідносини полягали в тому, що вони мали сварку за вербу, яка росла на межі садіб як одного, так і другого, з-за ради якої між ними і зараз існують суперечки» [11].

Справа Федора Задорожного розглядалася виїзною сесією спецколегії облсуду в м.Кременчуці 5.10.1937 р. Було прийнято рішення: справу направити на дослідження, а Задорожного з-під варті звільнити під підписку про невиїзд з місця постійного проживання [12].

Під час проведення додаткового розслідування були допитані як попередні свідки, так і нові – гончарі артілі «Художній керамік» Григорій Потапович Півень, Митрофан Артемович Яценко, Данило Якимович Сердюченко, кожний з яких заявив, що «возможно, что Задорожный и вёл антисоветские разговоры, работая в мастерской артели, но я этого не слышал» [13].

Після додаткового розслідування справа Задорожного розглядалася спецколегією Полтавського обласного суду (м.Полтава) 11.05.1938 р. У прийнятому рішенні, зокрема, зазначалося: «Спецколегія вважає, що закинуте звинувачення підсудному Задорожному за ст.54-10 ч.1 КК не доведено. Тому, керуючись ст.302 п.1 КПК, спецколегія приговорила Задорожного Ф.П. за силою ст.302 ч.1 КПК по суду вважати виправданим за недоведеністю злочину. Судвитрат по справі немає. Вирок може бути оскаржений до спецколегії Верховного суду у 5-й термін з дня вручення копії вироку» [14].

3.07.1938 р. у спецколегію Верховного Суду УРСР був направлений протест у порядку нагляду виконуючого обов'язки начальника відділу по спецсправах Прокуратури УРСР Прокопенка, в якому він просив: «Приговор Спецколлегии Полтавского Облсуда отменить и дело возратить на новое расследование в ином составе судей с вызовом в судебное заседание свидетелей Кириллова, Коломийца и Яценка» [15].

25.07.1938 р. справа Ф.Задорожного була розглянута в спеціальній колегії Верховного Суду УРСР. У прийнятій ухвалі, зокрема, зазначалося: «Протест прокурора задоволити, виправдовуючий вирок Спецколегії щодо Задорожного Ф.П. скасувати, а справу спрямувати на новий розгляд в ту ж Спецколегію в іншому складі суду зі стадії судового слідства. Ухвала остаточна» [16].

19.08.1938 р. відбулося судове засідання спецколегії Полтавського обласного суду, на якому було прийняте таке рішення: «Спецколлегия считает, что обвинение предоставленное подсудимому Задорожному по ст. 54-10 ч.1 УК доказано.

Руководствуясь ст.ст. 296, 297 и 302 п.III УПК и 42 ст.УК УССР приговорила:

Задорожного Ф.П. подвергнуть лишению свободы в исправительно-трудовых лагерях в отдалённых местностях СССР сроком на шесть лет и на основании ст.ст. 30 и 32 УК поразить осуждённого Задорожного в политических правах, предусмотренных п.п. «а», «б», «в» ст.29 УК сроком на 3 года после отбытия наказания или досрочного освобождения. Засчитать ему срок предварительного заключения с 2 мая 1937 г. до 11 мая 1938 г.-да. Мэру пресечения осуждённому Задорожному, до вступления приговора в законную силу изменить, взяв его немедленно под стражу для содержания в тюрьме в г.Полтаве» [17].

На даний вирок Федором Задорожним було подано касаційну скаргу, яка розглядалася 3.11.1938 р. касаційною колегією Верховного Суду УРСР по кримінальних справах. У її висновку, зокрема, говорилося: «На указанный приговор осуждённый подал касжалобу[...]. Просит приговор пересмотреть, передать дело на новое расследование. [...]

Избранная мера наказания судом соответствует совершёному преступлению.

На основании указанного и руководствуясь ст.346 ч.6. УПК УССР, полагал бы:

Касжалобу осуждённого Задорожного, как бесосновательную отклонить.

Приговор Спецколлегии Полтавского облсуда оставить в силе» [18].

16.12.1938 р. Верховний Суд у судовій колегії по кримінальних справах прийняв ухвалу, в якій, зокрема, зазначалося: «На вирок суду засуджений Задорожний подав касаційну скаргу, в якій [...] просить вирок скасувати, а справу спрямувати на новий розгляд.

Ці покликання не варгі уваги. Матеріалами справи і, зокрема, свідченням свідків [...] закинуте засудженому звинувачення доведено. [...] Керуючись ст.ст.343-354 КПК, ухвалив: Касаційну скаргу Задорожного Ф.П. залишити без задоволення, а вирок суду в силі. Ухвала остаточна» [19].

Подальша доля Федора Задорожного невідома. Висновком прокуратури Полтавської області від 27.02.1995 р. Федір Петрович Задорожний був реабілітований [20].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що фактично дана кримінальна справа

– єдине, відоме на сьогодні джерело, де можна щось довідатися про гончара з Опішного Федора Задорожного: його долю, гончарське походження, майновий стан його батька, рік народження, опис його зовнішності, парафіянином якої з опішнянських церков він був і в які роки там старостував, до якого часу був гончарем-кустарем і коли став кооперованим кустарем, імена та вік членів його сім'ї, майновий стан до і після 1917 р., кількість землі, якою він користувався, тощо.

Окрім даних про Федора Задорожного, ця кримінальна справа містить короткі відомості і про інших гончарів з Опішного та навколишніх поселень: Данила Якимовича Сердюченка, Митрофана Артемовича Яценка, Григорія Потаповича Півня, Захара Йосиповича Коломійця, Луки Прокоповича Яценка. А саме: їх рік народження, місце народження і проживання, з якого соціального стану походять, їх заняття до і після 1917 р., яким ремеслом займалися їхні батьки, освіта, партійність, склад сім'ї, місце роботи і ким працює, служба в царській армії та роки її проходження, вуличне прізвисько декого із них. Ці дані дозволяють прослідкувати, зокрема, спадковість опішнянського гончарства та виявити гончарські династії місцевих майстрів.

На закінчення вкотре хотів би привернути увагу вчених, зокрема, керамологів, особливо тих, хто займається вивченням життєвого шляху конкретних представників українського гончарства, до того, що доволі часто кримінальні справи в силу їхньої специфіки створення і зберігання є чи не єдиним джерелом інформації про ту чи іншу особу. А тому до їх вивчення слід звертатися частіше.

1. Кримінальна справа Федора Задорожного №6578-с. – Арк.6 // Архів Управління СБУ в Полтавській області.

2. Там само.

3. Там само. – Арк.7.

4. Там само. – Арк.6.

5. Там само. – Арк.66.

6. Там само. – Арк.8.

7. Там само. – Арк.7.

8. Там само. – Арк.23-24.

9. Там само. – Арк.59, 10, 11.

10. Там само. – Арк.15-29.

11. Там само. – Арк.93.

12. Там само. – Арк.50-51.

13. Там само. – Арк.71, 73, 75.

14. Там само. – Арк.93.

15. Там само. – Арк.95.

16. Там само. – Арк.96-97.

17. Там само. – Арк.103-104.

18. Там само. – Арк.107.

19. Там само. – Арк.108.

20. Реабілітовані історією. Полтавська область: Науково-документальна серія книг. – Київ-Полтава: АСМІ, 2004. – С.483.

Опешнянский гончар Фёдор Задорожный был репрессирован, как и миллионы украинцев, во второй половине 1930-х годов. Дальнейшая судьба его неизвестна. И ныне только архивное уголовное дело – единственный источник, который проливает свет на отдельные страницы его жизненного пути.

Ключевые слова: Фёдор Задорожный, опешнянский гончар, уголовное дело.

The Opishne Potter Fedir Zadorozhny (Bease on the Materials of the Criminal Case) Fedir Zadorozhny, a potter from Opishne, has become a victim of political repressions, like the millions of the Ukrainians, in the late 1930s. His further future is unknown. And now only the archival criminal case is the only source to throw light on the separate pages of his course of life.

Key words: Fedir Zadorozhny, Opishne potter, criminal case.

Олена Горбатюк

ПОТРЕБИ В ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1940-1950-і рр.)

У статті аналізуються потреби українського села в електрифікації у повоєнне десятиріччя та її важливість для підвищення ефективності розвитку сільського господарства.

Ключові слова: електрифікація, сільське господарство, ефективність розвитку.

Сучасна українська історіографія щодо проблем електрифікації сільського господарства України в середині ХХ ст. представлена широким колом публікацій. Серед них варто відмітити доробки П.Непорожнього, Г.Сухомлина, Я.Шевченка [1]. Варто проте зазначити, що чисельно переважають публікації, присвячені загальним проблемам розвитку колгоспного виробництва в окреслений період, не виділяючи питання електрифікації із загального контексту досліджень аграрної історії України. Тому вважаємо, що рівень з'ясування особливостей процесів електрифікації українського села у повоєнні роки залишається недостатнім, не дозволяє здійснити об'єктивних висновків та узагальнень.

Автор статті ставить собі за мету дослідити важливість потреб села в електроенергії для виробничих цілей у 1940–1950-х рр.

Результати роботи електрифікованих колгоспів і радгоспів підтвердили велику економічну ефективність електрифікації сільського господарства. Переведення на електричне живлення багатьох стаціонарних виробничих процесів скорочувало витрати праці загалом на 30 і більше відсотків. Особливі переваги господарства отримували в разі електрифікації виробничих процесів у молочному тваринництві, оскільки економія трудових витрат при цьому становила пересічно по всьому технологічному ланцюгу мінімум 50% [2, арк.248]. За допомогою електричного струму господарства отримували змогу повністю механізувати або ж принаймні значно зменшити застосування ручної праці на багатьох трудомістких роботах. Це не лише полегшувало працю колгоспників, але й давало змогу правлінням господарств суттєво заощаджувати на оплаті праці, перенаправляючи кошти, що вивільнялися, на інші нагальні потреби. Так, наприклад, в електрифікованих господарствах набула широкого розповсюдження практика впровадження так званих електропастухів – обгородження випасів для худоби дротами, під'єднаними до джерела електричного струму невеликої напруги та незначної потужності. Невисока, але достатня для відлякування худоби напруга не давала тваринам проходити через загорожу. У Сталінській області, зокрема, практика використання 100 комплектів електропастухів дозволяла заощадити на наймі 200 осіб доглядачів худоби на пасовищах з річним фондом оплати праці понад 400 тис. крб. [3, арк.194].

Електрифікація найбільш трудомістких складових процесу утримання худоби на відгодівлі чи на молочно-товарних фермах докорінно змінювала характер праці. Особливо показовою була електрифікація процесу напування худоби на фермах, що підвищувало продуктивність праці на цій операції більш ніж у 160 разів. При застосуванні електродоїння корів продуктивність праці доярок зростала в 5-6 разів у порівнянні з ручним доїнням [4, с.22]. Не менший ефект давало застосування електричної енергії

© Горбатюк Олена Степанівна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

при підготовці до згодовування кормів для худоби на тваринницьких фермах, первинній переробці молока, при облаштуванні систем гноєвидалення і особливо при механізації трудомістких вантажно-розвантажувальних робіт у тваринництві. Електроенергія відкривала також широкі перспективи для нагрівання води, інкубації птиці тощо. Усе це значно поліпшувало умови праці тваринників, зменшувало трудомісткість, дозволяло виконувати роботи не лише ефективніше, але й значно комфортніше. Особливе значення це мало, якщо зважити на те, що абсолютну більшість працівників, зайнятих на тваринницьких фермах, особливо у повоєнні роки, складали жінки.

Електроенергія знаходила широке застосування і у рільництві. Крім того, що за її допомогою з'являлася можливість значно скоротити застосування ручної праці у процесі вантажно-розвантажувальних робіт, подачі води на поля тощо, набувало поширення використання дешевшої за тверде паливо електроенергії для обігріву теплиць і парників у холодну пору року, що значно підвищувало рентабельність вирощування овочів. Поступово почали впроваджуватись і новітні розробки пристроїв, у яких використовувалась електроенергія для прогрівання зерна високочастотним струмом, який без шкоди для збіжжя повністю знищував комах-шкідників [4, с.22].

У цілому значний виробничий ефект, підвищення економічної рентабельності, суттєве поліпшення умов праці давало використання електроприводу на різних ділянках сільськогосподарського виробництва. Слід при цьому спеціально зазначити, що електричний привід мав великі переваги перед усіма іншими механічними приводами, що на той час застосовувались у сільському господарстві (локомотивами, двигунами внутрішнього згорання, кінними приводами тощо).

Сутність цих переваг полягала насамперед у простоті і зручності обслуговування технологічного устаткування, обладнаного електроприводом. Для того, щоб привести його у дію, не потрібно було попередньо виконувати значний обсяг робіт, які до того ж потребували інколи доволі тривалого часу, як то, приміром, було із підготовкою до роботи локомотивів, особливо якщо вони працювали на низькокалорійному місцевому паливі, такому як торф, дрова, солома тощо.

Доволі складним нерідко був також і процес запуску в роботу (особливо в холодну пору року) механічних двигунів. До того ж через постійний дефіцит нафтопродуктів двигуни внутрішнього згорання нерідко доводилось заправляти зовсім не тим видом пального, на який даний двигун був розрахований, а використовувати для цього різні замітники та сурогати, що, зрозуміло, дуже ускладнювало їх експлуатацію, а особливо ж, як зазначалось, сам процес запуску двигуна.

Спеціального висвітлення потребує, на нашу думку, проблема діяльності численних колгоспних підприємств з виготовлення цегли та черепиці. У перше повоєнне десятиліття цегла та черепиця були із зрозумілих причин надзвичайно дефіцитною продукцією. Між тим в Україні, особливо на Правобережжі, існувало дуже багато родовищ якісної глини, з якої в разі наявності електричної енергії можна було виготовляти значну кількість цього вкрай потрібного будівельного матеріалу.

Ефективність такого виробництва очевидна: на виробництво 1000 цеглин агрегатом СМ-91 потрібно було витратити 1 трудовдень і 13 кВт/год. електроенергії. Натомість при ручному способі формування цегли витрачалося 5 трудовднів і 1,5 коне/дня. Щоправда, електромеханізований агрегат СМ-91, включаючи витрати на його експлуатацію і амортизацію, коштував 40 тис. крб. Проте економія 4 трудовднів і 1,5 коне/дня на кожній 1000 штук цегли, враховуючи навіть, що агрегат буде працювати лише у теплу пору року і дасть можливість виробити до півтора мільйона цегли, у кілька разів перевищувала усі затрати на нього. Ще більшою була економія, коли цегельне виробництво працювало цілорічно, даючи 3 – 3,5 млн. цегли у рік [5, с.160].

Слід ще раз зазначити, що у тогочасних умовах електрифікація вказаних напрямків господарювання несла колгоспам значну економічну вигоду. Так, у колгоспах, які для теплофікації купували дрова за цінами 100 крб. за кубометр, електрифікація теплових процесів була вигідна вже при тарифі на електроенергію 60 коп. за кіловат/годину. У районах же, які одержували електроенергію від великих енергосистем або державних електростанцій, тарифи на електроенергію становили лише 30 – 40 коп. за 1 кВт/год. Добре зрозуміло, що у цьому разі економічна вигода для господарства була ще і набагато вищою [5, с.181].

Особливо значні перспективи відкривалися у тваринництві. Тут застосування електроприводу не просто значно підвищувало продуктивність та покращувало умови праці при підготовці та переробці кормів, сепаруванні молока, кормороздачі і гноєвидаленні. Надзвичайно важливе значення, яке просто не можна перебільшити, мала електрифікація для поліпшення праці доярок. Перехід на електродоїння означав справжню революцію у тваринництві. Адже у такий спосіб незрівнянно полегшувалась праця доярок. Виснажуюча жіночі руки монотонна, до того ж доволі важка фізично, робота доярки при ручному доїнні після впровадження на фермах доїльних апаратів набувала нової якості, яка згодом достатньо точно була сформульована в офіційній назві цієї провідної у тваринництві професії – оператор машинного доїння.

Велика увага приділялась добору і об'єктів електрифікації підсобних виробництв. Серед них перед вели:

- млин і крупорушка;
- слюсарно-механічна майстерня і кузня;
- деревообробна майстерня;
- виробництво цегли і черепиці;
- капустяно-огіркові засоловальні пункти.

Слід ще раз зазначити, що у тогочасних умовах електрифікація вказаних напрямків господарювання несла колгоспам значну економічну вигоду. Так, у колгоспах, які для теплофікації купували дрова за цінами 100 крб. за кубометр, електрифікація теплових процесів була вигідна вже при тарифі на електроенергію 60 коп. за кіловат/годину. У районах же, які одержували електроенергію від великих енергосистем або державних електростанцій, тарифи на електроенергію становили лише 30 – 40 коп. за 1 кВт/год. Добре зрозуміло, що у цьому разі економічна вигода для господарства була ще і набагато вищою [5, с.181].

Великий економічний ефект та новий, індустріальний характер праці надавало впровадження електроенергії при додатковому освітленні пташників, теплиць і парників. Значно надійнішою та продуктивнішою ставала робота птахоінкубаторів. Важко переоцінити, як полегшувало застосування електродвигунів подачу води для напування тварин на тваринницьких фермах. Про те, яких значних зусиль це потребувало, дають уявлення норми витрат води на одну голову тварин на добу. Так, для великої рогатої худоби потрібно було на добу 75 – 100 літрів, те ж саме – на 1 коня та на 1 свинюматку з поросятами. Навіть підсвинок потребував 15 – 25 літрів. Вівця – 8 – 10 літрів [5, с.97].

Враховуючи, що більшість українських колгоспів були на той час у тваринництві багатопрофільними, тобто мали молочнотоварні ферми, свиноферми, тримали на відгодівлі велику рогату худобу, мали достатньо чисельне поголів'я робочих коней, стає зрозумілим, що обсяги води, потрібні для пересічного господарства, обчислювались десятками тисяч літрів. Адже лише одній пересічній молочнотоварній фермі потрібно було для напування та технологічних потреб не менше 12 тис. літрів на добу [5, с.97].

На зовсім інший, технічно незрівнянно вищий, досконаліший рівень застосування електроенергії піднімало виробничі процеси і на різних переробних підприємствах: борошномельних млинах, крупорушках, олійнях, маслосирзаводах. Сказане повною мірою стосувалось і ремонтно-виробничих підрозділів господарств: лісопилельних, деревообробних і механічних майстерень. Електротяга давала також можливість механізувати і ряд важливих ділянок внутрішньогосподарського переміщення вантажів, зокрема, через облаштування різноманітних підвісних однорейкових доріг, електро-транспортів, шнеків тощо.

Електрифікація села давала можливість вирішити водночас декілька важливих питань, кожне з яких сприяло підвищенню соціально-економічного становища населення. Так, наявність електроенергії давала можливість безпосередньо у господарстві налагоджувати раціональну переробку сільськогосподарської продукції. Відкривались майстерні з виробництва ковбас, повидла, млини, олійниці, крупорушки, сушарні для виготовлення сухофруктів, сепараторні пункти. Останні мали досить суттєве значення для економіки колгоспів, особливо віддалених від маслозаводів. Адже, переробивши молоко на вершки, колгосп у разі економив на транспортних видатках, котрі раніше він ніс при перевезенні значних обсягів молока на багато десятків кілометрів.

У цілому спектр продукції, яка почала виготовлятися допоміжними колгоспними виробництвами після того, як вони отримували можливість використовувати електричну енергію, був дуже широкий. Він налічував буквально тисячі видів виробів: від дрібного хатнього начиння до різних будівельних конструкцій і матеріалів. Це мало велике значення для поліпшення соціально-побутових умов життя селян. Слід при цьому зазначити, що це був лише один із позитивних економічних наслідків електрифікації сільської місцевості.

Інший, не менш важливий, полягав у тому, що в умовах тогочасного рівня ведення сільськогосподарського виробництва існували тривалі технологічні паузи. Напружені періоди весняних та осінніх польових робіт змінювалися періодами затишшя, які з економічної точки зору були не такими вже втішними для селянина. Значна частина колгоспників залишалась без роботи, а відповідно і без оплати, яка у будь-якому разі у постсталінський період була завжди бажаною для селянина.

Досить швидко приклад електрифікованих колгоспів показав, що більшість їх, а власне, усі ті господарства, керівники та спеціалісти яких зуміли проявити здорову ділову ініціативу, зуміли не тільки електрифікувати усі наявні виробничі процеси, а й створити різні додаткові виробництва, про які щойно йшлося вище. Це дало змогу не лише в деяких випадках (особливо у бідних на ґрунти чи вологу природно-кліматичних зонах) дуже суттєво збільшити грошові надходження до колгоспних кас, але й значно покращити оплату праці колгоспників через підвищення їх зайнятості. У цих артілях середньорічна зайнятість колгоспника піднялась до 272 днів на рік, у той час, як у переважній більшості неелектрифікованих господарств вона становила лише 120 – 130 днів на рік, або ж більш ніж удвічі менше [6, с.12.] Відповідно і пересічні заробітки колгоспників, зрозуміло, з певними відхиленнями, враховуючи економічний стан конкретного господарства, значно піднялися.

1. Непорожній П. Потужні електростанції та їх роль в електрифікації Української РСР.- К.: Т-во поширення політичних і наукових знань УРСР, 1958. 47 с.; Сухомлин Г., Алпатьєв С. Каховська гідроелектростанція, Південноукраїнський і Північнокримський канали – великі будови комунізму. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954.- 24 с.; Шевченко Я. О. Розвиток електроенергетики Української РСР. – К., 1958.- 40 с.

2. Докладные записки, письма, справки сельскохозяйственных отделов ЦК, обкомов, райкомов КП України, Министерства сельского хозяйства УССР, колхозов, строителей линий электропередач об обеспечении колхозов строительными материалами и оборудованием для электростанций. – ЦДАГО, Ф.1. Оп.31. Спр.1287. – 02.01. – 31.12.1959 р. – 313 арк.

3. Телеграмма ЦК КПСС, копии исходящих писем ЦК КПСС, СМ СССР, справки сельскохозяйственного отдела ЦК КП України, письма обкомов партии и других организаций ... – ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Д.4280. – 10.01. – 19.12. – 324 л.

4. Олексенко С. Ширше застосування електроенергії в колгоспно-радгоспному виробництві // Комуніст України. – 1959. – №9. – с. 21-25.

5. Шамрай П. А. Електрифікація колгоспного виробництва. – К.: Державне видавництво технічної літератури, 1952. – 305с.

6. Олексенко С.А. Електрифікація сільського господарства України за роки Радянської влади. – К., 1967. – 20 с.

В статтє анализується потреба українського села в електрифікації в повоєнне десятиліття і її значимість в підвищенні ефективності розвитку сільського господарства.

Ключевые слова: електрифікація, сільське господарство, ефективність розвитку.

In the article the requirements of the Ukrainian village are analysed in a electrification in a post-war decade and his importance for the increase of efficiency of development of agriculture.

Keywords:; electrification, agriculture, efficiency of development.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94 (477)

Віктор Гагін

НАРОДНІ ТОПОНІМИ БУРИНЩИНИ

У статті вперше зроблено огляд топонімів населених пунктів Буринського району Сумської області.

Ключові слова: топонім, мікротопонім, географічні назви.

Історія Буринщини невідривно пов'язана з Посем'ям, Сіверщиною і прилеглою частиною степової Слобожанщини. Її територія зазнала інтенсивного заселення в XVII-XVIII ст. У прадавній топоніміці, донесеній лише усною традицією називання, це знаходить відображення у виразній подібності місцевих назв. З путивльським Посем'ям пов'язуються р. Єзуч, Гвинтівка, с. Гвинтове, села: Червона Слобода, Клепали, Піски. Назви урочищ, кутків та гідронімів у населених пунктах тісно переплелися між собою. Це пояснюється територіальними, історичними та мовними особливостями. Топоніми відображають ті чи інші події, пов'язані із даним поселенням. У старих назвах зафіксовані імена власників поселень або їх частин, професійні заняття жителів, їхнє соціально-економічне становище, правовий статус, система місцевого управління та інше. Бувало, що мешканці розташовували свої господи відповідно до родинних зв'язків. Тоді кожна група сімей займала свій «куток». У наш час про давні родинні зв'язки часто вже не пам'ятають, але аналіз прізвищ, зв'язків між родинами допомагає виявити такі групи сімей у поселенні. Відомості про зв'язки такого роду встановлюються в бесідах з інформаторами, а також при аналізі подвірних книг сільських рад. Часто, особливо в малодвірних селах, слободах і хуторах, такі родинні зв'язки виходять за межі одного поселення та охоплюють цілу групу сусідніх. Аналіз подібних зв'язків дозволяє вивчити процеси освоєння земель, розселення на місцевості та особливості родинних стосунків. Топоніми можуть бути важливим джерелом вивчення історичної топографії середньовічних монастирів. Назви певної кількості поселень Буринщини пов'язані із церковно-монастирським землеволодінням, а отже, свідчать про ту важливу роль, яку відігравали релігійні інститути в житті населених пунктів. Так, у довіднику адміністративно-територіального поділу Сумської області (Буринський район) на 1 січня 1986 року зафіксовано 8 назв поселень, основи яких мають кульгове, християнське походження. У статті розглянемо такі буринські топоніми та мікротопоніми, твірні основи яких безпосередньо пов'язані із назвами, титулами церков, монастирів або походять від колишніх місць їх розташування. Думка про те, що топоніми виникли в мові набагато раніше від часу їхньої фіксації в письмових джерелах, є загально визнаною серед науковців.

Більшість прадавніх назв дійшла до нових часів виключно шляхом усної народної традиції і лише від XVI- XVII ст. була поетапно зафіксована письмово на географічних картах.

Місто **Буринь**. Старі історичні назви вулиць і хуторів нинішнього міста Буринь мають суто національне звучання: Вольнівка, Захватівка, Заярівка, Дронівка, Онохівка, Лисаківка, Копашівка, Шилівка, Великий та Малий хутори, Дубіївка, Слобідка, Шпиль, Карасів хутір, Загоридовка, Стара Чаша тощо. Ці хутори склали основу при

© Гагін Віктор Іванович – член Національної спілки краєзнавців України, (м.Буринь Сумської області).

заселенні нинішнього міста Буринь на р. Чаша. Проте сьогодні їх назви змінилися у зв'язку з радянським періодом у нашій історії. Озера: Жарівське, Степне, Червоне.

Буриківська сільська рада. До сільської ради належать села Бурики та Романчуки. Назви кутків по селу Бурики: Яроцьки, Школи, Гарячі, Мухи, Левченки, Шинкаренки. По селу Романчуки: Громиківка, Грибоводи, Тельмана, П'явки. Ставки по селу Романчуки: Громічанський, Грибовідський, П'явчанський, Романчуківський, Цибик.

Біжівська сільська рада. До неї входять: с. Біжівка (давня назва Сафонівка), с. Болотівка (колишня назва Степ), с. Голуби. Давні назви вулиць: Бурлаківка, Мамонівка, Березівка. Кутки: Одирванка, Княжа, Пашниківка. Річка – Біж.

Верхньоасагарівська сільська рада. Хутори: Веселий. Вулиці: Заярівка, Жабруківка, Вижлища, Казиловка. Яри: Престолик. Поля: Калинова Долина, річка Терн.

Вознесенська сільська рада. Села: Сорока, Коренівка. Вулиці села Вознесенка: Жорнокуївка, Гагарінка. Річка Терн.

Воскресенська сільська рада. До сільської ради належать: Воскресенка (Гамаліївка), с. Вікторинівка, хутори: Попівщина, Отруба. Назви вулиць в с. Гамаліївка: Глинянка, Безуївка. В с. Вікторинівка: Глиняне, Голопузівка, Заяровка. Яри: Круглянський яр. Річка Куриця.

Гвинтівська сільська рада. До сільської ради належать села: Гвинтове, Нечаївка, Кознолаво, Шевченкове. Давні назви вулиць с.Гвинтове: Задержківка, Тарабаровка, Козиновка, Тараканець, Заглубовка, Загребельна, Спіншнова, Низова, Гора, Басалувщина, Драний, Новоселовка, х. Черяків. В с. Нечаївка: Піщана, Росія, Кобрик, Курган. Болота: Верзанське болото. Ліси: Охрімівський ліс. Річка: Сейм.

Дяківська сільська рада. Села: Дяківка, Гатка, Сапушине, Шпокалка, Карпилівка, Магнітовка, Кошари, Заярівка. С-ща: Жовтневе (Копилове), Кошарське. Вулиці с. Дяківка: Карпилівка, Магнітовка. Хутори: Антонців, Журбин, Попів. Ріка Вижлища.

Жуківська сільська рада. Села: Жуківка, Тимофіївка, Нотаріусівка, Кубракове. Хутори: Світлий, Прусоцький. Яри: Іванів. Поля: Прохорівщина, Куркульське. Вулиці: Кут, Гострів, Соколівщина. На території с. Кубракове розташоване городище Кубракове.

Клепалівська сільська рада. До сільської ради належать села: Клепали, Ігорівка. Назви вулиць с. Клепали: Чиківка, Хрещатик, Мельниця, Одорванка. Хутори: Синій, Гаранив, Харютин, Драччин, Сорочин, Духовна. На території с. Ігорівка розташоване стародавнє укріплення «Ослецьке».

Миколаївська сільська рада. Села: с. Бошівка, с. Миколаївка. Назви вулиць: Гезовка, Гора, Рудоман, Орлівка, Дурнаївка, Холодівка, Тетарівка, Торопаківка, Василівка, Куток, Село, Набережна. Хутори: Сорока. Городища: Заритий. Яри: Олейників, Альошин, Сухий, Красний. Поля: Даманське, Совхозне. Озера: Кирпичне, Озеро, Рокити. Кургани: Могила. Річки: Куриця. Городища: Заритий, Юрієве городище на усть Куриці.

Михайлівська сільська рада. До сільської ради належать хутори: Стара Чаша, Темне, Старий хутір, Куций хутір, Деркачівка, Бондарів, Новоселища, хутір Завгороднього. Яри: Гадяч, Настин. Городище Городок.

Олександрівська сільська рада. Села: с. Олександрівка (Вегерівка), с. Петухівка. Вулиці с. Олександрівка: Гончарівка, Середнівка, Заярівка. Ставок Середнівський. Болото: Велике. Ліс Займа.

Пісківська сільська рада. До сільської ради входять села: Глушець, Піски (ще раніше с. Байдурівське), Новий Мир. Назви вулиць: Спасівка, Низова, Горова, Одорванка, Сиротівка, Нова дорога, Куцівка, Базарівка, Дубинівка, Берегівка, Японія, Новосоловка, Руденкова. Назви полів: Горіла долина, Зеленське, Подольське. Річки: Сейм. На території сільської ради розташований Середньосеймівський державний ландшафтний заказник загальноукраїнського значення.

Слобідська сільська рада. Села: Головинка, Леонтіївка. Хутори: Лександрівка, Лемківщина, Собачий хутір. Вулиці: Миколаївка, Андріяновка, Левківщина, три вулиці Курячі. До вул. Андріянівка прилягають провулки: Дудківщина, Чайковщина, Терхосівщина, Новоселівка, Забігайлівка. Хутори: Обухівка, Обухівка середня,

Обухівка Садова. Хутір Хоменків. До вул. Александрівка прилягають провулки Загребельна, Александрівська Новоселівка, хутори: Хоменків, Обухівка, Трусячий, Попків. На Кіровщині: вул. Московщина, Козлівщина, Роменківщина, Синичівка, Синичівська Новоселівка, Семихатки. Село Головинка, вулиці: Гончарна, Лисичане, Головинська Новоселівка. Річки: Єзуч, каскад ставків на Кіровщині та Андріянівці.

Сніжківська сільська рада. До сільської ради належать села: Сніжки, Вишневий Яр, Молодівка, Пасьовини. Вулиці села Сніжки: Заярівка, Березівка, Шлях. Хутори: Великі Сніжки, Малі Сніжки, Великі Мельники, Малі Мельники, Білани, Коробки, Плеваки, Козівне. Кутки: Голопузівка, Загребельна, Свинарівка, Шутівка, Петухівка, Босяки, Курган, Диківка. Могили: Редут. Яри: Великий, Щурів, Малий Щурів. Поля: Ляхове, Курган. Реліктовий ліс – Ратмирова Діброва, урочище Гусаків Гай. Шляхи: Рудоман. Річки: Рудка, Терн.

Степанівська сільська рада. Села: Степанівка, Чалищівка. Вулиці с. Степанівка: Левада, Мазнова, Погорілівка, Кринички. Вулиці села Чалищівка: Єленівка. Могили: Майдан. Річки: Рудка. Сизанів ставок.

Суховерхівська сільська рада. Села: Суховерхівка, Атаманське, Дмитрівка, Нижня Сагарівка. Вулиці села Суховерхівка: Гумно. Вулиці села Нижня Сагарівка: Осадьки, Гай. Хутори: Мальців, Нонченків. Урочища: Пальошине, Дучок. Яри: Стренитв, Джусть, Карпів, Дубина. Поля: Великодне, Губине, Шелюхівське, Прохорове, Парня, Нонченкове, Лісне. Гора Кругла. Річка Терн.

Успенська сільська рада. Села: с. Успенка (колись Велике Екплюєве). Назви вулиць: Ганнівка, Зацерківка, Загорідка, Приточівка, Ольгівка, Ламанівка, Грапівка, Кушівка, Чухистівка, Чередниківка. Кутки: Рибин, Собачий, Вітрівка, Захарів, Чортовина. Річка Куриця.

Хустянська сільська рада. Села: Хустянка, Ярове, Харченки, Шкуматове. Хутори с. Хустянка: Пушкарі, Козівка, Глушки, Романенки, Шевченки, Кості, Вербовка, Дяки, Гречки, Батраки. Яри: Костенків. Беруть початок річки Терн і Ромен. Село Харченки хутори: Триуси, Мурки, Турчини, Пирого, Харченки. Яри: Телевнівський. Село Ярове. Хутори: Ярові. Кутки: Городок, Кусайки, Новостроївка, Королі, Мошки. Річки: Велика та Мала Рудка – праві притоки р. Терну. Яри: Рудка, Сухий Ромен. Болото Берченківське, рів Коритуватий.

Червонослобідська сільська рада. До сільської ради належать села і хутори: Лухтовка, Дич, Колосів, Чумаків, Отрадний, Нехотяївка. Назви хуторів: Загребельний, Видний, Митриків, Царів. Городища: Чаське городище, Велика могила. Є 7 курганів, які, вірогідно, є місцем поховань головних воєначальників або ж по значкою братських могил воїнів, що загинули на полі бою. Річки: Сейм, Оселець, Чаша. Озеро Чаша. На річці Чаша є ставок, цим ставком, а також річкою Чаша село Червона Слобода розділяється на дві половини, з яких одна, що стоїть по лівий бік, місцевими жителями називається Малим боком або ж Пів-Слободи, та, що стоїть по правий бік річки, називається Великим боком або ж Слободою. В селі є два ставки, один має назву Крохмальне, інший без назви. На відстані одна верста від с. Червона Слобода розташоване болото, яке зветься Верзань.

Черепівська сільська рада. До сільської ради належать хутори: Єрчиха, Карпенків. Назви вулиць с. Черепівка: Вошинівка, Підлужівка, Кумачівка, Новоселиця, Микитінка, Горлохватівка, Сіріківка, Дударівка, Тюмеївка, Кут, Мар'ївка, Сага. Хутори: Лузанів, Карпенків, Найдюків, Сухий, Зайців, Черв'яків. Річки: Куриця, Терн.

Чернечослобідська сільська рада. Села: Чернеча Слобода (Слобода Монастирська), Могильчине, Шкуматово, Ярове. Назви вулиць села Чернеча Слобода: Калуженка, Вихтарівка, Лошаківка, Притиківка, Причепилівка, Новоселиця, Голопузівка, Заярівка, Цегельня, Кулішівка, Некрасівка, Велика, Козюрівка, Попівка, Макарівка, Шишківка, Ковалівка, Линниківка, Гарячунівка, Грудіївка, Герівка, Хуторок. Хутори: Громеківка або хутір Магеровського, Могильчин, Новостроївка перша, Новостроївка друга або Вишневий, Огіїв або Корнієнків, Строчакін, Цюмін, П'явки, Колядиha, Хрещатик, Тригубів, Сірий, Сніжки, Пирогів, Шинкаренків. Кутки: Закапелок, Кириївка, П'ятихатка, Кутяк. Урочища: Мокре, Сухе, Жолоб. Кургани: Могила Колядиha.

(Є думка, що це залишки відрізка Змієвого валу). Яри: Воловий, Багно, Капшучка, Березки. Озера (ставки): Лозове, Некрасовський, Малий, Шинковий, Баранівський, Мокрий, Демидівський, Великий. Річки: Очеретянка.

Топоніміка — це ніби мова землі, яка розповідає про свої багатства, історію, таємниці, щастя і горе народу. Виходячи з досліджень К.М. Тищенка, мовознавця, доктора філологічних наук, професора Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, можна простежити деякі особливості в топоніміці Буринщини, пов'язані з історичними періодами.

На території Буринщини в долітовські часи (1240-1350) татарські кочівники мали тут хіба що зимівники (кишлаки). Про це свідчить кілька татарських назв у народній топоніміці району: Курган, Босяки, Диківка, Городок, Кобрик, Куцівка.

Часом у визначенні назви поселення допомагають картографічні матеріали інших районів України зі схожою історичною назвою. Назві села **Біж** (Хоружівська сільська рада Недригайлівського району) більше тисячі років, але це давня присвійна форма, упізнавана в назвах **Стрибіж**, **Небіж**. У нашому районі ця топоназва зберігається у назві села **Біжівка** або уже в дещо зміненій назві **Бошівка**. Ім'я річки й хутора **Біж-кінь** (**Біж**-кінь – божий кінь) веде нас у світ архаїчних дохристиянських вірувань. У християнські часи як у нас, так і на Заході старі успадковані назви було вписано до нової світоглядної системи і переосмислено, тому насправді значно давніша назва **Біж** тепер сприймається як фрагмент християнського фактажу назв.

Від часів Київської Русі (911–1240 рр.) у літопису згадується під 1127 роком Ратмирова діброва, яка займала північну половину теперішнього Недригайлівського району між селом Терни і м. Ромни, в тому числі і на території Сніжківської сільської ради Буринського району (Реліктовий ліс – Ратмирова діброва): «Половців тим часом прийшло сім тисяч з (ханом) Осулуком, і стали вони коло Ратмирової діброви за (рікою) Виром».

Неподалік с. Чернеча Слобода зберігається археологічна пам'ятка «Могила Коляди́ха». На стародавніх картах вона позначена як «Курган Коляди́ха». У вчених, зокрема М. Курінного, Л. Падалки, Ю. Моргунова, К. Тищенка, є думка, що це залишки відрізка укріплень, відомих в Україні як Змієві вали.

Кельти – це одне із загадкових племен. Кельтський слід є і у топонімії Дніпрового Лівобережжя. Це добре простежується у частині назв річок і поселень Буринщини, що межують з Конотопщиною.

Як пише К. М. Тищенко: «Добре виявляються представлені кельтські теофорні назви, тобто такі, що несуть у своїй основі імена давніх кельтських язичницьких божеств: Єзуса, Кукула, Тараніса. У безпосередніх околицях Конотопа зосереджені кельтські топонімі річок Єзус (Єзуч) та Кукулка. Єзус (Aesus) – божество кельтів, культ якого відзначався особливою жорстокістю. Кукол – буквально «той, що в капюшоні»- це божество царства мертвих. На Конотопщині є залізнична станція «Куколка», вона перекладена з російської і стала «Лялечка». На захід від річки Єзуч протікає річка з дивною як для сучасника назвою Гвинтівка з селом Гвинтове, назви яких нагадують ім'я кельтського бога вітру Гвінтія.

Виглядає не випадковим, що всі п'ять географічних об'єктів з, імовірно, кельтськими назвами скупчені на невеликій території – Єзуч, Куколка і Гвинтівка впадають у Сейм, біля якого розташоване й село Таранське, а на Гвинтівці – Гвинтове».

Далі К.М. Тищенко пише: «Ім'я жорсткого кельтського Єзуса (Aesus, Esus) представлено, очевидно, в основах кількох гідронімів на із-, іс... Можливо, і р. Єзуч під Конотопом, до якої входить річка з іншою теофорною кельтською назвою Гвинтівка (Gwintios «гвінтій», бог вітру), з напроцуд добре збереженим і рідкісним серед географічних назв України початковим кельтським gw -, а на ній – с. Гвинтове».

Кельти, як і слов'яни, мали священні гаї, що заміняли їм храми. У топонімії району простежуються кельтські назви: вул. Берізовка (с. Біжівка), урочище Гусаків Гай (Сніжківська сільська рада), поле Калинова Долина (Верхня Сагарівка), яр Дубина (с. Суховерхівка).

Голова Центральної Ради УНР і в той же час професор історії М. Грушевський вважав, що українська культура є культурою західно-європейського типу, яка має тісні зв'язки з культурою кельтів (кельтською культурою Подунав'я).

Як пише С. Шелухін (видатний юрист і діяч УНР), в IX столітті н. е. значна частина кельтів-русинів переселяється на землі антів-полян, з'єднується з ними і створює державу Русь із столицею в Києві. Анти жили на території українців ще в III столітті н.е. За 600 років до приходу кельтів-русинів на територію сучасної України анти-українці вже мали свою державність і самостійно виступали в міжнародних відносинах.

Тому у нас є всі підстави стверджувати, що тезис М. Грушевського відносно кельтського впливу на формування української культури достаньо вагомий.

Назва вул. Гезовка (с. Миколаївка) – топооснова від гер. GeiZ – відлита брила заліза у шлаку. Це помітний фактал готського металевого виробництва III-VI ст. Назва яру Рудка (с.Хустянка) свідчить про те, що в цій місцевості була копальня (болотяної) руди.

Окремого пояснення потребує назва села Хустянка, яке розташоване неподалік с. Хоружівка. В 1863 р. в с. Хоружівка (Недригайлівський район) згадують р. Хуса, СГУ наводить варіанти Хуста, Хустка (на сучасних картах Хусь). Сусідня річка має назву Хусть (у с. Беседівка). Ще інша р. Хусь – с. Біжі (Недригайлівський район). Річку Хустку згадують у Костянтинівській сотні XVIII ст.: «на речке Хустинс». Проте в іншому документі про село Хоружівку (Недригайлівський район) 1859 р. написано «при Гусс». Наявність цих варіантів дозволяє зробити припущення, що народна назва цих річок була все-таки Гусь, Гуска.

Проте внаслідок наслідування старої вимови польських урядовців, авторитетної для освіченого прошарку місцевого населення у XII-XVIII ст., поширилася «нібито польська» вимова Хусь. У подальшому це слово набуло переосмислення і стало Хусть, Хустка. Це наводить нас на кельтське походження слова «гусь». Адже «гуси для кельтів символізували війну і протекцію, тому гусей часто опускали в могилу разом з тілами загиблих воїнів».

В статье впервые сделан обзор топонимов населенных пунктов Буринского района Сумской области.

Ключевые слова: топоним, микротопоним, географические названия.

The paper first gives an overview of toponyms towns Burinskii district of Sumy region. Keywords: toponym, microtoponym, geographical names.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**Шендрікова С.П. Мастера сцены в истории театрального искусства
Крыма XIX – XX веков. – Симф.: ДИАЙПИ, 2011. – 298 с.**

Вивчення культурологічних аспектів являє собою важливий тематичний напрям в історичному дослідженні суспільного розвитку будь-якої країни. Із встановленням державної незалежності України одним з нагальних питань стає визначення всього багатства культурних традицій, успадкованих країною від минулих століть. Залучення до державного будівництва всього розмаїття творчої спадщини, котрою може пишатися етнокультурний простір України і всього східнослов'янського регіону, є об'єктивною необхідністю для подальшого, бажано, гармонійного розвитку українського соціуму.

Однією з важливих сфер культурної діяльності є театральне мистецтво. Історія України насичена подіями, пов'язаними зі становленням національного театру. Основоположим моментом державної розбудови у цій сфері залишається фактор етнокультурної взаємодії і взаємовпливу сусідніх слов'янських народів. У цьому переконують не тільки теоретичні розвідки, але й практичні кроки, спрямовані на подальшу підтримку і розвиток театральних зв'язків України, Росії і Білорусі, які, до речі, формувалися не одне століття. Зокрема, з 1990 р. щорічно на сцені Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т.Шевченка проводиться Міжнародний фестиваль «Слов'янські театральні зустрічі», який символізує мир і дружбу між трьома великими народами – українським, російським і білоруським. Незважаючи на проведення вже 22 (за рахунком) театральних зустрічей, ця подія і надалі залишається винятково здобутком Сіверської землі. Розширення географії проведення подібних заходів мало б непересічну культурологічну перспективу, оскільки такі фестивалі є своєрідним гарантом збереження етнокультурних історичних традицій.

Одним із культурних центрів, що характеризувався активною театральною діяльністю в період XIX – XX ст., на території України разом з Києвом, Львовом, Харковом, Одесою був і Сімферополь. Крим у цілому завдяки своєму географічному розташуванню та рекреаційному значенню активно відвідували як державні діячі, так і митці. Тому незаперечною є необхідність активного та всебічного вивчення не тільки політичних, економічних, але й культурних подій, що відбувалися в цьому унікальному регіоні.

У різні часи проблемами історії театрального мистецтва Криму займалися передусім публіцисти, за фахом, як правило, режисери, актори, театральні критики, журналісти. Серед найгрунтовніших праць, у яких вивчено окремі питання української драматургії в контексті розвитку культурного життя півострова, слід назвати літературознавчі дослідження проф. П.М. Киричка. Однак ці праці не знімають нагальної потреби фундаментального історичного дослідження зазначеної проблеми. Реалізувати таку потребу покликана монографія Сніжани Павлівни Шендрікової – кандидата історичних наук, докторанта кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Наукова розповідь у монографії «Мастера сцены в истории театрального искусства Крыма XIX – XX веков» хронологічно починається з першої половини XIX ст. – періоду, який, за обґрунтованим твердженням С.П. Шендрікової, став визначальним етапом в історії становлення і розвитку сценічного мистецтва в Криму. Спираючись

на раніше не відомі архівні матеріали, а також на мемуарну літературу, пресу дореволюційного і пізніших історичних періодів, дослідниця крізь призму творчих шляхів найвідоміших діячів східнослов'янського театрального мистецтва XIX-XX ст. розкриває сутність основних етапів розвитку цього виду творчості в Криму.

Є всі підстави стверджувати, що монографія С.П. Шендрікової – це плідний результат багаторічної кропіткої дослідницької роботи. Автором здійснена вдала спроба історичного аналізу еволюції культурного і, опосередковано, духовного життя півострова, які формували якісні зміни у суспільних процесах в цілому. Рецензована наукова праця – дослідження, покликане не тільки ознайомити з новими історичними фактами у зазначеному тематичному руслі, але й в фактично стати унікальною узагальнюючою працею у галузі історичного культурознавства.

Втім, можна висловити і деякі рекомендації до подальшої науково-дослідної діяльності авторки. Передусім цікавим напрямом вивчення проблеми в перспективі може стати порівняльний аналіз основних етапів становлення мистецької театральної діяльності в Україні в цілому і в Криму безпосередньо. Щодо епізодично емоційного за змістом викладення матеріалу в монографії, то це тільки підтверджує надзвичайне захоплення автором самим «сюжетом» роботи, що, безсумнівно, посприяло повнішій реалізації поставлених творчих завдань.

Однак зазначені моменти не впливають на загальний високий рівень виконаного дослідження. В цілому монографія відзначається високим науково-теоретичним рівнем, логічністю та послідовністю викладу матеріалу, аргументованими узагальненнями і висновками, що дає всі підстави характеризувати її як фундаментальне історичне дослідження театрального мистецтва Криму XIX-XX ст.

Костянтин ЯЧМЕНІХІН

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 26.06.2012. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 12,50. Обл.-вид. арк.17,50. Тираж 800 прим. Зам.0079.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

Тел.: (0462)972-661